

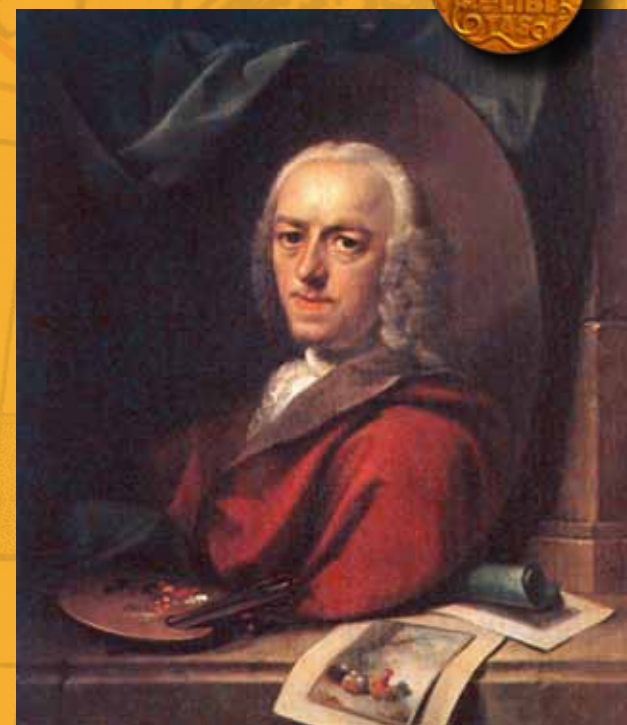
Historische Vereniging Rijswijk

Historische Vereniging Rijswijk

Jaarboek 2010

Jaarboek 2010

Historische Vereniging Rijswijk

Jaarboek 2010

Historische Vereniging Rijswijk

Jaarboek 2010

Jaarboek Historische Vereniging Rijswijk

ISSN xxxxxxxxx

Oplage: 600

Dit jaarboek is een uitgave van de Historische Vereniging Rijswijk

secretariaat@historischeverenigingrijswijk.nl

Van Vredenburgweg 3

2282 SC Rijswijk

tevens het contactadres van de redactie

Redactie:

Rob de Mooy

Netty van Pesch

Ruud Poortier, tevens eindredacteur

Joke van Wijk van Brievingh-Hesselink

Vormgeving:

Paul de Boer

Druk:

Koninklijke De Swart Den Haag

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen, openbaar gemaakt enz. zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Historische Vereniging Rijswijk

Jaarboek 2010

VORMGEVING DRUKWERK BELETTERING FOTOGRAFIE WEBSITES CONCEPTONTWIKKELING

Uw partner voor grafische producties met jarenlang ervaring in de drukkerij- en uitgeverwereld. Een bedrijf dat met u meedenkt en u zonodig op verrassende ideeën brengt.

www.rkproducties.nl, info@rkproducties.nl, Blekerslaan 47, 2282 PA Rijswijk, T 070 3194533

Inhoud

7	Voorwoord	Ruud Poortier
8	25-jarig jubileum HVR	Jos Bolte
11	Inleiding op de jubileumtoespraak	Frits van Oostrom
12	Oorlogsherinneringen	Jan Bulens
22	Cornelis Hamaker, slachtoffer van verraad	Willem van der Ende
28	Het oorlogsdagboekje van Roelof Vaartjes	Henri Vaartjes
44	‘In de naam van de vader en de zoon’, recensie	Wim Dammers
46	Oorlogsherinneringen	Fred Koeleveld
50	Janus van Gaalen (1918-1940)	Lies Hoogduin-Waardeloo
54	Han Pieck in Rijswijk	Willem van der Ende
60	Een vechtpartij op Te Werve	Bart Tent
66	‘Helpt allen mee voor I.K.B.’	Jan Eijken
70	Het raadsel van de bunkers in Overvoorde	Bart Tent
74	Nationale Collectie Bescherming Bevolking, complex Overvoorde	Mark Witte
89	Van de redactie	
90	De Steenplaets Rijswijk aan de Delftse Vliet	Rob A.J. Vermeulen
104	Een kopie van een kopie. Het ontstaan van een 18e eeuwse tekening van Den Burch	Arjan Kwakernaak
112	Jacob Zeijlemaker, drogist of dokter	Ruud Poortier
118	Drukkerij HES 100 jaar	Rien Kraaijeveld
124	‘Villa Margaretha’, 45 jaar hotel	Hans van Rossum
130	Herinneringen aan een interview In Memoriam Teddy Scholten	Joke van Wijk van Brievingh
132	De VCJC in Rijswijk	Barend Jan Donker
142	Klein museum ‘De Sleutel’	Wim Dammers
148	Net echt... De rampoefening van 4 oktober 1968	Joke van Wijk van Brievingh
152	De kerkklokken van Steenvoorde luiden opnieuw	Netty van Pesch
170	Tweede Groot Rijswijks Dictée	Jan Brak
172	Jaarverslag Historische Vereniging Rijswijk 2009	Wim Dammers
178	Archeologische kroniek over 2009	Hans Koot
188	Jaaroverzicht gemeente Rijswijk 2009	Wilberd Gijzel
202	Auteursgegevens	
204	Register van persoonsnamen	

Voorwoord

Vorig jaar, 2009, was publicitair een rijke periode voor de Historische Vereniging: niet alleen verscheen een omvangrijk jaarboek met een extra kleurkatern, ook luisterde zij haar jubileum op met de bijzondere uitgave 'In amper 25 jaar...'. Nu hebben wij een stimulerend, maar ook kritisch bestuur, dat ons als redactie heeft gemaand een preolympisch jaar in te lassen met de vraag of we ons in 2010 een beetje wilden inhouden.

Ja en nee.

Ja, omdat wij het bestuur zeer erkentelijk zijn voor de financiering van ons Jaarboek. Ja, omdat wij niet een nóg dikker boek willen uitgeven – afgezien van de vraag of daarvoor interessante kopij genoeg is.

Nee, omdat wij over twee zaken niet tevreden waren. In de eerste plaats zal het ook u zijn opgevallen dat illustraties soms in postzegelformaat waren afgedrukt. En dat is jammer, want we hadden de kleine Jan Eijken op pagina 25 van het laatste Jaarboek zo graag groot gezien. Niet voor niets vragen we plaatjes in het goede formaat. Zo ontvingen we dit jaar digitaal een foto die alleen op 1 bij 2 cm scherp zou zijn af te drukken. Daar kunnen we natuurlijk niets mee. Mede daarom, en ook met een jaloers oog kijkend naar de boeken van de Stichting Historische Projecten, hebben we Paul de Boer aangezocht om voor ons de vormgeving te verzorgen. Met Paul aan de toetsen kunnen we namelijk ook een tweede wens realiseren: een speelser vormgeving. We hopen dat deze u onmiddellijk in het oog valt (en bevalt)!

Dit alles levert een ander financieel beeld op. Daarom zijn we er trots op dat we u het Jaarboek nu *full colour* gedrukt kunnen aanbieden. Cadeautje misschien wel voor de komende 25 jaar van de HVR.

Historie is terugkijken. In 2010 herdenken we de oorlog van 1940-1945. We realiseren ons dat het aantal ooggetuigen afneemt en verder zal afnemen. Daarom ruimen we in dit Jaarboek plaats in voor het thema Tweede Wereldoorlog. Jan Bulens en Fred Koeleveld kunnen ons ondanks/dankzij hun leeftijd eigen bijdragen over hun ervaringen leveren, Roelof Vaartjes is echter al lang overleden en nu presenteert zoon Henri ons diens dagboek. Anderen verdiepten zich in anderen: zo lezen we over de jong omgekomen Janus van Gaalen en Cornelis Hamaker en over de overloper Tinus Osendarp. Ook materiële zaken als bunkers, commandoposten en voedselinzamelingen komen aan de orde. We weten dat er nog méér over de oorlog is te vertellen en wachten meer bijdragen over dit thema af.

Opnieuw presenteren we u een jaarboek met 'brede spreiding', maar op het artikel over de Steenplaats en de gebruikelijke artikelen van Hans Koot en Arjan Kwakernaak na, zijn de bijdragen vooral uit de recente geschiedenis van Rijswijk. Wie duikt nog eens met een gedegen onderzoek in het verdere verleden?

Ten slotte: teksten en plaatjes zijn belangrijk, maar ademt u tussen het lezen en kijken even uit bij de advertenties. En kóóp bij onze adverteerders. Uiteindelijk maken zij dit Jaarboek weer mede mogelijk!

Ruud Poortier, eindredacteur

25-jarig jubileum Historische Vereniging Rijswijk, zaterdag 21 november 2009

Jos Bolte

U hebt het misschien zelf ook wel eens meegemaakt: kinderen thuis of op school die vragen: ‘Waarom moet ik eigenlijk geschiedenis leren? Wat heb je eraan, we leven toch nu?’ Het hoort waarschijnlijk in het rijtje waaromvragen waarmee kinderen nu eenmaal groot worden. En die op een bepaalde leeftijd ook helemaal niet met het verleden bezig zijn, maar vooral zichzelf en de wereld om zich heen ontdekken, een plek in hun sociale omgeving moeten bevechten en dan is het niet ‘cool’ om je met de Batavieren of de Middeleeuwen bezig te houden.

Tenzij je geluk hebt en een geschiedenisleraar treft die van die geschiedenislessen spannende en interessante verhalen weet te maken en die de verbinding tussen hoe het vroeger was en de wereld van nu een beetje kan verklaren. Dan heb je goede kans dat geschiedenis ook voor jongeren een beetje meer gaat leven en dat ze deze op latere leeftijd echt oppakken.

Want geschiedenis is natuurlijk wel belangrijk. Door zaken in historisch perspectief te plaatsen, kun je een beredeneerd oordeel geven over belangrijke kwesties in de samenleving, kun je maatschappelijke ontwikkelingen en trends signaleren en verklaren. En voor veel mensen is het een geestelijke verrijking als je de historie van je familie, of van je stad of land kunt doorgronden, waardoor vaak ook de gemeenschappelijke banden worden verstevigd.

Het is duidelijk, dat de belangstelling voor geschiedenis de laatste jaren zowel landelijk als lokaal is toegenomen. Of dat nu komt door de toegankelijke boeken van Geert Mak, door de vele documentaires op televisie of misschien dieper liggend door het wegvallen van sociale verbanden of de ingewikkeldheid van onze huidige maatschappij, daar zullen deskundigen meer over kunnen zeggen dan ik. Feit is in elk geval dat ook hier in Rijswijk vele organisaties, elk vanuit hun eigen invalshoek, actief zijn op het terrein van de (cultuur)historie.

De Historische Vereniging Rijswijk (HVR), die dit jaar 25 jaar bestaat, neemt hierin haar eigen plek in. De HVR is zeer actief en kent inmiddels ruim 350 leden van jong tot oud. Ze organiseert veelvuldig lezingen en excursies met betrekking tot de Rijswijkse historie. Er wordt regelmatig onderzoek verricht en de vereniging is meer en meer betrokken bij de organisatie van grote evenementen in de stad, zoals al jaren de Open Monumentendag en laatst het Strandwalfestival. En niet te vergeten: het Jaarboek van de HVR levert een belangrijke bijdrage aan het vastleggen van stukjes Rijswijkse geschiedenis.

Rijswijk mag dus trots zijn op deze vereniging, omdat zij al 25 jaar een constante factor is in de Rijswijkse samenleving. Dat blijkt ook uit het feit dat de HVR een serieuze, en soms ook kritische gesprekspartner is voor de gemeente, zeker waar het gaat om het behoud van het cultuurhistorische erfgoed van deze stad.

Als wethouder Cultuur ben ik blij met zo'n actieve vereniging, want historie en cultuur zijn de afgelopen vier jaar hoog op de agenda gezet. Mijn bestuurlijke doel is vooral gericht op het zo laagdrempelig mogelijk toegankelijk maken van onze lokale historie en het cultureel erfgoed. Dat gebeurt op diverse manieren, bijvoorbeeld door uitgaven in de historische reeks financieel te ondersteunen zoals de Rijswijkse Canon, waar de heer Van Oostrom misschien nog iets van gaat zeggen. Ook de ontwikkeling van het Rijswijks Cultureel Centrum zal daaraan een forse impuls kunnen geven en de aantrekkingskracht van Oud Rijswijk verder versterken. Op korte termijn zal de historische ondergrondse waterput hier vlakbij zichtbaar worden gemaakt. Ook is de subsidieregeling om historische gevels in Oud Rijswijk te herstellen een succes. De geschiedenis wordt hierdoor als het ware zichtbaar en tastbaar gemaakt en gaat daardoor bij veel mensen wat gemakkelijker leven. Dat is ook waar de HVR een belangrijke bijdrage aan levert, die wat mij betreft onontbeerlijk is!

Ik heb tijdens de afgelopen Monumentendag de HVR al in het zonnetje mogen zetten, en een kleinigheid namens het gemeentebestuur mogen overhandigen. Waar ik toen vooral ook op heb gewezen is het grote belang van de vele toegewijde vrijwilligers. Al jaren lang zetten mensen zich belangeloos in voor uw vereniging en daarmee ook voor het Rijswijks belang. Ook het feit dat u in 25 jaar pas toe bent aan de derde voorzitter zegt wel iets!

Graag wil ik de Historische Vereniging Rijswijk namens het College van Burgemeester en Wethouders van harte feliciteren met uw prachtige jubileum (het is na Koot en Bie bijna onmogelijk om dat nog goed uit te spreken). Uw bijdrage aan de bewustwording en het behoud van het cultureel erfgoed van Rijswijk, in woord en daad, achten wij van groot belang. Ik spreek de wens uit dat u nog zeer lange tijd uw bijdrage zult willen blijven leveren!

Op vrijwilligers kun je bouwen.

Hun inspanningen voor verenigingen, instellingen en stichtingen zijn goud waard. Een van uw vrijwilligers werkte bij Shell in Nederland. Shell waardeert het zeer dat deze gepensioneerde Shell-medewerker zich op maatschappelijk en sociaal gebied actief inzet.

Het Shell VrijwilligersFonds geeft donaties aan instellingen waar (gepensioneerde) Shell-medewerkers als vrijwilliger actief zijn.

Ook u helpen wij graag!

Uw bestuurslid weet ook veel over energie

Invest in
Social Energy

[www.shell.nl/
socialinvestment](http://www.shell.nl/socialinvestment)

Inleiding op de toespraak bij het jubileum van de HVR

Frits van Oostrom

De uitnodiging om hier te spreken dank ik aan mijn inzet voor de nationale canon, 'het verhaal van Nederland'. Maar zoals de nationale canoncommissie steeds heeft aangegeven, zijn wij ook uitgesproken voorstanders van lokale canons, die de geschiedenis van een regio, een stad of dorp bestrijken. Juist die nabije geschiedenis kan voor de jeugd – en zeker voor de jongste kinderen, die nog weinig abstractievermogen hebben – een oud verhaal tot leven brengen dat anders, letterlijk en figuurlijk, te ver weg blijft.

De Canon van Rijswijk, met zoveel zichtbare zorg en liefde gemaakt, zorgvuldig vormgegeven en voortreffelijk geschreven, demonstreert dit op de meest sprekende wijze. Natuurlijk moet op school het grote verhaal van de Tweede Wereldoorlog worden verteld, en niet voor niets heeft onze canon daar twee van haar vijftig vensters voor bestemd. Maar het zou mij niets verbazen als dit grote drama voor kinderen in Rijswijk wel zo inleefbaar wordt als zij horen hoe het Rijswijkse bos destijds werd omgezaagd voor brandhout, en hoe de grote kastanjeboom aan de Oranjelaan dag en nacht bewaakt werd door de buurtbewoners om iets dergelijks te voorkomen, en hoe ooit twintig huisvrouwen bakkerij Hus op de Haagweg overvielen in de hongerwinter. Geschiedenis die in de eigen buurt gespeeld heeft, wordt des te intenser beleefd.

Wat mij betreft hebben historische canons, zowel de onze als de Rijswijkse, drie cruciale dimensies. In de eerste plaats berusten ze op de gedachte dat de enige geschiedenis die werkelijk zin heeft, een levende geschiedenis betreft, waarmee we nog iets kunnen. Vandaar dat zulke canons compact dienen te zijn, en handzaam en lichtvoetig; de zware gedenkboeken die geen naam of feitje ongenoemd laten zijn achtenswaardig, maar ze staan doorgaans zwijgend in de kast.

Ten tweede: voor zulke levende geschiedenis is het beeld cruciaal (vandaar geen canon zonder plaatjes), maar belangrijker nog is het verhaal uit het verleden, doorverteld door oma's en Geert Mak, en vooral door onderwijzers die dat hebben geleerd en die hun leerlingen ermee weten te boeien zoals geen schoolboek of tv dat kan.

Ten derde: die verhalen geven wij elkander door als vorm van binding – niet om speciaal een nationale of lokale identiteit te schragen of om ergens trots op te kunnen zijn, maar omdat in het delen van verhalen een kern ligt van het menselijk bestaan, en zingeving over de generaties heen.

Dit zijn natuurlijk hele grote woorden, maar voor mij geven ze wel degelijk weer waar het ook in uw Vereniging in eerste en laatste instantie om begonnen is. Ik wens de Vereniging van harte geluk met dit jubileum, en een mooie toekomst rond het rijke Rijswijkse verleden.

AUSWEIS LEGITIMATIE

(Nur gültig in Verbindung mit der K
(Alleen geldig tezamen met het pers

De familie Bulens: Drina, Diny en Jan; vader en moeder; Truus, Dick en Leen

Oorlogsherinneringen

Fragmenten door Jan Bulens

Op verzoek van zijn kinderen schreef Jan Bulens (geboren 1923) zijn oorlogsherinneringen op en maakte daar in 2008 een boekje van. Uit dit boekje nemen we enkele fragmenten over die een beeld geven van zijn persoonlijke ervaringen in en rond Rijswijk. Indrukwekkende ervaringen. Bulens: ik kan ze nog steeds niet zonder emoties herlezen.

Ik werd op 27 juli 1923 in Rijswijk geboren als vierde kind en oudste zoon in het gezin van Jan Dirk Bulens (1890-1973) en Goverdina Antonia van den Bogerd (1888-1964). Vader werkte later als luchtwachtmilitair waardoor het gezin toch inkomsten behield. Mijn broer en ik konden later daardoor studeren. Eerder bezochten we de christelijke kleuterschool en vervolgens de Prins Mauritschool. Ik leefde heel beschermd in een redelijk groot gezin, met vijf zussen en nog één broer: Hendrina Helena (Drina, 1918-2000), Dirkje Elisabeth (Dick, 1919), Geertruida Hendrika (Truus, 1920), Jan (1923), Leendert Cornelis (Leen, 1926), Goverdina Jeanetta (Diny, 1929) en Wilhelmina (Wil, 1933). En die hadden een stel heel bijzondere ouders: papa Jan en mama Dieneke. De economische crisis werd overwonnen, maar andere problemen kwamen opzetten...

Na de lagere school ging ik naar de Prinses Julianaschool voor Mulo aan de Broekslootkade en vervolgens naar de HBS aan de Bezuidenhoutseweg, nu het lyceum Zandvliet. Zeker in mijn HBS-tijd had ik sympathie voor de Duitsers, vooral vanwege de vernederingen na de Eerste Wereldoorlog: zo bouw je niet aan een wereld van vrede en rechtvaardigheid! Bovendien had ik veel boeken van Laurens Penning gelezen. Hij schreef heel boeiend hoe de Engelsen in Zuid-Afrika hadden huisgehouden met de Boeren en de negers. Ik was zeer verontwaardigd! Maar je zult begrijpen dat die sympathie voor de Duitsers vanaf 10 mei 1940 volledig was verdwenen.

Mei 1940

Vader was sinds 1938 bij de luchtwachtdienst en vertelde dat er steeds meer vreemde vliegtuigen overvlogen. En toen was het dus de nacht van 10 mei. Leen ik en lagen heerlijk te slapen in het keukentje boven, maar omstreeks drie uur schrokken we wakker. Er werd geschoten of zoiets! Mijn broer dacht dat het oefeningen waren en wilde op onderzoek uit, maar toen volgden enorme explosies. *'Dat zijn Gelderse vliegtuigen,'* zei Leen nog.

We liepen een beetje angstig naar beneden. Daar zaten mijn ouders en onze zussen. De radio stond aan: *'Boven Strijen zijn 40 bommenwerpers waargenomen...'*, *'Boven Ypenburg zijn parachutisten geland...'*, *'In Rotterdam vallen ze de Maasbruggen aan...'*. Mijn vader wist: dit betekent oorlog.

Machteloos luisterden we naar de stem van koningin Wilhelmina: de grenzen waren overschreden, onze soldaten waren in hevige gevechten gewikkeld, Nederland verklaarde Duitsland de oorlog.

Later gingen we de straat op. Overal liepen mensen, soldaten en leden van de Bijzondere Vrijwillige Landstorm, die NSB-ers en andere verdachte personen oppakten. Om alles beter te kunnen zien, klommen we op het dak. Veel Duitse vliegtuigen werden door het Nederlandse afweergeschut neergeschoten en we zagen diverse brandende zware bommenwerpers. Maar toen schreeuwde de mensen beneden: *'Van het dak af! Kom snel naar beneden! Dit is levensgevaarlijk!'* Dat deden we, het was allemaal zo vreemd en verschrikkelijk. Vader had inmiddels zijn soldatenpak aangetrokken en vertrok naar zijn post in Den Haag. En wij bleven achter... Vijf verschrikkelijke dagen moesten wij meemaken. 's Nachts sliepen we in de grote kamer, op de grond. De familie Toet, die bij het vliegveld woonde, was gevlucht en werd door ons gastvrij opgenomen. Met de capitulatie door generaal Winkelman op 14 mei begon voor ons een heel ongewisse fase in de oorlog. Wat zou er allemaal gaan gebeuren?

Op 2 oktober, rond 11 uur 's avonds lagen de kinderen Bulens allemaal te slapen. Vader sluit juist de deuren als moeder vlak voor zich een felle flits ziet. Ze holt door het huis en gilt: *'Brand!! Brand!!'* Wij schrikken boven allemaal wakker. We vliegen het bed uit en hollen naar beneden. En daar is het één grote puinzooi: alle ruiten gesneuveld en de winkel ondersteboven. We zijn heel bang. Wat is dit nu? Buiten lopen overal Duitse soldaten. De twee scholen bij ons huis waren bezet door de Duitsers. Misschien hebben de Engelse vliegers die scholen op het oog gehad? Er zijn zeker vijf bommen gevallen. En drie doden.

De volgende dag peuteren wij overal bomscherven uit het houtwerk en vader timmert de ramen dicht, ook van de etalage. De hele dag is er aanloop van mensen en journalisten.

4 oktober ging ik weer naar school. Ik moest onmiddellijk bij rector Doornenbal komen. Hij was duidelijk aangeslagen. Bij elke les wilde de leraar horen van het hoe en wat.

Het was een angstige ervaring. Ons grote gezin kwam min of meer met de schrik vrij, maar het was een gebeurtenis die we nooit meer zouden vergeten.

Op de HBS

Op school behoorde ik niet tot de ijverigste leerlingen. Ik schaakte graag, ik voetbalde graag en thuis was het altijd gezellig. Er bleef dus weinig tijd over... De Duitsers bezetten mijn school en de schoolleiding dacht: dan nemen we het paasrapport als criterium voor de overgang. Mijn gewoonte juist in de laatste maanden een eindsprint in te zetten, ging dus mooi niet door. Ik bleef heerlijk zitten in de vierde klas. Ik was verdrietig en teleurgesteld: dit had ik mijn ouders niet mogen aandoen. Later zou ik beseffen dat ik door deze zittenblijverij van veel vervelende dingen gevrijwaard zou blijven: ik hoefde niet naar Duitsland om in de oorlogsindustrie te werken, ik hoefde niet in de Arbeidsdienst om te studeren en ik hoefde géén loyaliteitsverklaring aan de Duitsers te ondertekenen. Achteraf bezien zou mijn leven er heel anders hebben kunnen uitzien, als ik wél was overgegaan. Dat vraagt een bredere uiteenzetting.

In 1941 werd ik bevorderd naar de vijfde klas. Examen! Zou ik dat halen? En wat moest ik daarna gaan doen? Dat was best moeilijk! Een baan zoeken? Dan zat ik een mum van tijd in Duitsland. Studeren? Dan moest ik in de Arbeidsdienst: een soort militaire dienstplicht met de duidelijke bedoeling jou in de nationaalsocialistische gelederen op te nemen. Afgewezen dus! Daarna zou ik een loyaliteitsverklaring moeten tekenen dat ik nooit iets tegen de Duitsers zou doen. Dan kon ik dus nooit in het verzet komen!

Jan Bulens als leerling

Dat alles hield ons dat examenjaar óók bezig. We kregen een vervroegd examen, zodat de aanstaande studenten in de zomermaanden hun 'dienstplicht' konden vervullen...

Naar de MTS

Ik slaagde met een wonderschone lijst en werd aangenomen bij de Nationale Nederlanden van 1845. Maar 's avonds kwam de man die mijn sollicitatie had geregeld bij ons aan de deur om te vertellen dat ik gerust mocht komen, maar dat ik zeer snel in Duitsland zou werken, want verzekeringen hadden geen 'oorlogsinhoud'... Ik bedankte de man voor zijn medeleven, maar wat moest ik nu doen?

De MTS (Middelbare Technische School, te vergelijken met de tegenwoordige HTS) was een 'duitsvriendelijke' activiteit. Daar kon je een Ausweis krijgen, een bewijs dat je de eerste drie jaar niet

in Duitsland hoefde te werken. Dat was voor mij en vele anderen een duidelijk alternatief. Maar de directeur dacht er anders over: ontsnappen aan de Arbeidsdienst of Duitsland was geen goede motivatie voor zijn school. Toen ik antwoordde geen idee te hebben welke richting ik wilde volgen, stuurde hij me weg: hij wilde geen onderduikadres zijn! Maar wat nu?

Toen ik buiten over die vraag nadacht, kwam ik mijn vriend Martin Felijs tegen: *'Je bent toch niet gek geworden? Die directeur is NSB-er! Je moet je in Rotterdam laten inschrijven!'*

'Ja, maar in welke richting dan?' Martin keek me vorschend aan: *'Ik vind dat jij er niet zo gezond uit ziet. Jij moet Weg- en Waterbouwkunde doen. Dan ben je altijd buiten, ga morgen maar met me mee.'*

De volgende dag werd ik in Rotterdam ingeschreven aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen en kreeg ik mijn Ausweis!

Een 'vluchtweg'

Elke morgen stapte ik om kwart over zeven in Delft op de trein. Die was meestal zeer vol. Er waren coupés met het opschrift *Nur für Wehrmacht* en in de hele trein hingen bordjes *Für Juden verboten*. Vaak werd de trein door Engelse vliegers beschoten. Dat gaf vertragingen en dan kwam ik te laat op school. De conciërge liet me dan niet meer binnen, maar daar had ik snel iets op gevonden! Vlak voor het station van Rotterdam minderde de trein vaart, of stopte. Dan sprong ik de trein uit, rende naar een sloot, sprong er overheen en passeerde dan een hoog hek met prikkeldraad. De conducteurs hadden het nakijken. Ik holde een paar straten door en kwam op die manier toch nog op tijd. De conciërge keek me dan zeer tevreden aan. Straks vertel ik hoe ik in 1945 nog eens deze vluchtweg heb kunnen gebruiken...

GEMEENTE RIJSWIJK Z.H.

No. 4/1/3

RIJSWIJK Z.H., 2 Maart 1943.

Bericht op schrijven van

Onderwerp:

Arbeidsdienst.

Bijl.

Bij dezen verzoek ik U persoonlijk ter secretarie dezer gemeente te komen voor het geven van inlichtingen ten aanzien van Uw arbeidsdienstplicht.

De Burgemeester van Rijswijk (Z-H),

Aan

den heer J. Bulens,
Kerklaan 128,
A L H I E R .

GEWESTELIJK ARBEIDSBUREAU - 'S-GRAVENHAGE PRINSEGRACHT 63

Hierbij verzoek ik U a.s. Woensdag des na
middags te 4½ uur op het Gewestelijk Arbeidsbureau
te 's-Gravenhage, Afdeeling Kamer 5 - Bureau 2
te willen komen.

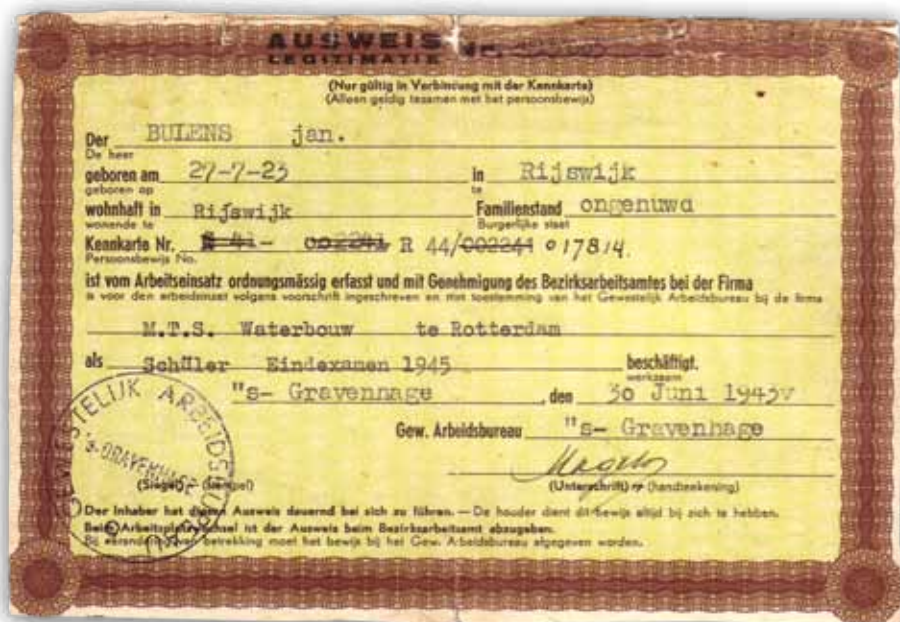
U dient zich, voor ontvangst van een volgnummer, te melden
bij den portier.

De Directeur,
L. TH. A. MEIJS.

ATTENTIE: Ter voorkoming van moeilijkheden wordt aan-
geraden, bij verhindering bericht te zenden,
onder vermelding van de Afdeeling.

K 1120

23

Het verlossende Ausweis

Toch naar de keuring

De Duitsers kregen in de gaten dat die MTS een soort onderduikadres was. Daarom kreeg ik op zekere dag een briefje, waarin ik werd gesommeerd mij aan de Prinsengracht in Den Haag te melden: de keuring voor de Arbeidsdienst... Alle klasgenoten hadden ook zo'n brief ontvangen en met elkaar spraken we af niet naar die keuring te gaan. Na een week bleek ik de enige die thuisgebleven was... alle anderen waren goedgekeurd...

Maar toen kwam een brief van burgemeester Van Hellenberg Hubar: waarom ik niet op de keuring was geweest. Ik moest op het stadhuis komen. Hij was best aardig en vroeg me wat hij moest schrijven. Ik zei: *'Schrijft u maar op dat ik ziek was.'* Dat deed hij, maar een paar dagen later kreeg ik uiteraard een nieuwe oproep. Moest ik nu wel gaan? Of weer niet?

Mijn moeder gaf raad: ga het eens met de dominee bespreken en vraag hem om advies.

Ds. Pestman legde me het dilemma voor: *'Als je niet gaat, dan moet je onderduiken. Als je wél gaat, word je misschien afgekeurd en ben je overal van af. En als je wordt goedgekeurd, kunnen we altijd nog praten.'*

Met lood in de schoenen ging ik toch naar de keuring. Met twee brieven voor de dokter: één van mijn moeder, dat ik zo'n teer jongetje was en dat ze al een jongetje had verloren, de ander van mijn huisarts J.P. Munting, dat ik aan vallende ziekte leed. Ik stopte ze in de hand van de dokter die me kwam halen. Ik moest aan de commissie uitleggen wat ik bij een epileptische aanval voelde. Om vier uur stonden we met zes jongemannen voor de commissie. *'Jullie zijn allemaal goedgekeurd, behalve de heer Jan Bulens! Hiep hiep hoera!'*

Een week later arriveerde mijn bewijs van ongeschiktheid.

De jaren 1943-1944

Zo kon ik mijn studie voortzetten, onder andere met een stage in Limburg. Maar in 1944 werd het vervoer naar Rotterdam onmogelijk door de Spoorwegstaking. Een aantal docenten woonde in Den Haag, daar konden we wel naar toe voor wat lessen, maar uiteraard was dat mondjesmaat.

Ons gezin probeerde zo goed en kwaad als het ging door de oorlog te komen.

Hoe we aan eten en drinken kwamen? We hadden twee volkstuinen. Leen werkte bij boer Van Kester en was dus uit de kost. Bovendien konden we bij hem elke dag melk halen. Twee van onze ooms waren boer. Met een aanvulling van suikerbieten en tulpenbollen konden we ons aardig staande houden.

Hoe we aan warmte en stookgelegenheid kwamen? De drie mannen in huis rooiden boomstronken. Als we merkten dat ergens een boom (stiekem) werd omgehakt, trokken we er 's morgens vroeg op uit. Gewapend met aks, schop en zaag groeven we zo'n boomstronk uit en uit een dikke boom haalden we met ons potkachtje voor een week of twee warmte. Dat zou me later nog een probleem bezorgen!

Bij de familie Toet aan het Jaagpad stonden houten palen om te verhinderen dat Engelse parachutisten in de polder zouden landen. Toet had enkele palen naar binnen gesleept en die konden we op de slee naar ons huis brengen. Dat vonden we eigenlijk niet zo leuk, want het was gevaarlijk: als de Duitsers ons gesnapt hadden, waren we de klos geweest.

Hoe we aan licht kwamen? In mijn Limburgse tijd had ik veel koolzaad verzameld, waaruit je olie kon persen. Olie in een glaasje, een draadje en een kurk, dan had je een klein olielampje. Er stonden er een stuk of vier in de kamer. Lezen kon je er niet bij, maar we konden elkaar tenminste een beetje zien.

Ook in het persoonlijke vlak ging de oorlog niet aan ons voorbij. Onze oudste zus Drina zat in een verzetsgroep die verbindingen had met Engeland en later met het bevrijde zuiden van ons land. De verloofde van zus Dick, Wabe Wieringa, was vastgezet in de gevangenis van Siegburg omdat hij, werkend op het gemeentehuis van Rijswijk, valse persoonsbewijzen had gefabriceerd. Zelf bracht ik de ondergrondse krant *Trouw* rond. En altijd was er de dreiging van razzia's, waarbij jongemannen gevangen werden om in Duitsland in de oorlogsindustrie te werken of puin te ruimen. Velen liepen immers doelloos rond omdat er geen transportmogelijkheden waren en geen werk was. Dat gold ook voor mij...

Onder de vloer

In november 1944 hielden de Duitsers meer razzia's: volgens hen moesten er nog 600.000 weerbare mannen gevonden kunnen worden. De actie ging stad voor stad. Nadat Rotterdam aan de beurt was geweest, wisten we dat Leen en ik gevaar liepen. Koortsachtig maakten we onder de vloer een schuilplaats. Een gat onder het bed van mijn ouders, met een deksel erop dat vader zou dichtschroeven. Eten en drinken zouden we krijgen door een gat vanuit de schuur, dat dichtgemaakt kon worden door de stenen gewoon terug te leggen.

22 november 1944. De Engelse radio had gewaarschuwd. Vader kwam onze kamer binnen en wij kleedden ons snel aan. In de schuilplaats stond water, maar we hadden groentekisten neergezet, waarop we met opgetrokken benen konden zitten. Vader schroefde het deksel vast en daarna begon het wachten...

Na enige tijd hoorden we Duitsers met de kolven van hun geweren op de grond

bonken. *‘Es gibt in diesem Haus zwei junge Männer! Und wo sind sie?’* Na enige tijd verstomde het lawaai en we hadden het gevoel dat het gevaar was geweken. Maar toen Drina de stenen uit de muur schoof en koffie bracht, zei ze: *‘Ze zijn nu weg, maar je hebt kans dat ze terugkomen. Ze hebben alle gegevens op papier staan en ze weten dat er in dit huis twee jonge mannen wonen.’* We draaiden een shagje, maar van de rook werden de muggen wakker en die begonnen te steken.

’s Middags scheurde er een eskader jachtbommenwerpers over ons huis. We hoorden de mitrailleurs en even later het geluid van inslaande bommen. De Engelsen vielen de lanceerinrichting van de V2’s in het Rijswijkse Bos aan. Later hoorden we het Duitse afweergeschut. We zaten onder de grond, maar we waren wel bang: hoe je ’t ook bekeek, we zaten er gevangen.

’s Avonds om een uur of zeven schroefde vader het deksel los. *‘Kom er maar uit. We hebben de buurt verkend, maar de Duitse soldaten zijn vertrokken.’* Wat een opluchting! Ook dit hadden we overleefd!

De fuik op de Nassaukade

Februari 1945. Zus Truus woonde in Leeuwendaal en kwam ons waarschuwen dat de grote kastanje voor haar huis was omgezaagd. Wij zouden de stronk te grazen nemen. Nu had Truus gewaarschuwd dat er veel *Grüne Polizei* op straat was en inderdaad zag ik ze op de Lindelaan. Bij de Verhagen Metmanstraat stuurden ze me de andere kant op en ze loodsten me tenslotte naar de Nassaukade. En daar, vlak bij de Hoornbrug, reed ik in de fuik.

Na verloop van een paar uur kwamen vader en Diny kijken waar ik bleef. Ze namen mijn fiets en het gereedschap mee. De politie noteerde onze namen, controleerde de papieren en leidde ons in colonne naar de Haagse Dierentuin. Sommigen probeerden met hun *Ausweis* de dans te ontspringen, maar de Duitsers pikten het document gewoon in. Ik hield het maar op zak.

We kregen brood en warm eten, maar geen bestek. Tussen het zaagsel op de vloer vonden we stukjes hout waar we met een mes een soort lepel van maakten.

De volgende dag was de Polizei verdwenen. De Oostenrijkse bewakers zagen er gemoedelijk uit, maar wisten niet wat er met ons zou gebeuren. Er probeerden gevangenen via het dakraam te ontsnappen. Daarop werden we in rijen op nummer gezet, maar we wisten er zo’n chaos van te maken, dat de bewakers ermee stopten.

De volgende dag moesten we lopen: langs de Maliebaan naar het station Staatsspoor. De *Grünen* waren terug en omringden elke gevangene. Onderweg stormde plots een vrouw de groep binnen, gillend en huilend probeerde ze haar man te omhelzen. Maar een *Grüne* sprong op haar af en hakte met zijn geweerkolf op haar in. Ik werd woedend! Ik sprong hem op zijn rug en duwde hem tegen de grond. Snel stapte ik weer op mijn plaats en marcheerde rustig verder in de colonne. Dat dit zonder gevolgen bleef, verbaast me nog steeds.

Opnieuw: de vluchtweg!

De ouderwetse treinwagon had coupés waar je aan de ene kant in, en de andere kant uit kon. Als iemand dat probeerde, werd er driftig geschoten. Zó moest ik het dus niet doen. Gewoon wachten op de kansen die komen... Bovendien stond in elke coupé een *Polizei Mann*.

Waar gingen we heen? We passeerden Hollands Spoor, Rijswijk, Delft. Soms

sprong iemand uit de trein. Maar dat leek me niets, want de trein reed hard, je stond voor de spoorloot en er was een pantserwagon aan de trein gekoppeld vol soldaten met machinegeweren. Mij te link!

En dan was daar nog die *Grüne* in mijn coupé...hoe kreeg ik die weg?

Schiedam. En toen bedacht ik ineens hoe ik een paar jaar eerder, als ik op weg was naar school, uit de trein sprong... Waarom zou ik dat niet nóg eens proberen!? Op de Schiebrug sprong er nog eentje uit. Dat gaf een rare plons. Arme jongen, zo moest ik het zeker niet doen.

We naderden station Delftse Poort. Ik vertelde de *Grüne* dat ik nodig naar het toilet moest. Hij liep mee, en toen ik 'klaar' was, zei ik: *'Da geschiedt etwas. Und ich weiss nicht was.'* Hij stapte in de aangewezen richting. Ik rende naar de buitendeur, deed deze open...en met een plof lag ik het zand, dat ik van vroeger nog zo goed kende! Languit lag ik op de grond, achter een spoorwegmast tot de hele trein voorbij was. Het gevaar was geweken!

Maar hoe nu verder? Gewoon naar school lopen? Overal hoorde ik Duits geschreeuw. Dat leek me niet veilig. Ik sloop naar de spoorloot en sprong er overheen, net als vroeger. En klom over het hek met prikkeldraad, net als vroeger... Ik voelde me vrij! Ik deed mijn laarzen uit en sloop op kousenvoeten een zijstraat in, richting school. Net als vroeger!

Naar huis

Maar het was 10 uur 's avonds: spertijd! Pas morgenochtend om 6 uur mocht ik de straat op!

Ik belde aan bij een huis. Een man deed open en ik vertelde mijn verhaal. Mag ik in uw portaal zitten? Anders krijgen de Duitsers mij te pakken. Boem! De deur dicht en ik weer alleen op straat. Ik hoor soldatenlaarzen. Ik vlucht als een haas naar de spoorbaan, spring weer over het hek en ga onder een struik liggen. Het is koud en het regent. In de verte hoor ik een V2 opstijgen. Komt die achter ons huis vandaan? En wanneer is het 6 uur? Hoe kom ik dat te weten? Al die vragen! Ik ben bang. Hoe loopt dit af?

De volgende ochtend kreeg ik de indruk dat er in de verte mensen liepen. Ik dacht: nu of nooit: weer over de sloot, weer over het hek en ik ging lopen. Er stond een vrouw te wachten en ik vroeg haar de weg naar Delft. *'Sta je hier nu nog? Dat heb je straks ook al gevraagd. Je moet die richting uit, bij de volgende hoek sla je linksaf. En dan loop je al maar rechthuis. Dat is de richting Delft.'*

Er was kennelijk nog iemand op weg naar Delft! Misschien kon ik hem inhalen, dan konden we samen lopen. Maar ik was zo moe: twee nachten niet geslapen, om over de laatste nacht maar te zwijgen. En het was nog donker. Alles schemerde voor mijn ogen. Aan de kant van de weg zag ik iets vreemds. Een soldaat in camouflagepak? Ik naderde heel voorzichtig. Het bleek een koe te zijn... Van vermoeidheid kon in mijn omgeving niet meer goed zien!

Even verderop was een kazemat met Duitse schildwachten ervoor. Ik liep tóch verder, dwars tussen de versperringen door. De schildwacht zei niets en ik zei *'Guten Tag!'* De beide wachten mompelden iets en toen was ik erdoor! Ik had de neiging te gaan rennen, maar beseftte dat ze dan argwaan zouden kunnen krijgen.

Eindelijk op de grote weg naar Delft was het licht geworden. In de verte liep iemand. Ik zwaaide met mijn armen. Hij kreeg dat in de gaten en bleef staan. Ook hij was uit de trein gesprongen en wilde naar Delft. Eigenlijk kón ik niet meer, maar we spraken elkaar moed in.

Ik vroeg hem of hij de Adriaan Pauwstraat in Delft kende. Daar woonden kennissen van mij, misschien kon ik daar een fiets lenen. Hij bleek in de buurt te wonen en bracht mij naar het adres. Om 2 uur 's middags belde ik aan bij de familie Kooyman. Ik vertelde mijn verhaal en de fiets, zonder banden, stond al klaar!

Ik fiets langs het Jaagpad, op weg naar mijn geboorteplaats Rijswijk. De Huis de Hoornkade. De Kerklaan. Ik rijd steeds harder: daar is nummer 128!

Ik sta voor de deur, loop naar binnen, door de tochtdeur, de gang, naar keuken... en daar staat Drina. En zingen dat ze doet! Dat het een lieve lust is. Ik sta achter haar en vraag: *'Ben je niet verdrietig dat je broertje weg is?'* Dan draait ze zich om, valt me om de hals en schreeuwt door het hele huis: *'Jan is thuis! Jan is thuis!'* En toen kwamen ze allemaal. Ze wisten niet hoe ze het hadden. Mijn moeder zei nog: *'Ik heb zo voor jou gebeden. En toen wist ik het heel zeker: Jan komt gauw terug!'*

Ik at wat, vertelde mijn verhaal en stapte in bed. Pas de volgende middag werd ik wakker. En de dag daarop bracht ik mijn Trouw-krantjes weer rond!

De oorlog is voorbij

Toen brak de zondag aan dat we hele eskaders zware bommenwerpers boven Ypenburg voedsel zagen droppen. Biscuits, meel, andere voedingsmiddelen. De oorlog was echter niet zomaar voorbij, telkens waren er geruchten. Mijn vriend Louis van Camerijk had een kristalontvangertje in een lucifersdoosje. Als er weer zo'n gerucht was, fietste ik met een vaart naar zijn huis en holde bij hem naar binnen. Vaak was het niks. Maar wél werd mijn fiets gestolen. Vanzelfsprekend: ik had echte banden nog uit de tijd van mijn stage in Limburg. En dan is de oorlog wél afgelopen. Op de een of andere rare manier krijg ik ineens mijn fiets terug.

Jaren later, in 2008, ontvang ik een uitnodiging voor de postume uitreiking van de Yad Vashem-medaille aan mijn vroegere natuurkundeleraar Gerard Boomer, die zijn lessen stopte als het orgel op straat 'Voor koningin en vaderland' speelde en de maat ging slaan. Die uitreiking ontroerde me zó, dat ik niet meer om de vraag van mijn dochter heen kon – en daarom heb ik mijn herinneringen op papier gezet.

Het boekje van Jan Bulens, 'Oorlogsherinneringen', is een eigen uitgave uit 2008. Voor het Jaarboek zijn fragmenten ervan met zijn instemming bewerkt door Ruud Poortier.

De familie Hamaker voor het beheedershuis van Te Werve in 1935

Cornelis Hamaker (1901-1942), slachtoffer van verraad

Willem van der Ende

I

In de winter van 1938 kwam de toen zestienjarige Coby Verkijk als dienstmeisje werken in het gezin Hamaker op Huis Te Werve. Cornelis Marius Hamaker (geboren Soekaboemi 1901) was sinds 1 januari 1936 administrateur, nu zouden we zeggen beheerder, van het landgoed. Coby had een kamertje aan de vijverkant van het huis.

Hamaker was bij de algemene mobilisatie in 1939 in actieve dienst opgeroepen bij de bereden veldartillerie. Hij was gelegerd in de Alexanderkazerne aan de Waalsdorperweg in Den Haag, maar hij kwam vaak thuis op Te Werve slapen.

In de vroege morgen van 10 mei 1940 werden de bewoners van Te Werve opgeschrikt door het geronk van vliegtuigen. Vanuit de ramen op de eerste verdieping konden ze de Duitse parachutisten boven Ypenburg zien hangen. Of Hamaker die nacht op Te Werve was, is niet duidelijk. In ieder geval zal hij in dat geval spoorlags naar de Alexanderkazerne zijn gegaan.

Op deze 10e mei hebben er op Te Werve geen oorlogshandelingen plaatsgevonden. Wel vertelde mevrouw Van der Kuyl, die in de portierswoning woonde, dat zij twee Duitse parachutisten op het landgoed had gezien, maar dat werd door niemand bevestigd. Wellicht waren zij van de hoofdmacht afgedwaald. In de avond van 14 mei, de dag vóór de capitulatie, meldde zich een Nederlandse kapitein die onderdak vroeg voor zijn manschappen. Die nacht heeft een hele compagnie op Te Werve geslapen, op de vloer, in de tuinzaal, in de biljartzaal enzovoort. Coby die die avond alleen in het huis was, sliep zelf in de keuken. Haar ouders die begrijpelijk wat ongerust waren, hadden haar broertje als een soort chaperonne naar zijn zus gestuurd. De volgende dag, 15 mei, hebben veel van deze militairen uit boosheid en frustratie hun wapens in het meer gegooid. De dagen daarvoor was al hetzelfde gebeurd met papieren van de BPM (Bataafsche

Cornelis Hamaker

Petroleum Maatschappij) en met de wijnvoorraad. Dat laatste was natuurlijk wel zonde, maar de Nederlandse regering had via de radio gevraagd alle voorraden alcohol te vernietigen om te voorkomen dat Duitse soldaten die zouden opdrinken en in een dronken overwinningsroes zouden raken.

Op 21 mei vertoonden zich de eerste Duitsers op Te Werve. Ze bleven een paar weken om uit te rusten en op verhaal te komen, omdat ze door moesten reizen naar Frankrijk. Op 8 juni vertrokken zij weer. Na hun vertrek ging op Te Werve voorlopig weer alles zijn gewone gang. Maar op 27 september bezette een Duitse eenheid het hele huis. Het gezin Hamaker moest binnen 48 uur het pand verlaten en verhuisde naar de woning Nassaukade 34. Coby verhuisde mee. Op de tweede verdieping waren (en zijn nog) twee dienstbodekamertjes en daar had Coby voortaan haar domicilie. Een aantal waardevolle spullen uit Te Werve en eigendom van de BPM gingen ook mee naar de Nassaukade, zoals een staande klok, een buffetkast en enige Delfts blauwe borden.

II

Al vrij snel na de capitulatie was Hamaker lid van de OD, de Ordedienst, geworden. Dat was een organisatie, opgericht door de reserve luitenant-kolonel Johan Westerveld welke als doel en ambitie had om na de bevrijding chaos te voorkomen en de orde in het land te handhaven. Vooral officieren en oud-officieren waren actief in de OD.

Daarnaast probeerde de OD de verschillende ondergrondse clubjes en groepjes te bundelen en wat meer lijn in het verzet te brengen. Zo raakten ook twee Delftse groepen, die respectievelijk onder leiding stonden van prof. J.A.A. Mekel en van prof. R.L.A. Schoemaker bij de OD betrokken.

*De brug bij Te Werve
(Collectie Natuur- en Cultuurhistorische Vereniging Te Werve)*

Deze groepen ontmoetten elkaar in het bekende Delftse café 'De Bolk' aan de Buitenwatersloot. Portier van dit café was de toen 19-jarige Hugo de Man. Hij deed verzets- en koerierswerk, maar was ook een kleine crimineel. Toen hij op een gegeven moment voor een diefstalsetje werd gearresteerd, sloeg hij door en werd een soort dubbelspion. Door hem werden de OD en de groepen van Mekel en van Schoemaker stapje voor stapje opgerold. Meer dan 130 mensen werden in de loop van het jaar 1941 gearresteerd. Het was voor de Duitsers het eerste grote succes in hun strijd tegen het verzet.

Het duurde nog vrij lang voor duidelijk werd dat er verraad in het spel was en dat De Man het lek was. Op 14 augustus 1941 lokten twee aan arrestatie ontsnapte OD-leden De Man in de val, sloegen hem bewusteloos, deden hem - al dan niet nog levend - in een juten zak en dumpten hem in de vijver bij het Agnetapark in Delft.

Eén van de slachtoffers van De Man was Hamaker. Op 28 maart 1941 werd hij gearresteerd. Coby Verkijk was daarbij. Eerst kwamen er twee Nederlands sprekende mannen aan de deur. Zij vroegen of Hamaker thuis was. Toen dat niet het geval was, zeiden ze iets als: *'We komen nog wel eens terug'*. De volgende dag waren ze er weer. Hamaker ging naar de voordeur en liet de mannen binnen. Na een gesprek in de kamer werd hij meegenomen om nooit weer terug te keren. Hij werd opgesloten in de Scheveningse gevangenis, die later de bijnaam 'Oranjehotel' zou krijgen. Coby ging wekelijks met mevrouw Hamaker, en soms ook alleen, schoon ondergoed en medicijnen brengen. Hamaker was namelijk maagpatiënt

Nadat hij bijna een jaar in Scheveningen gevangen gezeten had, werd Hamaker op 12 maart 1942 naar Kamp Amersfoort ('Polizeiliche Durchgangslager Amersfoort') overgebracht. Een paar weken later begon daar, in Paviljoen De Hooge Witte, een enkele dagen durend proces. In totaal werden er 71 doodvonnissen uitgesproken. Daarna ging het snel. De gevangenen werden naar Utrecht gebracht en daar op 1 mei 1942 op de trein gezet richting Oranienburg. Dit beruchte kamp bestond al in 1936. Eerst werden hier politieke gevangenen en (vermeende) communisten en sociaal-democraten opgesloten en vermoord. Later werden ook homoseksuelen, zigeuners en andere de nazi's niet welgevallige groepen hier heen gebracht.

Op 2 mei 1942 kwam de trein in het nabij gelegen Sachsenhausen aan. Op 3 mei in alle vroegte werden de veroordeelden in groepjes van twaalf door een vuurpeloton gefusilleerd. Het ging om 63 OD-ers onder wie zes studenten van de toenmalige Technische Hogeschool Delft, vijftien officieren en drie officieren b.d.

III

Coby bleef na de arrestatie van Hamaker nog een paar maanden bij zijn vrouw, maar toen ging ze werken in de molen aan de Schenkkade/IJslubweg. Beide vrouwen bleven overigens ook tot ver na de oorlog contact met elkaar houden.

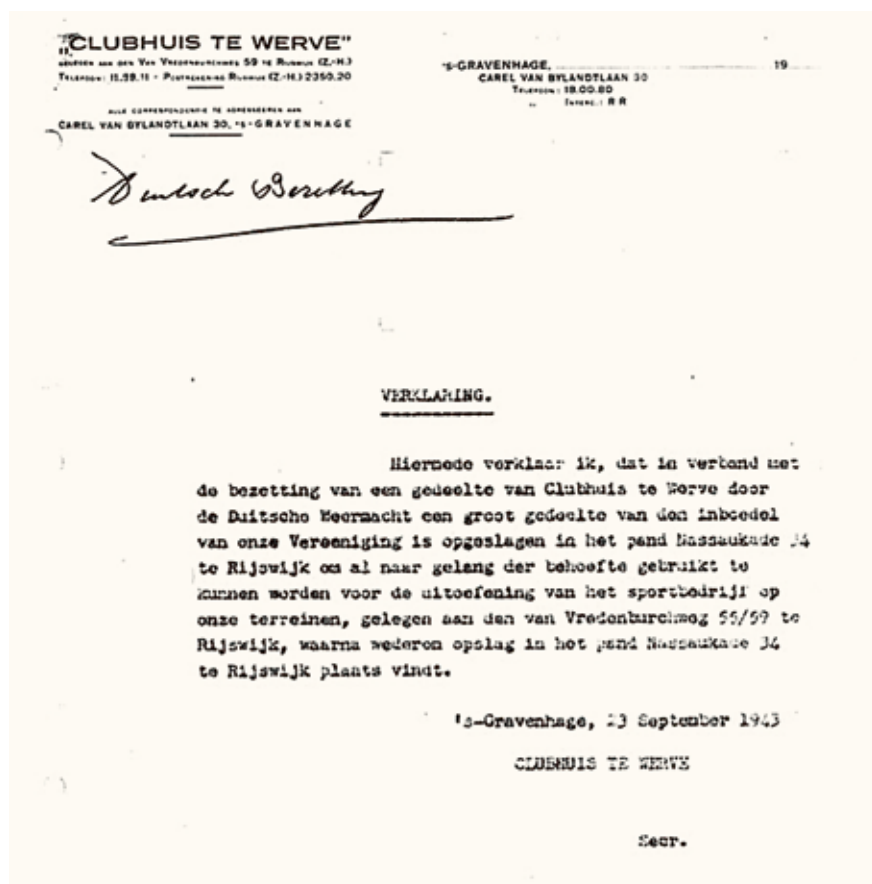
Mevrouw Hamaker bleef op de Nassaukade wonen. Zij bleef ook intensief contact houden met de mensen van Te Werve. Althans dat valt te concluderen uit een brief van bestuurslid Rogman van 23 september 1943. Daaruit blijkt dat een groot gedeelte van de inboedel van de Vereniging Te Werve dan is opgeslagen in het pand Nassaukade 34. Al naargelang de behoefte kon daar gebruik van worden gemaakt. De spullen moesten na gebruik wel weer worden terug gebracht naar de Nassaukade.

Later, op 23 juli 1949, trouwde mevrouw Hamaker in Rijswijk met de toen zeer bekende Charles Ferdinand Pahud de Mortanges (1896-1971). Daarvoor moest natuurlijk een officiële verklaring van overlijden van Hamaker worden overlegd. Op de betreffende persoonskaart is goed te volgen hoe dat administratief ging. Eerst staat er op de kaart dat de doodsoorzaak onbekend is. Dat is later 'ambtshalve' doorgehaald en veranderd in *'Doodsoorzaak is gebleken uit een Sterbeurkunde van de ambtenaar van de Burgelijke Stand van Oranienburg no 483/1948. Zie archief. Doodsoorzaak: Vollstrecktes Todesurteil'*.

Dat was op dat moment voldoende. Pas in 1951 werd het overlijden officieel verwerkt in akte nr. 137: *'De aangifte van dit overlijden is aan mij, ambtenaar van de burgerlijke stand van Rijswijk, gedaan vanwege de Minister van Justitie. Waarvan akte op heden, negen Juni negentienhonderd een en vijftig'*.

Pahud was een echte 'paardenman', een paardenfluisteraar avant la lettre. Aan vier Olympische Spelen deed hij mee: Parijs 1924, Amsterdam 1928, Los Angeles 1932 en Berlijn 1936. Vooral met de halfbloed ruin Marcroix (1919-1947) beleefde hij triomfen. In totaal behaalde hij vier gouden en één zilveren medaille in de military. Daarmee zou hij Olympisch recordhouder blijven tot de zwemster Inge de Bruijn hem enige jaren geleden passeerde.

In de oorlog ontsnapte hij aan krijgsgevangenschap door uit een trein te springen. Na een barre tocht kwam hij uiteindelijk in Engeland. Daar werd hij benoemd tot plaatsvervangend commandant van de Prinses Irene-brigade en kwam zo in 1944 weer terug in Nederland.

De overlijdensakte van Cornelis Hamaker, overleden in 1942, ingeschreven in het register van 1951 (Burgerlijke Stand, Rijswijk)

Jarenlang was hij voorzitter van het NOC (Nederlands Olympisch Comité) en van 1946 – 1964 lid van het IOC (Internationaal Olympisch Comité). Van 1954 – 1962 was hij als luitenant-generaal chef van het Militaire Huis van Hare Majesteit.

Na de scheiding van zijn eerste vrouw hertrouwde hij dus met 'Rezeda' (Theresia G. B.) Daamen, de weduwe van Hamaker. Het echtpaar Pahud ging in november 1949 in Hilversum wonen. Via haar man werd mevrouw Hamaker (inmiddels dus mevrouw Pahud de Mortanges) in hofkringen geïntroduceerd. Later werd zij ook officieel hofdame.

Bronnen.

- Bijkerk, Tony, *Just a name*. In: ? blz. 27 – Dit artikel gaat over Schoemaker en geeft deze deelnemer aan de Olympische Spelen van 1908 een gezicht.
- Red. *Om nooit te vergeten. Rijswijk in de Tweede Wereldoorlog*, Rijswijk 1991, blz. 94
- Tent, Bart, *Landgoed en Vereniging Te Werve in de Tweede Wereldoorlog'*
- Tent, Bart, *Meidagen 1940*. In: *Te Werve Nieuws*, mei 2010, blz. 4

Specifiek over Charles Pahud de Mortanges onder andere:

A.J.C.M. Gabriëls, *Pahud de Mortanges, Charles Ferdinand (1896-1971)*,

in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, Den Haag z.j.

J.H. Wijnand, *Tempo, tempo*, Leiden 1937

J.P.A. Ballegoijen de Jong, *Man en Paard*, Meppel 1983

Claartje van Andel, Dirk Willem Rosie, *Olympische Sporen*, Eerbeek 1995

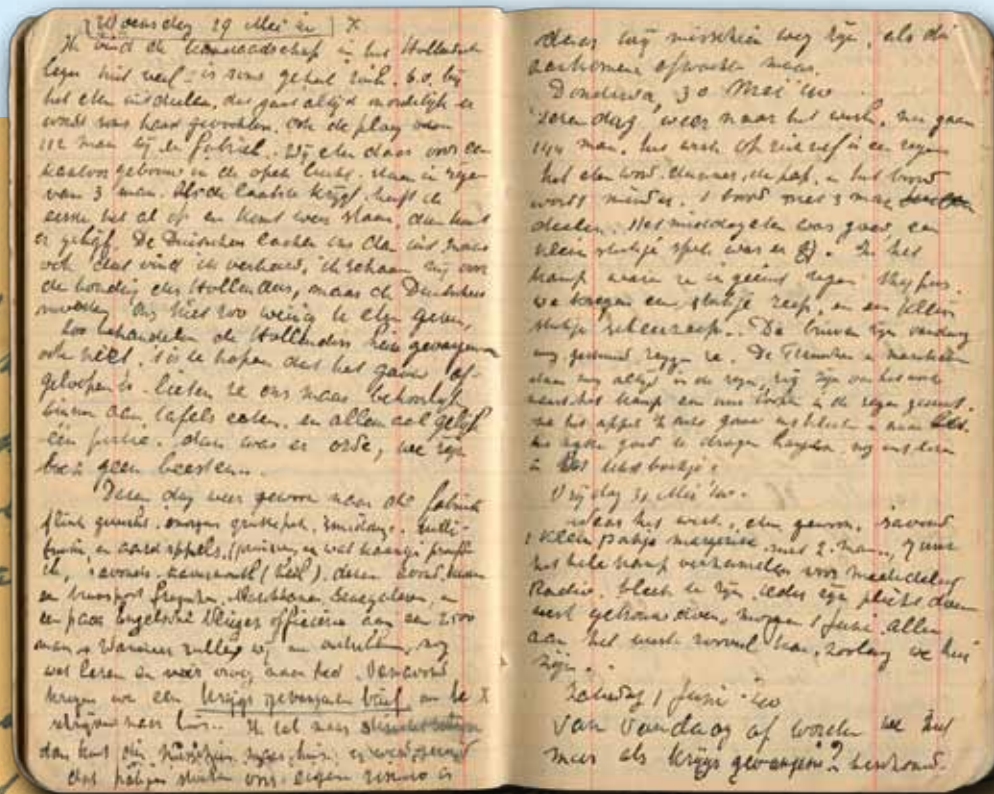
Weekblad Sportief, 1948

Red. *Ridderlijkheid in de sport was vroeger heel normaal*, in *De Volkskrant*, 17 juli 2010

NB: Op dinsdag 21 juni en dinsdag 19 juli 2005 hadden Bart Tent en Kees Kort een interview met mevr. J.S. van Hulst-Verkijk. Zij komt in dit artikelje voor als Coby.

BEVELHEBBER
NEDERLANDSCHE STRIJDKRACHTEN
HOOFDKWARTIER TE VELDE
1945

Mijn beste wenschen voor het

Het oorlogsdagboekje van Roelof Vaartjes

Henri Vaartjes

Net als vele leeftijdgenoten werd de Rijswijker Roelof Vaartjes, geboren 1908, in 1939 gemobiliseerd. Op 23 augustus van dat jaar was een algemene mobilisatie afgekondigd. Op 25 augustus meldde Vaartjes zich bij zijn bataljon in Delft. Hij had toen al een gezin met twee kinderen. Ook de meeste andere militairen van zijn bataljon - het Eerste Bataljon van het 24e Regiment Infanterie (I-24 RI) - waren 'oudere' mannen met gezinnen. De dienstplicht hadden de meesten al een jaar of tien daarvoor vervuld. Hun geoefendheid was gering, ondanks twee keer een voormobilisatie van 14 dagen.

Het 24e Regiment Infanterie was een onderdeel van Brigade B. Het regiment bestond uit drie infanteriebataljons (I-24, II-24 en III-24). Elk bataljon bestond weer uit een bataljonsstaf met een verbindingsseenheid, artsen en geestelijk verzorgers; drie tirailleurcompagnieën en één mitrailleurcompagnie. Bij volledige sterkte bestond een bataljon uit 22 officieren en ongeveer 700 onderofficieren, korporaals en manschappen. Roelof Vaartjes was korporaal bij de bataljonsstaf van I-24, die uit totaal 16 man bestond.

Sinds september 1939 was het bataljon gelegerd in Puiflijk, in het Land van Maas en Waal. Toen op 10 mei 1940 ook Nederland bij de oorlog betrokken raakte, werd de eenheid al na één dag richting Grebbeberg gedirigeerd. Voor ze goed en wel bij de frontlinie aankwamen, waren ze echter al door de Duitsers gevangen genomen en op transport naar Duitsland gezet.

*Manschappen van Vaartjes' bataljon in Puiflijk.
Roelof staat op de tweede rij in het midden*

In een klein oranje kasboekje van 10 bij 16,5 cm hield Vaartjes toentertijd zijn financiën bij. Tot april 1940, want de laatste financiële aantekening is: '6 April huishoudgeld 24,50'. Op de volgende pagina begint het 'Dagboek mobilisatie van Roelof Vaartjes, geb. 3-2-1908, Staf I-24 RI. (Waldeck Pyrmontln 37 Rijswijk Z-H.)'. De tekst is ongewijzigd overgenomen inclusief de (verouderde) spelling. Wel is er om de leesbaarheid te vergroten interpunctie (hoofdletters, punten en komma's) aangebracht.

Zoon Henri Vaartjes:

In het dagboekje dat ik na het overlijden van mijn vader tussen een grote hoeveelheid papieren en foto's vond, schreef hij: *'Dus ben ik nog thuis geweest. Het laatst 4 en 5 Mei, Zaterdag en Zondag, een heerlijke Zondag van rust en vrede in mijn gezin.'* De maandag daarop moet hij weer zijn vertrokken naar zijn mobilisatiebestemming Puiflijk, waar hij sinds 1 september 1939 was gelegerd. Wij, zijn echtgenote Anna Teuntje van Mastrigt (geboren 1908), zoon Henri (geboren 1933) en dochter Janni (geboren 1934) bleven achter in het huis aan de Waldeck Pyrmontlaan. Ik kan me het vertrek van vader niet herinneren. Ik zal wel naar school zijn gebracht, de Koningin Wilhelminaschool aan de Broekslootkade, waar ik toen in de eerste klas zat. Wel kan ik me de keren dat hij met verlof thuiskwam, goed herinneren. Hij bracht dan altijd een messtin capucijners-met-spek mee en dat vond ik heerlijk. Ook had hij linnen tekens van de Jagers bij zich die je op de uniformen kon stikken.

Ons huis in de Waldeck Pyrmontlaan lag aan de oneven zuidkant. Het was een benedenwoning gebouwd in de stijl van de Haagse School (zo las ik in het boek van Erik Andriessen 'Het verhaal van Leeuwendaal') met op de begane grond twee kamers-ensuite, een grote woonkeuken en een tuin met een zandbak. Op de eerste verdieping was een grote ouderslaapkamer en een ronde trap ging vandaar naar de tweede verdieping waar een kleine kinderkamer was. Dat was mijn domein. Een vreemde bouw, want aan de andere kant van de muur, dus aan de straatkant, woonden op de eerste en tweede verdieping de burens. Mijn kamertje keek uit over de Hoornbruglaan en de Nassaukade. Dat kan nu niet meer, omdat er in deze straten verdiepingen en dakkapellen zijn bij- en opgebouwd. Ik kon dus vanuit mijn kamertje de toen al jaren leegstaande maalterij

De familie Vaartjes omstreeks 1938

‘De Eendracht’ aan de Nassaukade zien en ook de Vliet en de bomen bij Ypenburg.

Weet ik nog iets van die 10e mei? Vanuit mijn kamertje moet ik toch de vliegtuigen en de parachutisten goed hebben kunnen zien. Maar ik herinner me daar niets van. Wel weet ik nog dat een oom ons kwam ophalen, want opa en oma Van Mastrigt wilden niet dat wij zonder pa in de Waldeck Pyrmontlaan zouden blijven. We zijn hard lopend de laan uitgerend en via de Mauritslaan en de Hoornbruglaan bij de oprit van de Hoornbrug de Haagweg overgestoken. Daar zagen we bij het brugwachtershuisje veel soldaten en het was er een enorme herrie en er waren branden. Voordat we het huis van opa en oma in de Ottoburgstraat 34 binnen gingen, heb ik nog in stomme verbazing naar boven gekeken waar een luchtgevecht aan de gang was tussen een paar vliegtuigen. Dat heeft kennelijk diepe indruk op het zevenjarige jongetje gemaakt. Ik kan het me namelijk nog goed herinneren.

Binnen was de hele familie bijeen. Er was ook een oom uit Voorburg die uit angst voor het ontploffen van de gashouder in de Binckhorst was gevlucht. In de Ottoburgstraat zijn we een aantal dagen gebleven. Er heerste veel spanning, want niet alleen onze vader maar ook oom Arie, een broer van mijn moeder was gemobiliseerd en lag ergens in Brabant. In de radioberichten werd gesproken van zware gevechten op de Grebbeberg, maar – gelukkig - onze pa lag in de Bommelerwaard en die werd niet genoemd. Het was maar goed dat wij niet wisten dat zijn compagnie naar de Grebbeberg was gestuurd.

Op een gegeven ogenblik kwam er een bericht uit Driebergen. Daar woonden en werkten de tantes Sien en Alie van Ingen. Zij waren wijkverpleegster en tantes van moederszijde van pa. Ze hadden van onbekenden een briefje van pa aan hen geadresseerd, ontvangen, waarin stond dat hij als krijgsgevangene was weggevoerd. Ook de naam van ome Cor Gerritsen, maar geen familie, uit de Caan van Necklaan werd daarin genoemd. Als kind noemden wij de meeste kennissen van onze ouders oom en tante. Het was een schok voor de familie, maar... hij leefde in ieder geval nog. Oom Arie, ook hij was gevangen genomen, kwam als eerste weer terug. Op 15 juni, denk ik, was ook pa ineens weer thuis. Over wat hij in die maand heeft meegemaakt, heeft hij nooit iets verteld. Ik ben een keer met hem op de Grebbeberg geweest. Op het monument wees hij mij op een naam met de woorden: ‘*Dat is een dienstmakker van mij geweest in Puiflijk*’. Pas na het lezen van het dagboekje heb ik me een beeld kunnen vormen van zijn angst en ellende. Roelof Vaartjes overleed op 13 mei 1999, op de dag af 59 jaar na zijn gevangenneming.

Monument op de Grebbeberg

Dagboek mobilisatie van Roelof Vaartjes Staf I-24

Vrijdag 6 uur 25 Augustus 1939 voor mobilisatie waartoe ik behoort, opgekomen in Delft, schoolgebouw Molslaan.

Dinsdag 29 Augustus 1939 Geheele mobilisatie (26-27-28 Augustus). Tusschenliggende dagen materiaal gereed maken voor gemobiliseerden. 30 en 31 Augustus ook.

1 September. Vertrek naar Puiflijk, gemeente Druten in het land van Maas en Waal. Kwamen daar ongeveer half drie aan. Waren om zeven uur uit Delft vertrokken. Het geheele I Bat. 24-RI res. Reg. Jagers in één trein. Geholpen in- en uitladen van de leger trein.

2 Sept. 1939 tot 9 Mei 1940. Van allerlei dienst. Ik had toen nog geen dagboek en zal nu maar een globaal overzicht geven tot aan 10 Mei.

Zondag 3 September 1939. Engeland verklaart de oorlog aan Duitschland. De dienst bestond hoofdzakelijk uit pionierswerk, zand rijden, stellingbouw, lijnen aanleggen en afbreken. Helpen bij cantinebouw. Regelmatig op Centrale wacht en met verlof. Begin November eerste intrekking van verlof, 11 dagen.

28 December. Met verlof en ziek thuis gebleven tot 12 Januari '40. De winter van '40 is zeer streng. Alle groote rivieren dicht gevoren en hoog ijs. Veel kou geleden. Met mijn verjaardag 3 Feb '40 en Henri's verjaardag 14 Februari niet thuis. De laatste tijd was het kwartier maken behoorlijk. Allemaal kribben, stroozakken, 3 dekens. Het dak afgeschut met celluloseplaten. Een groote kachel werd gestookt. Begin Januari 2e intrekking van het verlof, 10 dagen. Daarna alles weer gewoon. Bewegingsvrijheid 2de Paaschdag de enigste keer. Zijn nog 2x naar Nijmegen op de fiets geweest. 24 en 25 Maart Paschen.

12 of 13 April 1940. 3e intrekking van verlof. Na veertien dagen weder in beperkte mate verlof. 2 dagen in de 20 dagen. Eerst was dat 2 dagen in de 14 dagen, dus om de 12 dagen naar huis. Ik had nog 2 dagen zakenverlof in de veertien dagen. Dus ben ik nog thuis geweest. Het laatst 4 en 5 Mei Zaterdag en Zondag. Een heerlijke Zondag van rust en Vrede in mijn gezin. (27 April

Drie foto's van de bevroren Waal in de winter 1939-1940

korporaal geworden). Plotseling voor mij geheel onverwacht werd voor de 4e maal het verlof ingetrokken. Dinsdag 7 Mei en Donderdag 's-nachts half één alarm en naar de stellingen in Leeuwen, waar wij ongeveer half twee aankwamen. Daar ging de V.b.d. k. uiteen, ieder naar de posten. Achilles en ik naar Cp 1-I, de ons bekende schuur aan de weg. Wij konden echter geen verbinding tot stand brengen met onze lamppost door het hoge groene geboomte.

Daar kwamen om half vier de vele Duitse vliegtuigen over en was ons land, Vrijdag 10 Mei, in oorlog. Die Vrijdag zeer hard gewerkt. Half zes terug naar de Commandopost en daar veel zand gestort. Toen om negen uur samen met Dungenmann alle telefoonlijnen oprollen en nieuwe uitrollen naar de Commandopost in de boomgaard in de stellingen. Daar waren we 's-middags tegen 4 à 5 uur mee klaar. Toen doodmoe, een paar uur rust. Daarna tot donker, ongeveer 8 uur, weer zand scheppen. Eten in het schuurtje aan het eind van de weg, capucijners met spek. Wat rusten en om 10 uur op wacht tot elf uur. Ik zou van 2-3 en van 6 tot 7 weer op wacht moeten, maar om half één plotseling kwam bericht dat wij weg moesten. We gingen half twee weg. Legden eerst onze goederenzakken aan de dijk aan de deur der oude Cp (een huis) en gingen op de fiets naar Wamel. De goederenzakken werden niet opgehaald en die waren we dus kwijt. Onderweg vliegtuigen en vuur. We gingen over de schipbrug bij Tiel naar Maurik en bleven daar. Ik kreeg daar 's ochtends om half zeven een kop thee en beschuit van een slager. Dit was het begin van Zaterdag 11 Mei. We bleven die ochtend op een bank voor de slager en gingen om twaalf uur naar het voor ons bestemde kwartier 'Café van Dijk'. Daar rustten we 's middags en om half zeven kregen we soep. Daarna wat ordonnanswerk voor de Adjudant. Om negen uur rust. Om kwart voor twaalf opstaan en weg. We gingen naar Amerongen over

HEENREIS. Model No. 4a. Serie B. ATTE

Nº 607621

VERVOERBEWIJS
PER AUTOBUS VOOR EEN MILITAIR.

De Commandant van (a) **STAF-1-24 R.I.**

verzoekt tegen overname van dit bewijs naar rijkskassie te verspreiden den (b) *per auto*

op **25 APR. 1940**

van (c) **PIJFLINK**

naar (d) **NIJMEGEN**

per autobus van (e) **M.B.S.**

met ☒ kg bagage ☐ ritwiel ☐

waaraan de reisgelden en plaats vouches op **27. APR. 1940**

Rechts der reis (g) *11.000,- 10.000,-*

De (h) *De Commandant*

Stefen
N. W. LINGEN

24308 - 728 Z.O.Z. ATTE

Indien van vele kanten en tevens plaats heeft. Menne den geldbedragen, waaraan de reisgelden en plaats vouches op 27. APR. 1940

de schipbrug bij Eck en Wiel. De tweede nachtelijke rit op de fiets, zonder licht. In de verte veel kanongebulder. Vrijdag op de dag wat vliegtuigvuur. Zaterdag rustig geweest.

Zondagochtend 12 Mei 1940 1e Pinksterdag. In de morgen naderden we Amerongen, reden dat door en buiten Amerongen op de groote betonweg hielden we halt bij paal 101 aan de kant van de weg en bleven daar ongeveer tot 2 uur. Daarna terug naar Amerongen in een schoolkwartier, waar we een poosje lagen. We kregen wat stroo. Toen het bevel kwam, weg naar Rhenen. In Amerongen bleef G. Smit achter op een telefoonpost. Op de fiets weer, gedeeltelijk lopen. Daar kwamen we tegen zes uur aan. De fietsen werden aan de kant gelegd. Die zagen we niet weer. Ook de staf ging in tirailleurvorm achter de onderofficieren Rhenen door, dat al wat beschoten was door de artillerie. We trokken de brug over, het spoorweggravijs over en daar zag ik in de verte het eerste treffen. Paarden kwamen terughollen. Of dit art. of wagens waren, weet ik niet. Zij werden beschoten en vielen. Wielrijders, Huzaren kwamen terughollen en wij hielden halt. Later is ons gehele bataljon toch naar voren gerukt, de Grebbelinie in. De staf bleef gedeeltelijk bij elkaar en bereikte de voorste linie onder hevig mitrailleurvuur. Vandaar naar rechts en we kwamen bij de Regiments-Commandopost waar we een paar uur in de open loopgraaf doorbrachten. Dit was een nacht om nooit te vergeten.

Maandag 13 Mei 1940 2e Pinksterdag. 's Ochtends vroeg weer naar voren. In het bosch begon het bombardement. Plat op de grond lagen wij. Nu en dan een sprong voorwaarts. Toen doken wij in een sectie-schuilplaats. Wij zijn nog een keer terug geweest naar de Bataljons-Commandopost en vandaar weer naar voren. Om ongeveer half één werden wij omsingeld. De beide uitgangen waren door Duitschers bezet en wij werden gevangen genomen. We lagen plat op ons buik in het veld. Onze muts en jas was uitgegooid en onze wapens al beneden in de schuilplaats. Zoiets vreselijks hoop ik nooit meer te beleven.

We moesten toen op marsch naar Wageningen, nu en dan in looppas, handen omhoog. Kwamen om 7 uur ongeveer in Arnhem aan. Heb daar bericht naar tante Sien gestuurd dat ik nog leefde. Onderweg zijn we nog in het Hoofdkwartier geweest. Daar gebeld en vandaar per vrachtauto naar Arnhem. Zijn daar in de Coehoornkazerne geïnterneerd. Geslapen op de houten vloer, tenminste gelegen. Heb sinds het uitbreken van de oorlog niet veel geslapen. Veel ontbering geleden. 's Ochtends vroeg naar buiten. Daar waren al voor zes uur burgers aan het hek.

Dinsdag 14 Mei '40. Ik heb een briefje naar huis geschreven en dat aan burgers meegegeven naar tante Sien. Dat die proberen zou thuis bericht te geven, ook voor Cor Gerritsen. Wij zijn hier met 3 sergeants, 2 hospitaalsoldaten en 11 mensen van de Staf. Totaal 16 mensen van de Staf. Wij gingen 's morgens een uur of zeven uit de stad op marsch naar Zevenaar. Onderweg van de burgers water gekregen. Er werd goed gezorgd zoveel in vermogen lag voor de soldaten. In Arnhem kregen we een wittebrood mee. Ik kreeg daar nog een paar sokken, welke goed van pas komt. Er ontbreekt ons hier veel bv. handdoek, zeep, lepel en ondergoed. Vanuit Zevenaar per trein naar Duitschland, naar Bocholt 16 km van Winterswijk. Vanuit Bocholt lopen naar een kamp ong. 1 uur buiten dat plaatsje. Een heel groot kamp bestaande uit barakken en grote tenten. In onze tent lagen 420 man. Eerste nacht op de grond.

Woensdag 15 Mei '40. Niet veel geslapen. 't Was koud en ongewoon. Om 4 uur aardappelsoep, om 7 uur brood met 1/10 mar[garine?], meteen voor de volgende ochtend. Er kwam wat stroo, maar ik had niets. Hebben wat planken gehaald. Tweede nacht dicht op elkaar gelegen. 't Was weer koud.

Donderdag 16 Mei '40. Zijn elke morgen heel vroeg wakker om 3 à 4 uur wel. Hebben om twaalf uur gegeten. 't Duitse eten is anders als het Hollandsche, dunner, stevig goed. 's Avonds weer brood en koffie. De kuch is goed, met wat stroop zelfs, lekker. 9 uur moet alles liggen.

Vrijdag 17 Mei '40. Deze nacht zeer koud geweest. Kropen allen dicht tegen elkaar, doch konden niet warm worden. Vannacht ook luchalarm geweest. We hoorden in de verte nog schieten. Alles bij elkaar haast niet geslapen. Deze dag worden we geregistreerd, moesten formulieren invullen en kaarten waarvan 1 naar huis gestuurd zou worden. Werden genummerd. Ik krijg 6108 en Gerritsen 6109. Geld moest worden afgegeven. Deze nacht was het niet zoo koud. Er gaan hoopvolle geruchten, dat wij gauw naar huis mogen.

Zaterdag 18 Mei '40. 's Ochtends weer vroeg op. Naar de waschgelegenheid en mijn geheele hoofd onder de kraan. De tenten zijn erg stoffig. Er liggen 425 man op gedeeltelijk stroo en verder op planken of zand (of aarde). Deze dag werden we ingeënt tegen pokken. We hebben tot nu toe droog weer getroffen. Wel veel wind en stof. Het verlangen naar huis wordt met de dag sterker. Hoe lang nog?

Het kamp is eigenlijk een aantal barakken rond een groote zandvlakte. Op die vlakte staan 6 tenten. Ieder ongeveer 425 man. Dan door prikkeldraad gescheiden weer een aantal tenten en rond het geheel ook dubbel prikkeldraad. Ons deel van het kamp bestaat uit 6 tenten en ik lig in tent 6. Schildwachten lopen rond en er zijn 2 wachthuisjes hoog op stellages met zoeklichten. Vannacht weer slecht geslapen. 't Was koud. Om half drie hoorden we al lopen. Dat waren de eerste 5.000 die vertrekken gingen. Waar naar toe weten we niet. 't Was een heele drukte. We kregen 's nachts nog warm eten en $\frac{3}{4}$ kuch met boter en een stukje worst.

Zondag 19 Mei '40. Dit is de 5e ochtend dat we in dit kamp ontwaken. Ik had mij om 5 uur al gewasschen. Deze dag wordt Cor Gerritsen 36 jaar. Dit is een verjaardag om nooit te vergeten voor hem en zijn vrouw. 't Is te hopen dat wij gauw weer verenigd worden met onze gezinnen. We weten niet waar we heen gaan. Vandaag of vannacht gaan de 2e 5.000 weg, maar wij denken dat wij er wel op verbeteren zullen, wat ligging en verzorging aangaat. Hoe langer je hier bent, hoe meer je gaat voelen wat je ontbeert. Ik heb letterlijk niets bij mij dan mijn pak, zakdoek en 1 paar sokken extra in Arnhem gekregen. Mijn goederenzak was ik in Leeuwen al kwijt. De geheele Staf trouwens, de wagens hadden ze niet opgehaald. Mijn koffer was al door met de wagens van Schier [?], die we in Amerongen nog gezien hebben. Daar zat mijn meeste particulier goed in. Mijn eigen fiets moest ik in Rhenen aan de kant zetten. Daar zat een deken op, die we later zoo broodnodig hadden moeten gebruiken. In mijn zijtassen zaten 2 noodrantsoenen, een zak, tentzeiltje, zakje schoenpoets, lepel, mes, fietspomp enz. Ik geloof dat ik het nooit weerzie. Daar bij de Grebbeberg in dat schuilhok gooiden we eerst geweer weg en daarna boven moesten we koppel en tasch afgooien, overjas en tuniek. In mijn broodzak zat mijn etensbord, pas donderdagavond in Druten gekocht. Ook een lepel, 2 handdoeken, zeep en tandenborstel met pasta, mijn drinkbeker zat nog in de fietstasch. In mijn jaszak zat nog een zaklantaarn en veldmuts, patronen die ik neergooide. Mijn overjas heb ik ook niet terug gezien. Er gingen een paar jongens jassen halen, want we lagen allemaal in ons hemd op het veld in de regen. Ik zag toevallig een ander in mijn tuniek lopen, die ruidde ik weer met de jas die ik aan had. Zodoende had ik mijn boekje en pen terug in eigen bezit.

Deze Zondag zijn we verhuisd van tent. We gingen naar een barak. Daarna weer er vandaan. Uren in de rij staan en weer naar een andere barak. Zoo ging deze Zondag om. Het gerucht gaat dat wij één uur gewekt worden om weg te gaan. Nu we zullen zien. Om 5 uur gewasschen, om 6 uur gegeten wat ik nog had. Om 11.30 middageten, om 3 uur kuch, 4 man 1 kuch met boter en stroop en maiskoffie. Daarna afwachten. 't Is nu zondagavond 8 uur (anders luisterde ik thuis naar de radio). Een vreeselijk vermoeiende Zondag geweest. Vele malen opstaan, in de rij voor tellen, verplaatsen, eindelijk liggen we in een barak IV 13, geloof ik. Weer een ander dan waar we vanmorgen in gelegen hebben. We hebben nu versch stroo. Daar wordt haast om gevochten (ze halen het haast onder je weg). Nu maar afwachten. Weer op appel. Dat is opstaan, met vieren staan en tellen. Dat duurt soms een half uur. Dan proberen te slapen, want het gerucht gaat dat wij om één uur gewekt worden. Afwachten maar.

Als enig geestelijk voedsel hebben Cor en ik 2 kleine tekstboekjes, een gratis uitgave voor de Jamboree. Daarin lezen we vaak. Ook bid ik voortdurend tot onze Vader die in de Hemelen is, dat Hij het wel met ons make en onze gezinnen, ons land en volk nog verder verzorgen wil en sparen voor verdere ramp van den oorlog. Verder moeten we alles overgeven en geduld oefenen en berusten.

Maandag 20 Mei. Vannacht goed geslapen, wel laat ingeslapen. De barak was veel warmer en we hadden dikker stroo. Eenmaal werden we opgeschrikt door een geweldige ontploffing. Dat was om half 3. Daarna weer ingeslapen tot 6 uur. Vlug opstaan, wasschen, aankleden, klaarmaken voor afmarsch. We kregen nog warm eten. Dan een half brood en één snee, 1/10 boter en 1/10 worst. Gegeten en weer opstellen en afmarsch om 10.00 uur naar Bocholt, waar wij 11.05 aankwamen op het station. 12.00 uur vertrek naar Rhede, Rhedebrügge, Borken, Ramsdorf, Gescher, [?], Coesfeld, Lutum, Havixbeck, Tilbeck, Roxel, Merckebeck, Geist, Münster in

Weserl., Sudmühle, [?], OstBevern, Kattervenne, Ringel, Lengerich, tunnel door, Natrup Hagen, Leeden (bergen gezien), Hasbergen, Osnabrück. Zijn daar gestopt en water gehad. Vehrte, Ostercappeln, Bohmte, Drohne, Lemförde, Lembruch, Diepholz, Drebber. Ik wilde als wij later in vrede thuis waren, de reis eens op de kaart nakijken, maar er komen zooveel kleine plaatsjes dat ik uitschei en enkel de grotere noteer.

In het station [? onleesbaar] mochten we er weer even uit om te vertreden. Het was toen kwart over 8 uur. Ik mag graag uitkijken als ik reis. Ik heb dus bijna de geheele reis gestaan, maar ben nu wat vermoeid en ga zitten. Het landschap is prachtig en de bosschen ook. Hannover, Hamburg, Bremen, Lübeck, Neu Brandenburg. Daar kwamen we om 9 uur aan. We hadden dus 21 uur gereisd met 50 man in een goederenwagon. Ik heb het grootste deel van de reis gestaan. Van ongeveer 10.00 uur/half elf tot half 3 nachts heb ik wat gezeten, maar niet geslapen in de schommelende wagen. Daarna lopen door Neu Brandenburg naar het Lager waar we om 11 uur aankwamen. Daar stonden we in carrévorm opgesteld en daar werd door een officier meegedeeld dat de Führer besloten had de Hollanders binnenkort terug te sturen, wat met hoerageroep beantwoord werd.

Dinsdag 21 Mei. De stemming is veel hoopvoller door de mededeling van die Duitsche officier. Om één uur gingen wij eten: 1 schepje soep en 5 gekookte aardappelen, ongeschild. Ik heb mijn keteltje met zand geschuurd, 2 zakdoeken gewasschen, mijn gezicht en handen goed schoon. Scheren kan ik mij niet, dat moet thuis maar gebeuren. Onze geheele groep bestond uit ong. 1.200- 1.400 man. Zondagochtend waren er al 5.000 man vertrokken. Dit is een heel groot Lager, maar nog niet af, moet nog geschilderd worden, de waschgelegenheid moet nog gemaakt worden enz. Als je lang hier zou moeten zijn, leed je toch gebrek aan alles wat hygiëne betreft, je verschoning enz. 's Avonds kregen we 1/5 brood, koffie en een stukje worst. Daar moeten we de volgende ochtend ook mee doen. Net als in 't eerst in Bocholt. Half acht appel. Acht uur naar bed. Ik heb goed geslapen op houtwol en we kregen 1 deken.

Woensdag 22 Mei. 6 uur opstaan. Tegen zeven uur kwam enkel koffie, twee sneetjes brood van de vorige dag. Half acht appel. Een klein beetje opruimen rond de barak. Verder maar wachten. 11 uur aantreden voor middageten, een uur in de rij staan. We krijgen nu wat meer aardappels en knolraap, soep en verder maar weer afwachten. Het gerucht dat wij morgen zouden vertrekken, blijkt weer niet waar te zijn. We zullen maar afwachten. De dag duurt anders wel lang. Na het middageten ben ik een paar uur gaan slapen. Om half drie was het aantreden. De barak ging spaansche ruiters halen om de weg af te zetten. Onderofficieren en korporaals hoefden niet mee. Ik ben een poosje in het achterterrein gaan zitten. Het panorama is heel mooi. 4 uur was het koffie halen, eten, half acht appel, 8 uur naar bed.

Donderdag 23 Mei '40. ½ Zes opstaan. Betrekkelijk goed geslapen, een paar keer wakker geweest. Vanmorgen geschoren. Dat was 8 dagen geleden, dat ik het gedaan had. Zal proberen vandaag mijn voeten te wasschen.

Hedenmorgen werden de O. Officieren bij elkaar geroepen en hun werd medegedeeld, dat het weggaan nog wel 4 à 6 weken kon duren. Dat is een groote tegenvaller natuurlijk. We leefden allen in de veronderstelling dat we met 2 à 3 dagen weg mochten. Naar huis schrijven mocht ook nog niet en zoo leven we maar verder, dag in dag uit in het onzekere, hoe de toestand thuis is, van onze vrouwen, hoe het met ons is. Het eenige is dat we leven, waar we onze God dankbaar voor zijn, maar dagelijks rijst het smeekgebed omhoog of onze Heere ons uit deze gevangenschap wil verlossen.

Morgen moeten we beginnen met werken. Nu ben ik al met een wagen mee geweest houtwol halen, vlak bij het kamp. Mijn voeten gewasschen, sokken en 2 zakdoeken. Mijn hemd in het water gezet, was te vuil. Verder geen bijzonders. 8 uur naar bed.

Vrijdag 24 Mei '40. 6 uur op, dan 6.40 appel. Timmerlieden, metselaars weg naar werk, waarschijnlijk naar de stad. Wij wat opruimen rond de barak, verder afwasschen. Vandaag is vader jarig. Ik ben nog altijd op zijn verjaardag thuis geweest. Deze dag krijgen we aardappelsoep met gort, dun water. We hebben allen nog trek. Vanavond een schaakspel gemaakt en 1 spel met Cor. 8 uur naar bed.

Zaterdag 25 Mei '40. ¼ voor 6 opstaan. Wij doen met zijn drieën met één stuk zeep van Pijnenburg. Cor en ik met één handdoek van het kamp. Vanmorgen waren we laat met wassen, want als een kwartier de kraan loopt, is het water op. Dan duurt het weer een half uur. Kwart voor zeven aantreden voor appel. Dat duurt altijd wel een half uur. Daarna een half uurtje rondhangen, weer aantreden voor registratie. In Bocholt was het Dulag VI F no 6108. Hier is het Stalag II A nr 31996. Na het eten gingen we met een 30 man 2 groote vrachtwagens aardappels lossen. Daar kregen we een extra hapje aardappelen voor. Tegen 3 uur gingen we baden. Dat ging zoo. Dertig man tegelijk uitkleeden en tegelijk in een badhok met een does of 8 à 10. Zoo ging het in Holland toch niet: 3 à 4 man onder één does. 't Eten is hier absoluut onvoldoende. Er wordt al haast om gevochten, als het uitdelen is. Het is hier haast heel den dag aantreden voor appel voor registratie, eten, baden, enz. enz. Vanavond wat aardappelen gepoft in het vuur, die ik vanmiddag bij het lossen opgeraapt heb. Velen hadden opgeraapt en kookten ze bij de kolen of op de fornuizen in de waschkolalen. Ons waschkolal is niet gereed (barak 19), 17 en 21 wel. Alles gedeeld met Cor en Pijnenburg 's middags. 's Avonds met Meijs en Cor. Half acht appel, 8 uur naar bed. Slaap niet eerder dan ong. 10 uur. Velen blijven zitten kaarten en kletsen.

Zondag 26 Mei '40. Deze Zondag trof ik in het tekstboekje een tekst aan die wij op belijdeniscatechisatie uit het hoofd moesten leren. Hebréeën 12: 14 *'Jaagt den vrede na met allen en de heiligmaking, zonder welke niemand den Heere zien zal.'* Dat is pas 14 jaar geleden, Pinksteren 1926. Toen leefde moeder nog. Ik leer 's avonds meestal een tekst uit het hoofd.

Vanmorgen werd het brood al uitgedeeld voor vanavond en morgenochtend. Het baden van andere barakken gaat gewoon door. Een deel der burgers werkt vandaag niet. Verder voor ons een rustige Zondag. Weinig eten. Ik heb nog 4 aardappelen gepoft, maar heb nog trek. Een paar partijen schaaak gespeeld met Cor en Broos. Veel gedacht aan thuis. Hoe het gaan zal, hoe het daar is, van vroeger, het verlangen wordt soms haast te sterk. Hoe lang zullen we hier nog zitten? We zijn vrij, zegt de Führer, maar we kunnen niet weg. Hoe lang nog? Al mijn vertrouwen is op de Heere, die zal het maken. Dat Hij ons ook de kracht geve dit te dragen. Vanavond 2 sneetjes brood, koude koffie. Vanavond werd hier verteld dat 10.000 Hollanders te voet naar de grens vertrokken waren. De stemming is weer hoopvoller. 8 uur naar bed.

Maandag 27 Mei '40. Voor zes uur opstaan, wassen, koffie drinken en 2 sneetjes brood eten. Bij het appel werden schilders gevraagd. In ons vak waren er drie. Wij zijn naar Neu Brandenburg gemarcheerd, 30 man schilders en nog 82 andere werkers. Een kennis was erbij, Pijnenburg, met wie ik samenwerk. Wij gingen naar een fabriek buiten de stad. 't Is een uur loopen. We verven daar radiateurs. Er zijn er meer dan 100 in een groote nieuwbouw. Half tien kregen wij griesmeelpap, één uur erwtensoep, half vijf gruttenpap en een halve kuch. Dus het eten gaat wel. 't Werk ook. De dag komt vlugger om. Je bent uit het prikkeldraadkamp en het demoraliserend nietsdoen is afgelopen. Toen we in het kamp waren, heb ik de kuch van het kamp gegeten en Cor wat mee gedeeld. Die heeft mij nog geschoren. 8 uur naar bed. Op bed mijn dagboek geschreven en nog een Schriftgedeelte gelezen: Ps. 107: 1, 19, 21; Ps. 118: 15,16; Ps. 110: 3a; Ps. 50: 14, 15.

Dinsdag 28 Mei '40. Vandaag weer op het fabriek gewerkt, zelfde werk. Radiateurs ontroesten en verven. 's Morgens gruttenpap, 's middags aardappels, geschild en gekookt met sju en kleine brokjes vleesch, 's avonds weer gruttenpap en een half brood. Toen werd gezegd dat morgen 29 Mei het brood met 3 man gedeeld moest worden, dus dat wordt ook al weer minder. We werken toch al niet voor loon. Verder 's avonds wat bij de jongens van de Staf gezeten. We hebben 's avonds altijd het stelletje bij elkaar op een vast plekje. De stemming is nogal optimistisch hoewel honger geleden wordt. Wij delen wat we kunnen. Er zullen velen geleerd hebben van deze oorlog en gevangenschap. Wat was Holland dan nog een Paradijs. Laten we blijven bidden dat de oorlog gauw afgelopen mag zijn en vrede weerkeert. Ik bid daar dagelijks om. Het gebedsleven verdiept zich ook in deze tijden. Het is onze enige steun. Het werk sterkt het moreel ook veel. De dagverdeling is beter. Mijn gedachten zijn thuis.

Woensdag 29 Mei '40. Ik vind de kameraadschap in het Hollandsche leger niet veel, is soms geheel zoek b.v. bij het uitdeelen, dat gaat altijd onordelijk. Er wordt soms haast gevochten. Ook de ploeg van 112 man bij de fabriek. Wij eten daar voor een kantoorgebouw in de open lucht, staan in rijen van 3 man. Als de laatste krijgt, heeft de eerste het al op en komt weer staan. Dan

eenkomst. Een sergeant van de luchtwacht las voor de geloofsbelijdenis (ging voor in gebed) las Ps. 84. Na het gebed een korte toespraak naar het Schriftgedeelte Jeremia 17 vers 5-10. Kort weergegeven: vervloekt is een iegelijk die op menschen vertrouwt, gezegend die zijn volle vertrouwen op den Heere stelt. Eindigde met gebed, het Onze Vader. Daarna zingen Ps. 68: 10 (Geloofd zij God met diepst ontzag) enz. Vanavond half zeven nog dagsluiting. Er gaat veel zegen van deze dienst uit. Het volk wordt versterkt.

Er wordt vanmorgen verteld dat de Radio officieel meegedeeld heeft dat de Hollandsche kampen leeg zijn. De krijgsgevangenen naar huis. Laten zien of het waar is geweest. 13/5 gevangen en naar Arnhem, 14/5 naar Bocholt, 20/5 naar Neu Brandenburg, 21/5 daar aangekomen. De dagsluiting werd door veel volk bezocht en begon met het lezen van 1 Kon. 17: 17-24 (Jeremia en de zoon der weduwe). Gebed. Lezen van de dagorder 2 Jun. '40 en Matheus 6 van vers 19 tot einde. Danken. Slotzang. Een onvergetelijke Zondag. Van kwart voor 7 tot bij half acht de Staf verzameld. Half acht appel, dan naar binnen. Het weer is goed geweest deze dag. De derde Zondag in gevangenschap. We leeren ons hier geheel over te geven aan Onze Vader die in de Hemelen is. Ongeveer half tien naar bed.

Maandag 3 Juni '40. Vandaag de gewone gang naar de fabriek. Vanmiddag was het eten goed, een flinke portie aardappelen met saus met mosterd, griesmeelpudding met roode siroop en één ei. 's Avonds was de pap dun. Vandaag hard gewerkt. Er zijn ook vandaag 4 man van de Staf vertrokken. Sergeant van Alsem, Broos en Hendriks en Bochove. 2 uur lopen hier vandaan. Er gaan er meerderen weg met onbekende bestemming. Nog mijn voeten wasschen. Wij zijn deze week niet in bad geweest en dan naar bed. De dagsluiting, 10 min. voor zeven, kon ik nog net halen. We zijn altijd laat terug tegen half zeven. Gelezen werd 1 Koningen 18: 1-16 (Obadja en Elia). De dagorder werd gelezen, gedankt en toen werd nog een berijmde Ps. 130 voorgelezen.

Dinsdag 4 juni '40. Vroeg op. Gewone tijd naar de fabriek. Hard gewerkt, eten was best en nu ruim voldoende. Ik zal eens wat over dat werk noteren. De fabriek heet 'Mechanische Werke'. Daar wordt een nieuwe fabriek bij gebouwd, een grote constructie en een groot frontgebouw. Nu hebben wij eerst de radiateurs van het frontgebouw geschilderd en sinds vrijdag ben ik nu in die kapconstructie aan het schilderen, die tamelijk hoog is. Eerst was ik daar onwennig en had wat hoogtevrees, wat ik trouwens wel meer had vroeger bij huisschilderen. Nu gaat het al wat beter. Er wordt hard gewerkt in onze ploeg.

's Avonds in het kamp terug hoorden wij dat 1.500 man vertrok. Van onze barak ook 50 man en 's middags de rest. Dus ik ga morgen niet meer naar de fabriek werken. Waarheen weet ik nog niet. Zal morgen wel zien. De dagsluiting ben ik nog heen geweest. Gelezen werd naar aanleiding van de dagorder 4 Juni 1 Koningen 18: 17-40 (Jeremia en de Baälpriester). De dagorder, de wachtmeester die dat deed was Van Egmond, oud-lid O.D.S J.V. Den Haag (wat is de wereld toch klein). Cor Gerritsen ging voor in dankgebed. Gelezen werd door sergeant luchtwacht Ps. 97. Daarna afscheid genomen van de jongens van de Staf die morgenochtend 8 uur al vertrekken. Wij hebben afgesproken, dat als een Hagenaar thuis kwam, dat hij de andere adressen even afrijdt om te zien of wij al thuis zijn en dan de groeten te doen aan de vrouwen.

Vannacht half twee was ik weer wakker en ben niet meer ingeslapen. Al 2 nachten komen er veel vliegtuigen over. Ik zal nu een kleine beschrijving geven van het kamp. Aan beide zijden van de weg (een soort vette grond) staan houten barakken even en oneven genummerd. De middenweg wordt gevormd door spaanse ruiters. De straat wordt nog in vakken gedeeld. Ieder vak heeft 8 barakken. Er staan 4 wachttorens rond het kamp en rondom is prikkeldraad. Iedere barak bergt 400 Hollanders, 200 oost en 200 west. Eén waschkloak is daar tusschen. Hierop aansluitend is een nieuw kamp gebouwd van 15 barakken waar op het oogenblik Engelschen, Belgen, Franschen, Marokkanen en andere koloniale troepen zijn. Hier zijn 600 man in één barak, zoodat 9.000 man in dit gedeelte zijn. Het geheele kamp kan 30.000 man bergen. Nu worden nog een aantal groote tenten gezet, ieder van 300 man. Een tiental staat al, zoodat dit een enorm groot kamp is. Er zijn 2 groote keukens en een noodkeuken met een 20-tal ketels. Verder ziekenbarakken en voor materiaal. Buiten de slagbomen zijn barakken voor de Lagerwacht, verblijven voor onderofficiëren, badbarak enz. En een half kilometer verder worden nieuwe steenen lazarettten gebouwd. Een half kilometer ervoor zijn ook verplegingsbarakken en er wordt in het kamp ook nog gebouwd.

Woensdag 5 Juni '40. Vanmorgen niet naar het fabriek. Van onze barak zijn de 50 man vertrokken. Van de andere 1.500 weten we nog niets en of wij vanmiddag gaan ook nog niet. Het is hier altijd en alles zoo onzeker. Dat is het ergste hier in gevangenschap. Niets kan je gelooven voordat het werkelijk gebeurt. Afwachten maar weer en bidden dat de Heere ons daar kracht voor geeft. Het middageten was weer pelkartoffels en watersoep, slecht eten. Na het eten hebben we tentzeilen geladen bij de nieuwe kazernes. Vanavond nieuwe mededelingen van de kampoverste (Officieel data vertrek 19-20-21-22 Juni in vier groepen naar huis. Dit zijn de eerste officiële datums. Zien of het waar is). Bij de dagsluiting werd gelezen 1 Kon. 18: 41-46, de dagorder en (danken, gebed), gelezen Ps. 121. Avond. (Wij zijn dus vandaag niet vertrokken zooals het gerucht ging.) Wel zijn vandaag ongeveer 600 man uit het kamp vertrokken.

Donderdag 6 Juni '40. Vandaag ben ik kamerwacht, schoonvegen, kamer schoonmaken enz. Vanmorgen gingen 1.500 man weg, maar barak 23 en 100 man van 21 keerden terug. Het transport was te groot, zegt men, 500 man niet. Na het eten gingen 1.000 man bestemming onbekend. Er zijn deze dagen ongeveer 4.000 Franschen aangekomen. De dagsluiting, lezen 1 Koningen 19: 1-8. De dagorder gelezen (Jeremia op de vlucht en weer gezocht door de Heere en naar Horeb gestuurd). Danken en Ps. 99 gelezen. Bij het avondappel half acht weer nieuwe officiële berichten en wel deze: Ieder kan vragen bij een luitenant over werkzaamheden in Duitschland, als er in Holland geen werk is, eventueel met vrouw en kinderen. Het vertrek der eerste ploeg naar Holland is gesteld op Maandag 10 Juni 1940, 2e ploeg Woensdag 12 Juni, 3e ploeg 14 Juni, 4e ploeg 17 Juni. Weer verandering. Zien of het waar is.

Onze Deutsche barakführer vertelt ons dat wij morgen Vrijdag spazieren gingen. Vandaag ben ik mijn polshorloge verloren. Gelukkig heb ik het terug gekregen. Het was bij het neerzetten van een emmer water daarin gevallen. Het loopt niet meer, maar dat is het ergste niet. Ik was blij dat ik mijn verjaardagscadeau van mijn vrouw terug had. De berichten over de toestand in Holland zijn niet gunstig. Werkeloosheid door geen handel door Engeland. Bombardementen door Engeland. Later zien wat ervan waar is. Ik vind dat als ik thuis ben, wij samen mijn vrouw en ik met Gods hulp beter de moeilijkheden van het leven aankunnen, dan nu ieder alleen zonder dat we iets weten van elkaar. Ik heb tot nu toe niets van thuis gehoord en hier nog geen van allen. Dat valt soms zwaar te dragen. We kunnen alleen voor elkaar bidden dat de Heere ons kracht geve.

Vrijdag 7 Juni '40. De morgenwandeling, de Spaziergang, die ons beloofd was, is niet doorgegaan. De reden is dat een sergeant-majoor, schrijver, vertrouwensman van de gauwleider Pommeren bij ons kwam en vrijwilligerskrachten vroeg voor een groot gebouwencomplex, 580 gebouwen, in Peulitz (waarschijnlijk de Volkswagenfabriek). Hoofdzakelijk betonbouw, timmerlui, metaalarbeiders (geen zakenlieden), schilders, [?] enz. De arbeidsvoorwaarden waren voor vaklieden 86,80 pfennig per uur, voor de hulpkrachten 75,70 pfennig per uur. Gewerkt werd 12 tot 14 uur per dag, 2x per maand zondagsarbeid. Eten moet zelf betaald worden tweemaal per dag en dat moet goed zijn. Maar ik neem het risico niet! Volgens berekening van Cor kan je pf. 20 per week overhouden. Daar kan het huishouden wel krap van komen, maar ik verdien liever f. 20,- in het Vaderland, dat je samen bent, dan hier alleen. Het gezin vraagt naar je, de opvoeding, de geestelijke waarden zijn mij veel meer waard.

Er werd gezegd dat wij van hier naar een Hollands interneringskamp gaan en vandaar geleidelijk gedemobiliseerd worden. Eerst handarbeiders, bouwvakkers, mijnwerkers, industrie. Ik ben een eigen kleine schildersbaas. Hoe dat gaat, weet ik niet. Cor Gerritsen bankemployé, die weet het ook niet. We zullen dat dus maar weer afwachten. Er zal wel een arbeidskamp of iets [?] gevormd worden uit de werklozen, werd gezegd. Hierna vertrokken weer een 500 man, hierbij inbegrepen 100 man uit 21 oost en 50 man uit 21 west. Bij deze ploeg waren Van Hove en Konijn en Vroenhove en Roensel. Nu zijn al 8 man van de Staf weg. Vanmiddag hebben Cor en ik ons laten knippen. 3 kappers deden dat, één met machientje en 2 met schaar naknippen. Ze deden 60 man per uur ongeveer. Het ging heel snel. Ik heb nog nooit zoiets gezien. Niet zooals in een winkel natuurlijk, maar het knapte toch op. Vanavond gingen plotseling om 8 uur de vrijwillige arbeidskrachten weg. Oetelaar, Edelschaap en v.d. Meer van de Staf. Nu zijn elf man weg en sergeant König ook. De ploeg wordt kleiner. Wij hopen gauw in het Vaderland te zijn. Dat de Heere onze voortdurende gebeden moge verhooren. De dagsluiting lezen, 1 Kon. 19: 9-21, daarna de dagorder -God komt niet in de storm, aardbeving, vuur, maar in de zachte suizing-. Dankgebed en sluiting met het voorlezen van de avondzang.

Zaterdag 8 Juni '40. Onze barakführer is met verlof. Nu hebben we die van 19 west. Onverwacht gingen we om acht uur wandelen. We zijn langs de Brandenburger See een heel eind gelopen, nog een hoge heuvel op, waarop een uitkijktoren stond, die was gesloten. We hadden er trouwens met die geheele troep toch niet op gekund. 't Was een prachtig gezicht en de omstreken zijn hier heel mooi. Toen door een groot bosch, daarna door bebouwd terrein op heuvels. 't Was een prachtige tocht. We waren tegen kwart voor twaalf weer terug in het kamp. De morgen was omgevlogen. We waren wat vermoeid en hongerig. Het eten was heel slecht. De soep was enkel water zonder vleesch en vetigheid, de aardappels zeer slecht. Gister was het beter, toen was er gort in. De kuch werd ook weer gedeeld in 5 stukken, dus schraalhans keukenmeester. De tijd gaat ons lang vallen, de middag duurt lang. Mijn gebed rijst op tot God of Die ons ondersteunen wil in onze nood.

Tegen de avond kwam een onderofficier brieven uit Holland ronddelen. Voor zover ze er waren elke barak langs. 't Waren gedeeltelijk oude brieven en van enkelen die vroeger in Bocholt geschreven hadden. Vanmiddag mijn voeten gewassen. Mijn ondergoed is weer erg vuil. Toch maar afwachten tot we in Holland zijn. 't Is ook 14 dagen geleden dat we in bad geweest zijn, 25-5. Het bad wordt de geheele tijd gebruikt voor het reinigen van Franschen en andere krijgsgevangenen, die hier iedere nacht aankomen. Die worden ook ontsmet, kaal geknipt, gefotografeerd, geregistreerd, ingeënt tegen tyfus enz. Er zijn er al naar mijn schatting meer dan 10.000 in het laatste kamp.

Zoon Henri Vaartjes:

Hier houdt de tekst in het dagboekje van vader op. Alleen zijn na de tekst nog drie bladzijden met onder andere de namen van de 18 militairen van de Staf van het 1e Bataljon 24e Regiment Infanterie, die met mijn vader in krijgsgevangenschap zijn geraakt. De namen en rangen zijn niet duidelijk geschreven en wat slecht te lezen. Sommige zullen misschien niet helemaal correct zijn gespeld.

Twee officieren en zestien man gevangen van de Staf

reserve kapitein	W.H. Bückert
reserve 1e luitenant	N.W. Lingen
dpl. soldaat	J.N. Edelschaap, van Galenstraat 3, Rotterdam
?	C. Gerritsen, Caan van Necklaan 236, Rijswijk (Z-H)
dpl. soldaat	M.v.d. Oetelaar, Station 31, Lisse
?	van Hove, Abrikozenstraat 147, Den Haag
korporaal	Meijer, Almondestraat 35, Rotterdam
korporaal	Bochove, Lekstraat 110, Schiedam
dpl. sergeant	Broos, Schenkkade 302, Den Haag
dpl. sergeant	H.G.H. van Alsem, Apeldoornselaan 46, Den Haag
sergeant	Hendriks, Hulshorststraat 22, Den Haag
dpl. soldaat	A.A. Groenheide, Rotterdamseweg 316, Delft
?	v.d. Meer, Drijfriemstraat 16, Den Haag
?	Vroenhove, Grooteberg 43, Eindhoven
?	Roensel, Grootestraat 236, Waalwijk
dpl.korporaal	R. Vaartjes, Waldeck Pymontlaan 37, Rijswijk (Z-H)
?	Geurts, Marktstraat 9, Kerkrade
?	Konijn, Wogmeer B 87, Gem. Obdam

Bij het dagboekje zat een ansichtkaart van het 'Sportpark Almelo'. Op de achterzijde heeft Vaartjes geschreven: 'Gelogeerd van Dinsdag 11 Juni '40 tot Donderdagochtend 13 Juni '40'. Dit betekent dat de laatst overgeblevenen van de Staf kort na 8 juni uit het kamp Neu Brandenburg vertrokken moeten zijn, om op 11 juni in Almelo aan te komen.

De Ansichtkaart uit Almelo

Over de oorlogshandelingen in de meidagen '40 en zijn gevangenschap in Duitsland heeft mijn vader nooit met ons kinderen gesproken. Als wij er bij waren, sprak hij daarover ook niet met Cor Gerritsen. Zij moeten, dat blijkt ook wel uit het dagboekje, veel steun aan elkaar hebben gehad. In de oorlog moest Cor Gerritsen, als reserveofficier, zich melden voor de Arbeitseinsatz in Duitsland. Hij heeft toen een tijd bij ons thuis – intussen op de Kerklaan – ondergedoken gezeten.

Het verhaal van mijn vader wordt in grote trekken bevestigd in het boek 'De Tegenstoot. Bataljon Jagers gesteld voor een onmogelijke opdracht.' door Jaap A. Kip en uitgeven in 2005 bij Uitgeverij Aspekt. In dit boek komt de naam van mijn vader en van andere stafleden niet voor, maar op een aantal foto's in het boek staat hij wel. Enkele van die foto's zaten ook los bij het dagboekje.

Nawoord

Acht maanden lang heeft het bataljon I-24 RI in het Land van Maas en Waal gewerkt aan de Maas-Waalstelling. Het gesjouw met zandzakken, de eindeloze verveling, de ontberingen in de strenge winter van '39-'40 enzovoort bleken achteraf zin- en nutteloos. Al maanden vóór het begin van de oorlog had de Nederlandse legerleiding in het diepste geheim besloten om bij een inval van de Duitsers de Maas-Waalstelling meteen te ontruimen en de troepen die daar gelegerd waren naar de Grebbelinie te dirigeren. De stelling diende alleen maar om de Duitsers een rad voor de ogen te draaien. Zij moesten niet de indruk krijgen dat zij zonder tegenstand door Brabant naar België konden doorstoten.

Niet ten onrechte was het bataljon dan ook verbaasd dat het op 12 mei de opdracht kreeg op te trekken richting Maurik en Amerongen. Ook voor de leiding was door de slechte verbindingen niet duidelijk wat nu precies de opdracht was. Het was de bedoeling van de legerleiding dat het bataljon vanwege zijn ongeoefende manschappen en slecht materieel niet in de directe frontlinie terecht zou komen, maar de stellingen zou gaan bezetten die op de Duitsers waren heroverd. De commandant begreep echter dat hij een zogenaamde tegenstoot moest uitvoeren, met rampzalige gevolgen: veel onnodig gesneuvelden en krijgsgevangenen, onder wie Roelof Vaartjes. Het bleek achteraf symptomatisch voor de chaos en wanorde die er tijdens de slag op de Grebbeberg heersten.

LANDGOED TE WERVE

LANDGOED TE WERVE IN RIJSWIJK IS EEN PRACHTIGE HISTORISCHE LOCATIE ALS U IETS TE VIEREN HEEFT. U KUNT BIJVOORBEELD UW VERJAARDAG VIEREN MET EEN HIGH TEA OP HET TERRAS MET UITZICHT OP DE MONUMENTALE DUIVENTOREN. OF EEN SPRANKELEND HUWELIJKSFEEST GEVEN IN DE TUINZAAL MET GROTE KROONLUCHTERS EN UITZICHT OVER HET LANDGOED. DE SCHOUWZAAL IS EEN INTIEME PLEK VOOR EEN FEESTELIJK DINER MET FAMILIE EN VRIENDEN. HET LANDHUIS BESCHIKT TEVENS OVER VERGADERZALEN OP DE 1E EN 2E VERDIEPING. ONZE EIGEN KEUKENBRIGADE VERZORGT MET VEEL ENTHOUSIASME DE CULINAIRE INVULLING VAN UW FEEST.

VAN VREDENBURCHWEG 101, 2283 TC RIJSWIJK
TELEFOON: 070-39 09 711, WWW.TEWERVE.NL, E-MAIL: INFO@TEWERVE.NL

IN DE NAAM VAN DE VADER EN DE ZOON

KIND TUSSEN WAARHEID
EN SCHAAMTE

Hans Franse

‘In de naam van de vader en de zoon’

*-kind tussen waarheid en schaamte -
een recensie*

Wim Dammers

De schrijver Hans Franse is een kind van een ‘foute’ vader, een NSB’er die zich aan het eind van de oorlog aansluit bij de Landstorm en een ‘goede’ moeder.

Franse maakt het eind van de oorlog en de eerste naoorlogse jaren mee als kind in Rijswijk: hij woonde van 1943 tot 1950 in de Ottoburgstraat 22.

Het grootste deel van het boek gaat over zijn Rijswijkse periode, waarin hij voor een kind (geboren in 1940) onbegrijpelijke dingen meemaakt; de oorlogsomstandigheden, de hongerwinter (zij eten van de ‘Duitse keuken’, de gaarkeuken voor Duitsers en NSB’ers in de verlaten Jaminwinkel in de Herenstraat).

Dan zijn er de vernederingen als kind van een NSB’er, die hij niet begrijpt. Zijn vader vertrekt naar het Oostfront, zijn moeder is anti-NSB en probeert er het beste van te maken, zij neemt zelfs onderduikers in huis.

Na de bevrijding wordt zijn vader geïnterneerd in De Harskamp, in Duindorp en tenslotte in Den Helder. Zijn moeder maakt haar man verwijten (‘je ligt te kermen aan je zelfgekozen kruis’), maar haar liefde voor hem overstijgt alle ellende: zij vecht voor hem om hem vrij te krijgen.

Het boek is geschreven, omdat Franse wil begrijpen wat zijn vader bewoog, wat zijn motieven waren om zich -als uitgetreden priester- bij de NSB aan te sluiten: hoe kon een intelligente man zo ver komen?

Ver na de oorlog mag hij het dossier van zijn vader inkijken bij het Ministerie van Justitie. Het beeld, dat van zijn vader oprijst, is: een naïeve, onhandige, maatschappelijk wat domme man. Hij was niet in staat om de maatschappelijke veranderingen op waarde te schatten.

Wat Franse in het dossier zoekt, zijn vaders beweegredenen, vindt hij niet. Wel veel feiten, die hij eigenlijk al kende, maar over zijn vaders beweegredenen vindt hij niets.

Op 1 juli 1947 komt vader vrij. Langzaam herstelt de samenleving zich, maar er is een duidelijke breuk: Franse had nu een vader met een verleden dat niet meer was weg te poetsen.

In 1950 vertrekt de familie uit Rijswijk. Vader Franse krijgt een baantje in Amsterdam en probeert een nieuw leven op te bouwen in Amstelveen. Vader overlijdt in 1953, 56 jaar oud. Zijn moeder moet het zien te rooien zonder inkomen, zonder pensioen: gestraft voor iets, waar zij part noch deel aan had.

Franse kon nooit gewoon trots op zijn vader zijn: zijn verleden mocht buiten het gezin niet besproken worden. Het heeft hem getekend, hij vertoonde plaatsvervangend schuldgevoel, hij kon zijn emoties niet goed verwerken. Op latere leeftijd brak het hem op: hij raakte overspannen en werd afgekeurd.

Na 50 jaar bezoekt hij Rijswijk weer en probeert in het reine te komen met zijn verleden: Franse had zijn eigen kleine oorlog. Hij schrijft het van zich af in dit boek, zonder geheel tot inzicht te kunnen komen. ‘Zo was het dus, ongeveer’ schrijft hij voorin als opdracht, een boek ter nagedachtenis aan zijn vader en moeder.

Fred Koeleveld met zijn vader en zus

V2 in lanceerinstallatie

Oorlogsherinneringen van een tienjarige jongen

Verteld door Fred Koeleveld (76 jaar) aan Jan Eijken

Toen op 10 mei 1940 de oorlog uitbrak woonde ons gezin in de Rijswijkse Julianastraat. 's Morgens vroeg om ongeveer vier uur werden wij allemaal wakker door een hevig lawaai dat afkomstig bleek te zijn van overvliegende zware vliegtuigen en afweergeschut.

Om een uur of acht gingen wij naar buiten en zagen dat er Nederlandse soldaten met hun geweer op die grote vliegtuigen stonden te schieten. Pas veel later kwamen we tot het besef dat het een belachelijke vertoning was.

Op die vroege ochtend van 10 mei 1940 gebeurde er nog iets bijzonders. Eén van die Nederlandse soldaten raakte tijdens het schieten op die vliegtuigen het pannendak van ons huis, waardoor de kogel niet alleen een stuk van een dakpan afbrak, maar tevens door het dak in de tegenoverliggende muur terecht kwam. Ik heb dat kogelgat al die jaren dat ik daar woonde aan beide kanten van dat zolderkamertje zien zitten. Tot ver na de oorlog, toen ik daar al lang niet meer woonde, heb ik bij het langsrijden steeds weer die kapotte dakpan zien zitten!

Voor mij was die dakpan steeds weer een herinnering aan het begin van de Tweede Wereldoorlog en tevens het begin van mijn relaas over mijn herinneringen aan die oorlog.

Zo zaten de dagen na 10 mei voor mij en mijn vriendjes vol met avonturen. Wij struinden op en rond het vliegveld Ypenburg om vervolgens thuis te komen met onze zakken vol met geweerkogels die nog niet waren afgegaan. De - bij de mislukte landing in elkaar geschoven - Duitse junkervliegtuigen waren een triest gezicht, en voor ons een 'doel voor nader onderzoek'. Toch was het meest spannend de ontdekking van een aantal door de Nederlanders in het struikgewas verborgen sportvliegtuigjes, zeker een gemakkelijke prooi voor de Duitse bezetters. Ik herinner me dat er minstens drie stuks stonden in de kleuren rood, geel en blauw. Alle drie van die open dubbeldekkers.

Tot zover de eerste oorlogsdagen met als slot het bombardement van Rotterdam waarna Nederland capituleerde en de bezetting een feit was geworden. Eigenlijk gebeurde er in de eerste maanden van de oorlog feitelijk heel weinig, althans in de zin van gebeurtenissen die door een tienjarige jongen als avontuurlijk zouden moeten gelden. De oorlogsherinneringen van deze jonge knul beginnen pas vorm te krijgen in een later stadium van de bezetting.

Bijvoorbeeld de behoefte van de Duitse bezetter aan ruimte voor verblijf en overnachting. Hiervoor werd ook in Rijswijk een aantal scholen gevorderd.

Als voorbeeld herinner ik mij de bezetting van de openbare school aan de Esdoornstraat, de Prins Mauritschool aan de Lindelaan en de scholen aan de Van Vredenburgweg.

Voor de scholen aan de Van Vredenburgweg waren voor de Duitsers interessant in verband met de ligging, op een steenworp afstand een afvuurinstallatie voor V2-raketten in het Rijswijkse Bos.

Nu ik toch kom te vertellen over de V2-afvuurinrichting, dan ook maar meer bijzonderheden over dit monsterwapen. De V2 (en ook de V1) werden in de volksmond ook wel vliegende bommen genoemd. Deze werden vanuit Nederland naar Londen gestuurd, om daar zoveel mogelijk schade aan te richten. Van de V2's die vanuit Rijswijk werden afgevuurd, hebben sommigen de overtocht niet gehaald maar wel grote schade aangericht in West Nederland. De meest bekende 'missers' zijn die op het jongensinternaat van de Kruisvaarders van St. Jan naast de spoorlijn, waarbij drie paters en negen jongens omkwamen. Deze twaalf slachtoffers liggen begraven in een gezamenlijk graf op het kerkhof achter de St. Bonifatiuskerk, waar ook een gedenksteen kan worden bezocht. Een andere V2 kwam op oudejaarsnacht in de Haagse Indigostraat terecht.

Ik herinner me nog heel goed dat die V2-raketten werden aangevoerd, liggend op een voertuig met twee wielen door het centrum van Rijswijk dwars door de Herenstraat. Zo'n raket was ongeveer 10 meter lang en was voorzien van vier staartvinnen. Dit voertuig was een aanhangwagen en had iets weg van een zogenaamde mallejan voor boomstammenvervoer.

Bijzonder bij die lanceringen was, dat de bodem onder de installatie voor en tijdens de lancering moest worden bevroren met vloeibare lucht, om wegzakken in de bodem te voorkomen. Die vloeibare lucht zat in speciale tankwagens, die precies 30 minuten voor de lancering voor mijn ouderlijk huis werden neergezet. Voor ons steeds op tijd een seintje dat er weer eentje de lucht in ging. Die raket die bij de kruisvaarders neerkwam, heb ik persoonlijk naar beneden zien komen. Ik liep toen in de Herenstraat en zag het wapperen van de staartvlam, hét teken dat het mis ging. Twee Duitse soldaten die voor mij liepen gingen direct plat tegen de huizen staan. Ik heb hun voorbeeld toen maar gevolgd. Even later volgde de harde klap en het hele dorp dreunde.

Ik heb in dit V2-relaas nog niet vermeld dat de eerste V2 op een avond heel laat uit het Rijswijkse Bos werd gelanceerd. De volgende morgen zei de dienstdoende Duitse officier - die de bezetting van de school leidde waarvan mijn vader het hoofd was - trots tegen mijn vader 'en, wat vindt u van ons nieuwe wapen?' Mijn vader was leraar Duits dus hij kon moeiteloos van zijn ongenoegen blijk geven. Hij zei: 'Zonder aankondiging zo'n projectiel lanceren en dan nog wel zó laat in de avond als gezinnen in diepe rust zijn, is bijna misdadig!'

Na de eerste lanceringen zijn er nog velen gevolgd, ook van verschillende locaties. Die lanceerinrichtingen werden vaak gebombardeerd door de Engelse luchtmacht en de RAF (Royal Air Force). Zo kon het gebeuren dat de hoge duikplank in zwembad De Put door de Engelsen werd aangezien voor een lanceerinrichting en vervolgens door Engelse vliegtuigen werd vernield.

Ik vertelde eerder over de Rijswijkse scholen die door het Duitse leger (*der Wehrmacht*) werden gevorderd om als verblijfplaats te dienen voor de soldaten. Zo kwam het dat de gevorderde School aan de Esdoornstraat gezien werd gezien als een Duits bolwerk. Daardoor werd het gebouw een doelwit voor de Engelse luchtmacht en werd het gebombardeerd; ons huis stond vlak naast die school en had zeker getroffen kunnen worden.

Gelukkig voor ons gezin vielen de bommen aan de andere kant van de school in de Kerklaan, de Olmstraat en de Valkruststraat.

Die school aan de Esdoornstraat had in de oorlog nog een andere functie; een paar lokalen worden ingericht als gaarkeuken voor de hongerige bevolking. Dit was natuurlijk in een later stadium van de oorlog toen de hongersnood steeds meer voelbaar werd. Die gaarkeukens en zeker die in de school aan de Esdoornstraat waren voor mij en mijn vriendjes een dankbare afleiding. We vergaten niet om bij vertrek van huis om buiten te gaan spelen een eetlepel in onze broekzak te steken. Die lepel kwam van pas tijdens de drukte van mensen die eten kwamen halen en het gerammel van pannen en het gesjouw met gamellen, grote ketels van bijna een meter hoog en 50 cm doorsnede waar het eten uit werd opgeschept, en waarin meestal nog wel een laagje eten achterbleef. Ik herinner mij een moment dat één van onze vriendjes probeerde met zijn lepel dat onderste laagje eten (in dit geval haverhoutpap) te bereiken. Die jongen was mager, en die gamellen waren hoog en smal. Het vervolg laat zich raden: hij schoot voorover in de gamel en hij zou zijn verdronken als wij hem er niet hadden uitgetrokken. Het gebeurde regelmatig dat er een dag geen eten werd bezorgd of pas 's avonds na acht uur. En dan mocht je niet meer op straat komen vanwege de avondklok. Wij trommelden dan al onze vriendjes op en gingen dan bij alle grote gezinnen een pan halen en die dan weer vol met eten terugbezorgen. Want wij hadden als jonge jongens maling aan die avondklok!

In het verlengde van de avonturen met betrekking tot de gaarkeukens en de steeds nijpender wordende voedselschaarste, ontstond de behoefte om jonge mensen en kinderen voor langere tijd naar gebieden in Nederland te sturen waar nauwelijks of zelfs geheel geen hongersnood heerste. Heel vaak kwamen deze jonge mensen dan terecht op een boerderij, veelal in Oost-Nederland. Ik ben toen geplaatst in een Twents dorpje en nog wel bij de burgemeester. Mijn vader organiseerde als schoolhoofd de voedseltransporten uit Twente naar Rijswijk. Die transporten moesten altijd 's nachts gebeuren, omdat vrachtwagens overdag zouden worden beschoten uit de lucht door de Engelsen die deze vrachtwagens voor Duits transport aanzagen. Met zo'n vrachtwagen werden mijn broertjes, ikzelf en enkele andere kinderen 's nachts meegegeven naar Twente om later weer 's nachts met voedsel voor de schooljeugd terug te komen. Deze transporten waren een initiatief van het Interkerkelijk Bureau voor Voedselvoorziening (IKB), door de schooljeugd kortweg 'ik komikken' genoemd.

De bevrijding van het westen was op 5 mei 1945, en voor mij in Twente een maand eerder, op 4 april 1945. Maar ik mocht pas weer in juli naar mijn huis in Rijswijk. Door deze late terugkomst heb ik helaas wel alle bevrijdingsfeesten in Rijswijk moeten missen, alleen de foto's vertellen mij nog hoe gezellig en spontaan die feesten zijn geweest.

*De enige foto van Janus van Gaalen die bekend is,
genomen bij een manifestatie van de jeugdbeweging
waarvan hij leider was*

11-5-1940
14

Janus van Gaalen (1918-1940)

Liesbeth Hoogduin-Waardeloo

*Dit is een eerbetoon aan het korte leven van Adrianus van Gaalen,
dienstplichtig militair 2-III Regiment Jagers.*

Janus van Gaalen werd op 5 juni 1918 te Rijswijk geboren en hij overleed op 14 mei 1940 te Rotterdam. Hij woonde met zijn familie aan de rand van Rijswijk in één van de helaas reeds lang afgebroken, heel idyllische huisjes die de ‘woninkjes’ werden genoemd, en wel op nummer 18 van het Julialaantje. Zijn moeder was overleden in 1931 en hij woonde er nog met zijn vader en een tante die voor hen zorgde. Hij was enig kind.

Janus werkte als bloemist op de tuin van Wijsman naast de Bonifatiuskerk in Rijswijk, maar in zijn vrije tijd was hij een actief lid van de jeugdbeweging. Hij was daar zelfs één van de leiders. Ik heb enige jaren terug nog schriften met verslagen van hem over die jeugdbeweging gezien met een speciale handtekening eronder. Mijn twee broers zaten ook op die jeugdbeweging en onze vaders werkten bij elkaar ergens anders in Rijswijk, ook op een tuin. Zodoende kenden we elkaar goed.

Janus kwam eind april begin mei 1940 naar ons gezin in Rijswijk in de Berkstraat om afscheid te nemen, omdat hij naar zijn onderdeel was opgeroepen. Wij waren met zijn zessen, vader, moeder en twee jongens en twee meisjes. Ik was viereneenhalf jaar en had buikpijn. Ik lag voorover op de divan. Janus vroeg mij, om mij te troosten, of ik op zijn knie wilde zitten. ‘Ja’, zei mijn moeder, ‘*doe het maar.*’ Het was een ernstig afscheid. Om nooit te vergeten. Janus had zijn militaire kleding aan, een grijsgroen pak met beenwindsels (puttees).

En zo ging hij naar zijn onderdeel. Ik heb in het boek dat Aad Wagenaar, journalist bij de Haagsche Courant, in opdracht van de gemeente Rotterdam over die meidagen 1940 schreef, gelezen, dat zijn onderdeel uit Brabant via Moerdijk naar Waalhaven in Rotterdam trok. Daar vond die 10e mei 1940 dat verschrikkelijke gevecht plaats. Aad Wagenaar heeft dit aan de hand van feiten goed beschreven. Janus en zijn kornuiten hebben zich dapper geweerd in deze hopeloze strijd. Maar Janus raakte zwaar gewond en werd naar een hospitaal in Rotterdam vervoerd, waar hij op 14 mei 1940 overleed.

We leefden in die eerste oorlogsdagen allemaal erg met Janus mee. Op 14 mei was mijn moeder met mijn oudste broer van 11 jaar oud, in de keuken van ons huis in Rijswijk, toen hij plotseling een siddering door zich heen kreeg. Toen zei hij: ‘*Nu sterft Janus.*’ Dat was dus werkelijk zo.

Grafsteen op de erehof van de begraafplaats Crooswijk, Rotterdam

Janus is toen voorlopig met zijn eveneens gesneuvelde kameraden begraven in Rotterdam. Er stonden houten kruisen op hun graven. Op 30 mei 1940 werd hij herbegraven op de begraafplaats Crooswijk in Rotterdam. Later werd dat gedeelte aangewezen als erebegraafplaats. Hij ligt in Vak P, rij 1, op nummer 53.

Er zijn in die verwarrende oorlogsdagen in mei 1940 fouten gemaakt in de datum van overlijden.

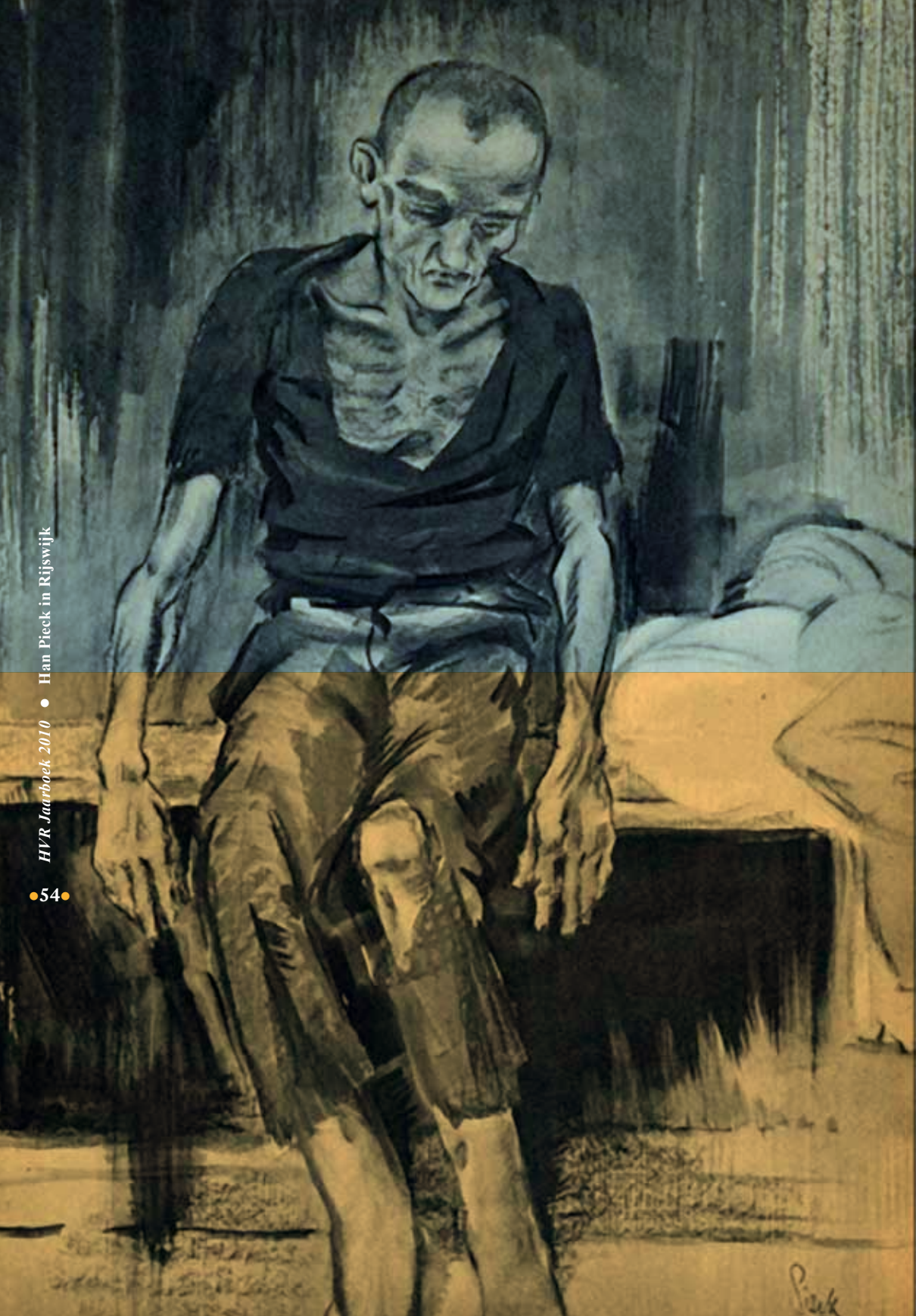
Zo staat op het bidprentje van Janus de datum 10 mei 1940. Dit moet volgens de Oorlogsgravenstichting 14 mei 1940 zijn. Op de gedenksteen op het graf in Crooswijk staat nog steeds 11 mei 1940. De Oorlogsgravenstichting zou dit nog veranderen in 14 mei 1940, maar op de steen is alleen maar provisorisch de datum gewijzigd. Janus' naam staat ook gebeiteld in het herinneringsmonument in park Hofrust in Rijswijk.

Janus van Gaalen was een zachteardige jongen, net als zijn vader, en hij was veelbelovend voor de maatschappij. Door die verschrikkelijke oorlog is wreedaardig een eind aan zijn leven gemaakt. Een oorlog waarin vele van zijn kameraden in heel Nederland dapper vochten en moesten sterven. Je ziet in de overlijdensadvertenties heden ten dage nog wel eens de geboortedatum 1918 staan en altijd denk ik dan: Janus had nog kunnen leven en kinderen en kleinkinderen kunnen hebben.

Dit is hem niet gegund.

Bidprentje ter nagedachtenis aan Janus van Gaalen

Han Pieck in Rijswijk

Willem van der Ende

In 1994 heeft de redactie van de 'Kroniek' - het toenmalige kwartaalblad van de Historische Vereniging Rijswijk - geprobeerd uit te zoeken wat de spion Henri Pieck (1895-1972) in het begin van de Tweede Wereldoorlog in Rijswijk uitspookte. Het resultaat was weinig succesvol.

Aanleiding was het boek van Igor Cornelissen *'De GPOe op de Overtoom. Spionnen voor Moskou 1920-1940.'* (Amsterdam, 1989). De GPOe is vanaf 1922 de naam van de Russische Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, opvolger van de Tsjecha en voorganger van de KGB. In het boek komt een passage voor waarin de arrestatie van Henri Pieck in Rijswijk wordt beschreven. Hij zou zijn gearresteerd in zijn atelier in de Herenstraat, toen hij daar het clandestiene communistische verzetskrantje 'De Vonk' aan het stencillen was.

De naam 'De Vonk' was ontleend aan het blaadje dat Lenin tijdens zijn ballingschap in Zwitserland in 1903 naar St. Petersburg liet smokkelen. Lenin had het idee en de symboliek weer van Poesjkin overgenomen: de vonk moest een vlam worden en de vlam een vuur. Typische rode retoriek.

De tweeling Pieck: links Anton en rechts Han. (Uit: De GPOe op de Overtoom)

In oktober 1940 verscheen het eerste nummer als een soort lokale editie van 'De Waarheid'. Inhoudelijk waren er nauwelijks verschillen tussen het Haagse 'De Vonk' en de Amsterdamse 'De Waarheid'. Men nam over en weer elkaars artikelen over.

Ook het lemma 'Henri Christiaan Pieck' in het Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland (BWSA, 1992) gaf geen uitsluitsel over Piecks Rijswijkse tijd. Niet toevallig want het artikel is geschreven door Igor Cornelissen.

Dit was ongeveer de informatie die de redactie op dat moment had. Veel verder kwam ze ook niet, want toen liep ze tegen de BVD (Binnenlandse Veiligheidsdienst) aan. Veel materiaal was nog geclassificeerd en kon niet worden vrijgegeven en voor sommige stukken was toestemming van de Amerikaanse en/of Engelse geheime dienst vereist. Waar of niet waar, een smoes of gewoon obstructie? Cornelissen kon toen verder niets voor de redactie doen en ook Dick Engelen, archivaris bij de BVD, kon of wilde niet helpen.

Henri Christiaan (Han) Pieck is een tamelijk mysterieuze figuur. Hij is de tweelingbroer van de bekende tekenaar en schilder Anton Pieck. Volgens Anton had zijn broer Han veel meer talent dan hij zelf, maar vermorste hij dit door zijn mondaine levenswijze. Bij het grote publiek is Han Pieck bekend als illustrator van kinderboeken. Vrijwel niemand wist dat deze illustrator eigenlijk een communistische spion was. Cornelissen zegt daarover: *'De woningen van vrije kunstenaars als Henri Pieck en Hildo Krop waren ideale logeerplekken en doorgangshuizen. Zij waren anti-fascistisch en bereid alles te doen in het belang van de Sovjet-Unie.'*

Begin jaren dertig wordt Han Pieck als spion voor de Russische geheime dienst geworven. Hij maakt snel carrière en samen met zijn tweede vrouw, Bernie van Lier, verhuist hij naar Genève en leidt daar een full-time bestaan als geheim agent. Daar werft hij zelf de beruchte spion John King. Als later echter twee van zijn belangrijkste opdrachtgevers, Reiss en Krivitsky, overlopen naar het westen (en daarom waarschijnlijk in opdracht van de Russische geheime dienst worden vermoord), wordt het echtpaar Pieck voor de Russen minder interessant. Het gezin moet zijn luxueuze bestaan in Zwitserland opgeven en keert terug naar Den Haag.

• 56 •

Op 9 maart 1940 wordt het gezin Pieck in Rijswijk ingeschreven. Het verhuist dan van Emmapark 3 in Den Haag, een villa die de Russische geheime dienst voor het echtpaar Pieck huurde, naar de Julianastraat 38 in Rijswijk. Volgens de persoonskaart betstaat het gezin dan uit vader Han, moeder Bernie (Bernharda Hugona Johanna, geboren 1900) hun twee dochters Karla (geboren 1930) en Ina (geboren 1931) en Han (geboren 1923), zoon uit het eerste huwelijk van Han sr. En verder Emmy Maria de Jong (1924) en Bernhard Hugo Johan de Jong (1925) kinderen uit Bernies eerste huwelijk. Han Pieck en Bernie van Lier waren op 25 mei 1928 in St. Gilles in Groot-Brittannië getrouwd. Voor beiden was het dus hun tweede huwelijk.

Toen de Duitsers op 10 mei 1940 Nederland binnenvielen, probeerde Pieck nog met zijn gezin naar Engeland te vluchten, maar dat mislukte. Ook een volgend plan om met de fiets naar Frankrijk te rijden ging niet door. Pieck was natuurlijk

doodsbang dat de Duitsers hem zouden oppakken, omdat hij jarenlang voor de Russen tegen de Duitsers had gespioneerd. Maar er gebeurde niets. Na een tijdje pakte hij in zijn atelier in de Rijswijkse Herenstraat zijn werk maar weer op. Hij ontwierp en bouwde vooral tentoonstellingen voor de overheid.

De Haagse communisten gaf hij toestemming een stencilapparaat in zijn atelier neer te zetten, zodat zij illegale blaadjes konden drukken. Om geen argwaan te wekken, had hij bedongen dat er niet meer dan twee mensen tegelijk in zijn atelier mochten komen. Maar binnen de kortste keren waren er soms wel twaalf of dertien man. Dat moest wel een keer fout gaan en inderdaad op 9 juni 1941 werd Pieck in zijn atelier gearresteerd.

Over het hoe van zijn arrestatie zijn twee versies in de omloop. Cornelissen schrijft *'Er raakten steeds meer mensen betrokken bij de verspreiding van het blad. Er was een jongen die café's en koffiehuisen affietste om het blad te verkopen. Zo moet de groep verraden zijn.'* (blz. 238)

Het klinkt heel plausibel, maar sinds er meer bekend is geworden over de rol van de Haagse politie in de Tweede Wereldoorlog doet nog een versie de ronde.

De Haagse politie had al in de jaren dertig een infiltrant in de communistische beweging in Den Haag. In mei 1940 gaf de Haagse burgemeester De Monchy de opdracht daarmee door te gaan en met de bezetter samen te werken in de strijd tegen de communisten. Dank zij deze pro-Duitse infiltrant konden de Duitsers in 1941 vrij gemakkelijk het communistisch verzet in Den Haag oprollen. Ze deden dat heel handig, niet in één keer een grote actie, maar om de paar dagen werd er een communistisch kopstuk gearresteerd. Daarmee werd de schijn gewekt dat er tijdens de verhoren was doorgeslagen en namen waren genoemd. Op deze manier kon de infiltrant vrijwel tot het einde van de oorlog zijn werk voor de Duitsers blijven doen. Eén van de 'slachtoffers' van deze infiltrant was Han Pieck. Hij werd in zijn atelier gearresteerd en in Scheveningen gevangen gezet. Later werd hij naar Amersfoort overgebracht en in april 1942 naar Buchenwald gedeporteerd. Daar zat hij in de illegale kampleiding, althans van de Hollandse barak, en misschien wel mede daardoor heeft hij het kamp overleefd. Het blijft trouwens een raadsel hoe het mogelijk is dat de Duitsers niet wisten dat Pieck een Russische spion was. Hij had anders de oorlog zeker niet overleefd.

Bernie Pieck bleef na de arrestatie van haar man met vijf kinderen en zonder inkomsten achter. Cornelissen schrijft dat Han jr., zoon uit het eerste huwelijk van Pieck, al het huis uit was, maar de persoonskaart spreekt dit tegen. Wellicht is hij vrij snel vertrokken, zodat zijn stiefmoeder niet meer voor hem hoefde te zorgen. Ze

*Bernie in de oorlogsjaren
(Uit: Twee broers, Drie levens)*

werd soms geholpen door enkele vrienden en ook haar broer hielp, maar het was bittere armoe, kennelijk. Zo maakte ze, om aan geld te komen, kralen die ze bij De Porceleyne Fles in Delft liet bakken. Ze naaide portemonneetjes, handelde een beetje (zwart) en richtte in het atelier van haar man een fotostudio in. Daar maakte ze met een oude Leica vooral portretten. Op het einde van de oorlog was ze ziek en woog nog maar veertig kilo. De Bevrijding kwam voor haar net op tijd. Toen woonde ze trouwens niet meer in Rijswijk. Op 22 mei 1942 is ze met de kinderen verhuisd naar de Juliana van Stolberglaan 38 in Den Haag.

Het verhaal 'Han Pieck en Rijswijk' is maar een heel kleine voetnoot in de geschiedenis. Ook voor de plaatselijke geschiedenis van Rijswijk lijkt er niet veel belangwekkends aan de orde. Toch blijven er wel wat vragen open, waarvan het interessant zou zijn als er antwoorden op zouden komen. En bij zo een, figuurlijk gesproken, grote spion weet je het toch maar nooit...

Waarom kwam Pieck in Rijswijk wonen? Was dat omdat hij een atelier in Rijswijk had gevonden en wilde hij dichterbij zijn werk zijn? Waar was dat atelier in de Herenstraat? Interessant is ook de vraag wie de inval in het atelier van Pieck deed? Was de Rijswijkse politie daar bij betrokken? Of deed de Haagse politie dat? In ieder geval staat vast dat de beruchte Haagse politieagent Johannes Veefkind bij de verhoren (en martelingen) van de opgepakte communisten aanwezig was. Ook is wel duidelijk dat de geheimzinnige infiltrant door Veefkind werd 'gerund'. Hoe heette trouwens deze infiltrant?

Later is de zoon van Han Pieck, Han jr., wereldberoemd geworden met zijn stoel uit één stuk: de zogenaamde LaWo-stoel. In 1944 - negentien jaar was hij toen - maakte hij als eindexamenwerkstuk op de Kunstnijverheidsschool in Amsterdam deze stoel van Laminated Wood. Na de oorlog probeerde hij met zijn compagnon Maarten van Raalte in een fabriek in Noord-Engeland een productielijn voor deze stoel (én voor de Bambi, een ander ontwerp) op te zetten. Dat lukte niet en de fabriek ging failliet.

Er zijn waarschijnlijk niet meer dan ongeveer 1300 exemplaren van de LaWo-stoel gemaakt en waarschijnlijk zijn er niet meer dan vijftig over. Voor een origineel exemplaar wordt momenteel € 3.000,- à 4.000,- betaald.

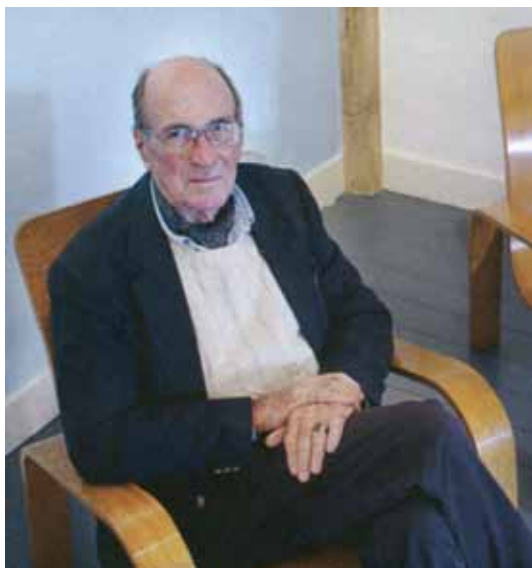
Mogelijk is Han jr. vanuit Engeland weer in Rijswijk neergestreken. Op 16 juli 1947 schrijft hij zich in, samen met zijn vrouw Nelly Martha Leopold (geboren 1922) en dochter Sacha Tjadewine (geboren 1945) op het adres Jaagpad 65. In 1948 wordt dochter Joyce geboren.

Het gezin emigreert in 1951 naar Brazilië. Han jr. lijkt in juli 1951 als kwartiermaker vooruit te zijn gegaan en in oktober volgde de rest van het gezin.

In Brazilië zette hij een meubelfabriek op en verkocht deze, begon een fotobedrijf, verkocht deze ook en bouwde een vakantieoord in Noord-Brazilië. Vervolgens ontwierp hij lesvliegtuigen voor de regering, maar werd door een minister aan de kant gezet. Pieck verkocht toen alles en zeilde sindsdien met zijn jacht de wereld rond.

Op 28 augustus 2010 overleed deze avonturier op zevenentachtigjarige leeftijd in Brazilië .

*Han Pieck jr. in zijn Lawostoel
(Uit: Vrij Nederland)*

Bronnen.

Arnoldussen, Paul en Olink, Hans, *Twee broers, drie levens. Henri & Anton Pieck*, Amsterdam 2008

Brusse, Peter, Han Pieck 1923-2010. *Ontwerper van stoelen en vliegtuigen, avonturier*. In: Vrij Nederland, 18-09-2010

Casteren, Joris van, *Een transparant bestaan*. Interview met Igor Cornelissen. In: De Groene Amsterdammer, 01-03-2000

Cornelissen, Igor, *De Gpoe op de Overtoom. Spionnen voor Moskou 1920-1940*, Amsterdam 1989

Cornelissen, Igor, *Pieck, Henri Christiaan*. In Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland, pag. 221-225, 199

Hekking, Wiet, *Han Pieck's 10.000 chairs*. In: www.wonderwood.nl

*Erepodium 100 of 200 m bij de Olympische Spelen van Berlijn, 1936.
Osendarp werd derde en staat links, Jesse Owens was de winnaar*

Een vechtpartij op Te Werve

Bart Tent

Ondanks de Duitse bezetting werd er op het landgoed Te Werve in de oorlogsjaren heel veel gesport en dat terwijl het landhuis en een aantal kleedkamers constant bezet waren door Duitse militairen en er een Duitse wacht bij de toegangsbrug stond geposteed.

Te Werve verleende in die tijd gastvrijheid aan een aantal atletiekverenigingen zoals 'Trekvogels', 'Vlug en Lenig' en 'Celebes', omdat de accommodaties van deze verenigingen binnen het *Sperrgebiet* van de Duitse kustverdediging lagen. Hetzelfde gold voor de voetbalvereniging 'De Jagers'.

Eén van de leden van de atletiekvereniging 'Trekvogels' was Martinus Osendarp. De heer W. Visser, het hoofd van de toenmalige Muloschool aan de Kerklaan in Rijswijk, zei ooit over hem: *'Het enige wat Tinus kan, is hardlopen'*. Hij zou gelijk krijgen.

Osendarp vestigde in 1936 bij de Olympische Spelen in Berlijn zijn naam als sprinter. Hij werd derde op zowel de 100 meter (10,5 sec.) als de 200 meter (21,2 sec.). Daarvoor kreeg hij bij zijn terugkeer in Nederland een groots onthaal, ook in Rijswijk. Tijdens de Duitse bezetting nam zijn populariteit echter snel af. Dat werd veroorzaakt door het feit dat hij er geen geheim van maakte sympathie te koesteren voor het nationaalsocialisme.

In augustus 1941 kwam hij terecht bij de *Sicherheitsdienst* in Den Haag. In oktober 1943 meldde hij zich aan bij de Germaanse SS in Nederland. In oktober 1944 trad hij toe tot het gevreesde *Einsatzkommando* van de SD in Den Haag, het 'Commando Leemhuis', dat zich had gespecialiseerd in het infiltreren in en bestrijden van illegale organisaties.

Naast zijn politiewerk bleef hij aan wedstrijdathletiek doen. Hij was deelnemer aan wedstrijden die in Nederland door de Nederlandse Atletiek Unie (De Koninklijke Nederlandse Atletiek Unie mocht niet meer zo genoemd worden, er mocht alleen over Nederlandse Atletiek Unie worden gesproken) georganiseerd werden, maar ook aan wedstrijden die door de bezetter werden georganiseerd. Zo deed hij in september 1941 mee aan atletiekwedstrijden van de *SS- und Polizeigemeinschaft*, in augustus 1942 aan de internationale *Kriegswettkampfe* in Berlijn en in oktober 1943 aan de eerste Germaanse herfstsportwedstrijden in het SS-opleidingskamp op het landgoed Avegoor in Ellecom.

De wedstrijden waaraan Osendarp deelnam, kun je beschouwen als politieke demonstraties. Hij was voor de nationaalsocialisten een propagandaobject bij uitstek. Bij sommige atletiekwedstrijden droeg hij het SS-embleem op zijn shirt. Het publiek bij de wedstrijden zag hem echter in de eerste plaats als nationaalsocialist. Zijn verschijning bij atletiekwedstrijden had regelmatig schimpscheuten, gejoel en gefluit tot gevolg. Dit leidde ertoe dat leden van de WA zich onder het publiek

Albert Spree en Tinus Osendarp

menigden om te proberen deze fluitconcerten te verhinderen. De geüniformeerde WA was een niet-bewapende organisatie van de NSB, die uit was op het uitlokken van vechtpartijen door provocatie. Bij de oprichting van de WA ('Weer-Afdeling') had Mussert zich laten inspireren door de SA (*Sturmabteilung*) van Hitler en de knokploegen van Mussolini.

De politie kreeg opdracht om alle voorvallen met een politiek tintje direct te melden aan de commandant van het *Marechaussee Gewest Den Haag*. Deze meldingen dienden te worden doorgegeven via de nieuwe telexverbinding. In de zomer van 1942 werd de eerste Rijswijkse melding verstuurd. Deze luidde:

Op het sportterrein Te Werve in Rijswijk, tijdens atletiekwedstrijden van de vereniging Vlug en Lenig, hadden op zondag 16 augustus 1942 te 16.00 uur ongeregelde plaatsen plaats tussen de WA en het publiek. Er vielen enige klappen. De oorzaak moet worden gezocht in het feit, dat het publiek niet in die mate applaudisseerde voor de nationaalsocialistische sprinter Osendarp, die won, als voor de tweede aankomende, voor welke laatste het applaus aanmerkelijk groter was. Er waren geen gewonden. De politie is niet gewapenderhand opgetreden.

Getekend: voor de Burgemeester van Rijswijk

de hoofdinspecteur van politie,

A. Hensums

Het was niet helemaal onverwacht dat er ongeregelde uitbraken. Een week daarvoor, op 9 augustus, waren er ook atletiekwedstrijden op Te Werve. Er werd toen gestreden om de PH-beker (Prins Hendrik-beker; het Nederlands clubkampioenschap). In de finale 100 m. versloeg Albert Spree Osendarp. Het Vaderland had als kop *'Osendarp thans duidelijk door Spree verslagen'*. Bij de prijsuitreiking keerde het publiek zich tegen Osendarp. In het herdenkingsboek van de Haagse atletiekvereniging 'Vlug en Lenig- Trekvogels Combinatie 1913-1988' staat het incident op Te Werve ook beschreven:

In het begin van de oorlog krijgen de sprintduels tussen V en L-sprinter Albert Spree en Trekvogel Tinus Osendarp een uitgesproken politieke inslag: Osendarp is de favoriet van de verkeerde partij. Een wedstrijd op Te Werve trekt op die manier duizenden toeschouwers.

Bij de prijsuitreiking aan Albert Spree klinkt een donderend applaus. Als zilveren medaillewinnaar Osendarp vervolgens naar voren komt, valt er een doodse stilte. Ooggetuigen vertelden dat het publiek tijdens de wedstrijd luidkeels de naam Spree scandeerde en dat Osendarp totaal niet aangemoedigd werd.

Vanaf 1 november 1941 was het voor joden verboden om lid van een sportvereniging te zijn. Bij elke atletiekaccommodatie moest een bord geplaatst worden met de woorden: *'Voor Joden Verboden'*. Het is niet bekend of er ooit een dergelijk bord op Te Werve heeft gestaan. Opvallend is dat de sprintwedstrijd op Te Werve, die tot dit relletje leidde, ging tussen de joodse atleet Albert Spree en de SS-er Tinus Osendarp.

*De genoemde wedstrijd op Te Werve,
waarbij Spree won voor Osendarp en luidkeels werd toegejuicht.
Een rechte lijn van aankomst trekken was blijkbaar toen al moeilijk...*

De 'Rijksgevolmachtigde voor de Sport', de Nederlandse SS'er H. van Groningen à Stuling, ontbood na deze ongeregelde heden op Te Werve wedstrijdleider Frans Jutte, de latere KNAU-voorzitter. Jutte kreeg te horen dat zijn handelwijze niet paste in de 'nieuwe orde' en dat een volgende keer andere maatregelen zouden worden genomen. Hij kreeg ook een boek dat hij op advies van Stuling maar eens goed moest lezen: 'Mein Kampf' van Adolf Hitler.

De NAU-voorzitter Van der Werff wilde een eind maken aan het gejoel en gefluit dat Osendarp geregeld ten deel viel. Hij liet in De Telegraaf van 24 augustus 1942 een

open brief afdrukken onder de titel 'Een ernstig woord'. Hij benadrukte daarin dat Osendarp een prachtige staat van dienst had. Mensen die Osendarp niet wilden zien lopen, moesten maar van de atletiekbanen wegblijven. Het negeren van of betogen tegen deze sportman noemde de voorzitter laf en onspottief.

Osendarp zou tijdens de Nederlandse kampioenschappen van 1943 niet meer tegen Albert Spree uitkomen. Spree probeerde in 1943 naar Engeland te vluchten. Zijn vlucht mislukte en hij werd gearresteerd. Na enkele maanden gevangenschap werd hij op transport gesteld naar het kamp Ravensbrück, waar hij van de honger omkwam.

Het zou met Osendarp niet goed aflopen. Als lid van het 'Commando Leemhuis' zou hij zich ontpoppen als een verachtelijk werktuig van de vijand die vervolging en marteling van verzetsstrijders niet uit de weg ging. Nadat de rechtbank definitief had vastgesteld dat Osendarp op een vluchtende arrestant had geschoten, voegde de rechter daar cynisch aan toe: *'Ik heb de indruk, dat u toch harder kon lopen dan de arrestant!'*

KNAU-voorzitter Ad Paulen, zelf verzetsman van het zuiverste water, sprong voor hem in de bres en noemde zijn voormalige pupil 'eenvoudig van geest', en als zodanig slachtoffer van het NSB-milieu waarin hij was opgegroeid. Osendarp kreeg twaalf jaar gevangenisstraf.

Literatuur:

Aad Heeres en Bart Kappenburg, *1870-2000, 130 jaar atletiek in Nederland*, Nieuwegein 2000

Redactie, *'Herdenkingsboek Haagse Atletiekvereniging Vlug en Lenig- Trekvogels Combinatie 1913-1988*

Bart Tent, *Landgoed en Vereniging Te Werve in de Tweede Wereldoorlog*

J.C. Bottema, *Een wakend oog en een sterke arm.*

De geschiedenis van de Rijswijkse gemeentepolitie, 1995. Uitgave: Historische Vereniging Rijswijk.

Adriaan Venema, *Osendarp*, 1990

Bron van de foto's: Archief 'Koninklijke Nederlandse Atletiek Unie' te Nieuwegein

“Een herenkapsalon met een rijke Historie”

Jan Eijken

Kerklaan 130
2282 CN Rijswijk
Tel: 3999633

VOEDSEL AANVOER WEST-NEDERLAND

REGIERINGS-DEDELING:

De Regering verzoekt, dat landgenooten, die nog over een voedselvoorraadje, hoe klein ook, beschikken, hiervan afstaan aan hongerende landgenooten.

Dit om de korte tijd door te komen die noodig is om de verdeeling van de aanvoer uit de lucht te land en ter zee te overbruggen.

Zaterdagochtend zijn de Rijswijksche verkenneren begonnen met de inzameling van levensmiddelen en brandstoffen voor dit doel.

Er zijn gevallen waar langer uitstel werkelijk dooddelijk is.

In wijk Leeuwendaal en Tierskade werd opgehaald:

aardappelen	melk
brood(bonnen)	haver- en gortmout
erwten	kindermeel
boonen	koffie
tarwe	thee
rogge	maizena
vleesch	kaas
vet	brandstoffen!!!!!!

Met de distributie van deze artikelen is Zaterdagavond en Zondag direct door het Inter-Kerkelijk Bureau begonnen.

Helpt allen om deze daad van naastenliefde te doen slagen.

WIJ KOMEN DADELIJK OOK BIJ U !!!!!!!

(Personen die meenen voor de uitdeeling in aanmerking te komen wenden zich tot het I.K.B., Kerkhaan 57, Rijswijk).

‘Helpt allen mee voor I.K.B.’

Jan Eijken

Al in de herfst van 1944 werd het, zeker voor ingewijden, duidelijk dat er in de winter van 1944/1945 wel eens grote problemen zouden kunnen ontstaan met de voedselvoorziening. Door de blokkade van bezet Nederland door de Duitsers stokte namelijk de aanvoer van voedsel naar de steden in het westen. In oktober 1944 kregen in verschillende steden de kinderen al bijvoeding. En toen kon nog niemand weten dat de komende winter zo streng zou zijn.

Dat het ernst was, bleek toen in december 1944 de directeur-generaal voor de voedselvoorziening, ir. S.L. Louwes, het Interkerkelijk Overleg benaderde om te proberen een noodvoorziening te treffen. Het Interkerkelijk Overleg was, zoals de naam al aangeeft, een overleg tussen de protestante en rooms-katholieke kerken tezamen.

De gezamenlijke kerken richtten in de verschillende steden in januari 1945 Interkerkelijke Bureaus op, zo ook in Rijswijk. De concrete doelen waren extra voeding, kleding en geld te regelen en te proberen zoveel mogelijk kinderen naar het noorden en oosten van Nederland uit te zenden. Het IKB in Rijswijk deelde driemaal per week voedsel uit aan zeshonderd kinderen. In februari kwam er voor het eerst een uitdeling van Zweeds wittebrood en vanaf maart werden ook volwassenen geholpen. Mensen die 25% of meer onder het normale gewicht waren, werden het eerst geholpen. Zij konden bij de uitdeelpost van het IKB in de openbare ULO aan de Kerklaan extra eten ophalen. Het staat allemaal al in grote lijnen beschreven in het boek ‘Om nooit te vergeten’ (blz. 142 e.v.).

Voedselinzameling. Frits van Tol staat vijfde van rechts, zijn toekomstige echtgenote geheel rechts.

van ingekomene goederen voor 't v.
op Katerdag 5 Mei. 1945

peulvruchten kg groenten. diversen.
tuinbonen. $\frac{1}{2}$ schorseneren 1 paar pantoff.
kruine. $\frac{1}{2}$ schorseneren 1 paar pantoff.
apucij. $\frac{1}{2}$ schorseneren 1 paar pantoff.
bitte. $\frac{1}{2}$ schorseneren 1 paar pantoff.
roene. $\frac{1}{2}$ schorseneren 1 paar pantoff.
vuten. $\frac{1}{2}$ schorseneren 1 paar pantoff.
bl. $\frac{1}{2}$ schorseneren 1 paar pantoff.
i. $\frac{1}{2}$ schorseneren 1 paar pantoff.

Lijst van ingekomene goederen voor 't v.
op Katerdag 5 Mei. 1945

kg peulvruchten	kg groenten.	diversen.
$\frac{1}{4}$ tuinbonen.	$\frac{1}{2}$ schorseneren	1 paar pantoff.
$\frac{1}{2}$ kruine bonen.	4 groenten.	± 4 pak biscuit.
10 capucijners.	10 uien + bieten	5 doosjes juspas
1 witte bonen	45 suikerbieten	7 dozen gedroogde
$\frac{5}{12}$ groene erubten.	1 gedroogde	groen
$\frac{2}{12}$ erubtenmeel.	suipendollen	1 flesje framboes
$\frac{1}{2}$ spliteruuten.	$\frac{6}{12}$ blik groenten	" kexhup.
$\frac{1}{2}$ kievietstbonen.	3 blikjes toma	1 " limonade
	senpurie	2 doosjes lucifer
		3 " voedingsg.
		3 pakjes koffie
		" blikjes melk
		$\frac{1}{2}$ kg melkpreder.
		$\frac{5}{12}$ kg. 23 pakjes kine
		1 blikje chocoladeka
		4 steenkoolkriquet
		2 stukken hout.
kg aardappelen	kg vetsoorten	kg meelsoorten
605 aardappelen	$\frac{1}{2}$ kaas.	$\frac{13}{12}$ rogge.
	$\frac{1}{10}$ vet.	7 gerstemout.
	2 blikjes lever	2 maïs
	pastei	13 tarwe.
		± 10 meelsoorten
		$\frac{6}{12}$ haver. en rogge

Lijst met ingezamelde voedingswaren

ardappelen $\frac{1}{2}$ kaas. $\frac{13}{12}$ rogge.
 $\frac{1}{10}$ vet. 7 gerstemout.
2 blikjes lever, 2 maïs
pastei 13 tarwe.
 ± 10 meelsoorten
 $\frac{6}{12}$ haver. en rogge

De magische 'Operatie Manna' met onder andere de voedseldroppings op Ypenburg begon pas goed op 29 april. Toen heel Nederland op 5 mei was bevrijd, was de voedselnood nog lang niet opgelost. De regering deed daarom een oproep een grote inzameling te houden om de tussentijd -tussen Bevrijding en het moment van een goed opererend voedselverdelingssysteem- te overbruggen.

Enkele padvinders en padvindsters in Rijswijk gaven gehoor aan de oproep. Frits van Tol van de Oranjelaan 14 nam het initiatief. Hij leende een paar handkarren bij de haardenfabriek Vakana en de padvindersuniformen werden uit de mottenballen gehaald. De padvinders- en welpenorganisaties waren al in 1941 door de bezetter verboden, maar ze konden bij sommige sportverenigingen heimelijk hun activiteiten voortzetten, zij het niet in uniform.

Luid roepend en overal aanbellend gingen ze door de wijk Leeuwendaal en de omgeving van de Thierenskade. Restanten van voedsel, hoe klein dan ook, werden dankbaar in ontvangst genomen. Alles werd keurig genoteerd en op het eind van de dag werd de opbrengst bij het I.K.B. op de Kerklaan 57 afgeleverd.

't Vergulde Kroontje

Het adres voor:

. curiosa en antiek

. oude en antieke klokken

Herenstraat 89

2282 BS Rijswijk

Tel. 070 - 4156775

*Luchtfoto van de bunkers in Overvoorde,
genomen door de RAF op 11 september 1944*

Het raadsel van de bunkers in Overvoorde

Bart Tent

Overvoorde is nu een park voor vredelievende doeleinden. Dat is wel anders geweest. Zo was er tijdens de Koude Oorlog een volledig uitgeruste commandopost van de Bescherming Bevolking (BB) ingericht. Eerder was een bunkercomplex aangelegd, waarvan het doel tot op heden onduidelijk is.

Niemand kan tot dusverre vertellen met welk doel het bunkercomplex op Overvoorde is gebouwd. Er bestaat een prachtig boek waarin alle bunkers in Den Haag staan beschreven. De schrijver van dit boek en ook andere bunkerexperts weten echter geen van allen wat het doel is geweest van het plaatsen van dit bunkercomplex. Het complex, bestaande uit een zware commandobunker en zes manschappenbunkers, omgeven door een mijnenveld, werd al gebouwd in de eerste maanden van 1941, wat heel opmerkelijk is. In een aantal publicaties wordt gesteld dat het bunkercomplex bedoeld was voor het zogenaamde *Luftgaukommando*. Het valt te beredeneren dat dit niet het geval geweest kan zijn.

Ook wordt beweerd dat het gebouwd werd als onderdeel van de *Atlantikwall*, maar daar was in 1941 echter nog geen sprake van. De mogelijkheid dat het zou dienen als een Duits radarpeilstation blijkt ook niet juist. Het bunkercomplex zou ook gebouwd kunnen zijn als onderkomen voor de staf van de opperbevelhebber van het Duitse leger in Nederland, generaal Friedrich Christiansen. Gegevens die dit zouden kunnen bevestigen, zijn nog niet voorhanden.

Mogelijk heeft het een heel ander doel gehad. Op elk van de bovengenoemde mogelijkheden ga ik hier nader in:

Onderkomen voor het *Luftgaukommando*

In diverse publicaties staat te lezen dat de bunkers op Overvoorde gebouwd zouden zijn ten behoeve van het *Luftgaukommando*. Maar de *Luftgau* was opgezet om een logistieke basis te verschaffen voor het goed functioneren van de operationele eenheden. Doel van de *Luftgau* was de bevoorrading, het onderhoud, de recrutering en scholing van het benodigde personeel, alsmede van de stafleden op de vliegvelden en de verbindingen te verzorgen. Het *Luftgaukommando-Holland* stond onder bevel van generaal Hans Siburg. Het was gevestigd in het Carlton Hotel in Amsterdam en niet in Rijswijk. Het zou, gezien het karakter van de werkzaamheden van het *Luftgaukommando*, onlogisch geweest zijn daarvoor speciaal een zware bunker met een mijnenveld eromheen te bouwen. Een koppeling met het vliegveld Ypenburg is ook niet logisch, want dat vliegveld is in verband met de bodemgesteldheid daar nooit operationeel geweest. Het bij Amsterdam gelegen Schiphol was daarentegen een basis voor Duitse bommenwerpers en jagers.

Bouw ten behoeve van de Atlantikwall

Na de capitulatie van de Nederlandse troepen op 15 mei 1940 en het terugdringen van de geallieerde troepen totdat Frankrijk zich overgaf, wilden de Duitsers in september 1940 Engeland binnenvallen. In de eerste plaats was het daarvoor nodig dat ze het luchtoverwicht op de Engelsen veroverden. Maar de Duitsers verloren in de loop van 1940 de *Battle of Britain*, na een strijd van zes weken. Overmoedig geworden door hun successen in de *Blitzkrieg* hadden ze gedacht het karwei wel even in vier dagen te kunnen klaren, maar het liep anders. Aangezien de Duitsers door die nederlaag geen luchtoverwicht meer hadden en ook de *Kriegsmarine* niet in staat was om landingstroepen te beschermen, besloot Hitler de aanval op Engeland niet door te zetten. De Duitsers dachten daarna van 1941 tot medio 1942 Engeland vanuit de lucht en door een blokkade door onderzeeërs op de knieën te kunnen krijgen.

De situatie veranderde drastisch toen de Duitsers eind 1942 vastliepen in Rusland en het bommenwerperoffensief tegen Engeland definitief was mislukt. Er viel daarna voor Duitsland een meerfrontenoorlog, te land en in de lucht, te verwachten. In de herfst van 1942 besloot Hitler daarom tot bouw van permanente verdedigingswerken langs de gehele Atlantische- en Noordzeekust op een zodanige wijze dat een geallieerde invasie onmogelijk was of zeer kostbaar werd gemaakt. Eind 1942 en vooral in 1943 werd begonnen met het gigantische bouwprogramma, dat zou leiden tot de bouw van de *Atlantikwall*. De bunkers van Overvoorde zijn in 1941, dus meer dan een jaar daarvoor, gebouwd. Wel werden ze vanaf 1943 ingezet als onderdeel van de *Atlantikwall*.

Bouw ten behoeve van een radarpeilstation

De Engelsen hadden op het gebied van radar een voorsprong op de Duitsers. Deze waren er zo van overtuigd dat ze niet te verslaan waren, dat ze niet veel aandacht hadden besteed aan defensieve maatregelen. Had Göring niet verklaard dat ze hem voortaan Meier mochten noemen als er maar één vijandelijk vliegtuig boven Berlijn zou komen? In 1941 hadden de Duitsers radarinstallaties waarmee ze op beperkte wijze Engelse vliegtuigen konden waarnemen en een jachtvliegtuig naar de aanvallers konden leiden. Ze hadden daartoe langs de Nederlandse kust een aantal radarpeilstations gebouwd. Eén zo'n peilstation stond in Den Haag in de Westduinen ter hoogte van de De Savornin Lohmanlaan op de hoogste duintop die er was. Het antennegedeelte bestond uit een raamwerk van 20 x 20 m. Bij het bunkercomplex op Overvoorde heeft nooit een dergelijke antenne gestaan. Deze had voor een goede werking hoog boven de bomen moeten uitkomen en had daarom van grote afstand zichtbaar moeten zijn. Conclusie: De bunkers op Overvoorde kunnen niet gebouwd zijn ten behoeve van een radarpeilstation.

Bouw als onderkomen voor de staf van generaal Christiansen

Christiansen was opperbevelhebber van het Duitse leger in Nederland. Zijn staf bestond uit 110 officieren en was opgedeeld in drie Feldkommandanturen. Deze waren de FK 603 in Den Haag, de FK 674 in Breda en de FK 724 in Utrecht. De Feldkommandant van Den Haag was Max von Prittwitz. Generaal Christiansen

zelf woonde in de villa 'Groot-Haesebroeck' in Wassenaar. Mogelijk was men bang voor een raid van de Engelsen op de Nederlandse kust, zoals dat in 1940 op zes plaatsen op de Noorse kust het geval was. De Duitsers maakten zich in eind juli 1940 zorgen over mogelijke korte verrassende operaties van de Engelsen op de Nederlandse kust om de Duitse invasie in Engeland te verstoren. Ze wilden zo voorkomen dat de staf van Christiansen in Engelse handen viel. Gegevens om deze theorie te ondersteunen, zijn er niet.

Wel hebben ooggetuigen verklaard dat er zeer hoge officieren op Overvoorde rondliepen en dat er voor het huis hoge radiomasten stonden, wat niet ongebruikelijk is voor een commandopost.

Heeft iemand informatie die het raadsel van de bunkers van Overvoorde kan oplossen? Neem dan contact op met de auteur, Populierlaan 87, 2282 LA Rijswijk, 070 390 37 66, barttent@hotmail.com

Bunker anno 2010 (foto Ben Borsboom)

NCBB

Nationale Collectie Bescherming Bevolking

complex ‘Overvoorde’ te Rijswijk

Overvoorde, een landgoed met een bewogen historie

Mark Witte

Landgoed Overvoorde is één van de nog aanwezige landgoederen binnen de keten die we nu de landgoederenzone noemen. Het landelijke karakter van het landgoed is door een aantal markante historische feiten getekend. De Tweede Wereldoorlog heeft op het landgoed Overvoorde een aantal bouwwerken achtergelaten die de bezettingsjaren vasthouden. De te verwachten Derde Wereldoorlog (Koude Oorlog) heeft wederom het Landgoed Overvoorde verrijkt met een aantal bouwwerken die laten zien hoe Nederland de effecten en gevolgen van deze atoombomwedloop had moeten doorstaan.

Het zijn nu verstilde monumenten die door een groep enthousiaste vrijwilligers van de stichting NCBB behouden, gerestaureerd en regelmatig opengesteld worden. De gemeente Rijswijk heeft deze monumenten van een onzichtbare strijd binnen haar grenzen en mag er trots op zijn dat deze compositie van stuk voor stuk unieke objecten zo met elkaar verweven zijn. Zij vormen door hun afwijkende geschiedenis een enorme verrijking van de landgoederenzone.

Ik hoop dat het artikel inzicht geeft in deze verscholen monumenten.

Complex ‘Overvoorde’, een tijdlijn

Op de grens van de gemeente Rijswijk en Den Haag ligt een keten van voormalige landgoederen.

In de 17e eeuw is er een groot aantal landgoederen geweest. Dit zijn grotere percelen waar zowel land als tuinbouw plaats vond. Op het landgoed zijn dan ook naast een landhuis vaak ook allerlei schuren en arbeiderswoningen aanwezig.

Aan het einde van de 19e eeuw raken deze landgoederen hun functie kwijt. Rijswijk bezit nog steeds een aantal van dit soort landgoederen, onder andere Te Werve, Steenvoorde, Overvoorde, de Voorde.

Landgoed Overvoorde ligt aan het einde van de Van Vredenburgweg. Na de Duitse bezetting van Nederland in 1940 wordt het landgoed Overvoorde gebruikt voor de militaire activiteiten van de bezetter. Er worden een groot aantal gebouwen geplaatst met als middelpunt het landhuis.

Direct na de tweede wereldoorlog verhardt de wereldpolitiek en ook Nederland ziet zich genoodzaakt een burgerbeschermingsorganisatie op te richten. In de vijftiger jaren wordt het complex Overvoorde, zoals wij dat kennen, beschikbaar gesteld aan deze nieuwe organisatie Bescherming Bevolking. Diverse gebouwen worden afgebroken en nieuwe gebouwen worden geplaatst.

Na het opheffen van de Organisatie Bescherming Bevolking in 1985 gaat het terrein over naar de regionale Brandweer (de huidige Veiligheidsregio Haaglanden). Het complex wordt dan vooral gebruikt voor oefeningen en wordt vanaf 1997 onderverhuurd aan de firma Risc, die brand- en hulpverleningscursussen aan het bedrijfsleven verleent. Deze activiteiten zijn gestaakt in 2007. Momenteel wordt het terrein zeer intensief gebruikt door de regionale brandweerkorpsen en politie-teams voor diverse oefeningen/cursussen en bedrijfshulpverleningscursussen aan het bedrijfsleven.

De gemeente Rijswijk is met een zeer ambitieus plan bezig om de gehele keten van landgoederen een goede bestemming te geven. Het project 'Landgoederenzone' wil een aaneengesloten aantrekkelijke parkachtige omgeving creëren. De gemeente Rijswijk besteedt dan ook veel geld aan onderhoud, vernieuwing en uitplaatsing. Uitplaatsing is het verwijderen van oneigenlijke activiteiten die niet binnen de landgoederenzone horen. Voorbeeld is het vertrek van de plantsoendienst Den Haag uit enige gebouwen.

Vanaf 2004 is de Stichting Nationale Collectie Bescherming Bevolking (NCBB) gestart met haar activiteiten op het complex Overvoorde.

Het landgoed Overvoorde en zijn bewoners

Hoewel er al in de 12e eeuw een geslacht met de naam Overvoort in Rijswijk leefde, is de naam van het landgoed met de naam *Overvoorde* pas in de 17e eeuw ontstaan. Een voorde is een doorwaadbare plaats in een rivier. De naam is dus wellicht afkomstig van de kruising van de Bree Weg (nu Van Vredenburgweg) en de Oude Watering.

Jan Jacobsz van Hogenhouck, burgemeester van Delft, nam in 1559 een stuk land met woning over van Otger Cornelis. Van Hogenhoucks dochter Alide trouwde met Jacob Ewoutsz. van der Dussen, eveneens bestuurder van Delft. In 1623 liet hun zoon Ewout van der Dussen, net als zijn vader en grootvader een belangrijk bestuurder, een herenhuis bouwen en transformeerde het land tot een buitenplaats, dat hij de naam *Overvoorde* gaf. Het landgoed bleef tot 1777 in handen van het geslacht Van der Dussen, waarna het door vererving in het bezit kwam van mr. Jacob van Vredenburg. Deze breidde het landgoed uit met de grond van de aansluitende buitenplaats Outshoorn. Hij bouwde bovendien de buitenplaats De Voorde en kocht in 1802 het huis Steenvoorde. Jacobs zoon Johan Willem, die de eerste burgemeester van Rijswijk na de Franse tijd werd, heeft zijn stempel op het landgoed gezet. Het uiterlijk van het landgoed, zoals het er nu nog is, is voor een belangrijk deel door hem bepaald. In de 19e eeuw krijgt het landhuis door een ingrijpende verbouwing zijn huidige vorm. Er wordt onder andere een verdieping op geplaatst. De familie Vredenburg heeft tot 1931 op Overvoorde gewoond, waarna de gemeente Den Haag het landgoed kocht.

Luchtfoto van Overvoorde in oorlogstijd

Na de Duitse bezetting van Nederland in mei 1940 wordt Rijswijk bezocht door diverse legeronderdelen. Er wordt een verzoek neergelegd bij het gemeentebestuur om de beschikking te hebben over veel ruimte. Het gemeentebestuur stelt snel het landgoed Overvoorde beschikbaar. De activiteiten starten en vrij snel wordt het landgoed verboden gebied. Dit blijft zo tot de bevrijding.

De erfenis van deze donkere jaren zijn nadrukkelijk aanwezig en trekken de jeugd die het als een zeer interessant speelterrein ziet. Vele bewoners van Rijswijk en Den Haag hebben in de naoorlogse dagen in en om de vele bunkers op het landgoed gespeeld.

Vanaf de vijftiger jaren wordt een gedeelte van het landgoed beschikbaar gesteld aan de organisatie Bescherming Bevolking. Het BB-complex Overvoorde ontstaat en blijft in dienst tot 1985. In dit jaar worden de taken van de organisatie Bescherming Bevolking overgedragen aan de regionale Brandweer Haaglanden. Het landhuis Overvoorde wordt kort na de bevrijding opgeknapt. De bevolking heeft het gebouw geplunderd en veel houtwerk is verdwenen. Het gebouw krijgt een nieuwe bestemming en wordt achtereen volgens gebruikt door een jeugdorganisatie, als kantoor van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, waarna een lange periode van leegstand volgt.

Vanaf 2009 is het huis wederom in particuliere handen en wordt het huis bewoond. Een noodzakelijke restauratie heeft het pand weer zijn monumentale uitstraling teruggegeven.

Bezettingen jaren 1940-1945

Na de hevige gevechten rondom het vliegveld Ypenburg zijn diverse legeronderdelen in Rijswijk neergestreken. Een afdeling van de *Luftwaffe* bestudeert de mogelijkheden om het vliegveld Ypenburg weer inzetbaar te maken. Veel van de gebouwen zijn zwaar beschadigd. Verder is er een stafafdeling aanwezig van het

De 'ruïne' (foto's Ben Borsboom)

Luftgaukommando Holland. De aanwezige scholen worden gevorderd om deze militaire organisaties onder te brengen.

De Duitsers hebben echter nog meer ideeën over Rijswijk. De gunstige ligging ten opzichte van Engeland maakt Rijswijk zeer geschikt om hier een radioaf luisterpost in te richten. Hiervoor heeft men wel veel ruimte nodig. Het gemeentebestuur ziet dan ook het liefst deze activiteiten niet in het centrum. Het gebruik van de scholen is al een doorn in het oog. Snel worden dan ook de landgoederen onder de aandacht van de bezetter gebracht.

Op 17 juni 1940 wordt het 'Heerenhuis Overvoorde' met bijbehorend koetshuis en de bijbehorende chauffeurswoning gevorderd. Het landgoed volgt in september 1940.

Deze vordering gaat vergezeld van een schadeloosstelling die door de gemeente Rijswijk ingediend kan worden bij de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse Gebied. De schadeloosstelling voor gevorderde panden wordt door de gemeente Rijswijk maandelijks geïnd. Deze betaling vindt dan ook steeds netjes plaats tot 1943. Vanaf dat moment worden allerlei regelingen niet meer nagekomen.

De Luftwaffe heeft een speciale dienst '*Luftnachrichten Funk-Horch*'. Deze afdeling is gespecialiseerd in het af luisteren van radio- en telefoon verkeer en heeft de opdracht gekregen dicht bij de kust een locatie te vinden, waar het radioverkeer vanuit Engeland goed is te ontvangen. Zoals gezegd, blijkt Rijswijk een ideale plaats voor deze af luisteractiviteit te zijn en zo wordt direct na het vorderen van het landhuis Overvoorde allerlei radio-ontvangstapparatuur geplaatst. Men start de voorbereidingen om het park Overvoorde te gaan benutten voor grootschalige af luisteractiviteiten.

Het radiostation Rijswijk is vrij snel operationeel en er wordt gestart met het af luisteren van het radioverkeer uit Engeland. De elektriciteitsrekeningen van het landhuis en de bijbehorende gebouwen schieten omhoog en laten duidelijk zien dat er intensief gebruik wordt gemaakt van apparatuur.

Begin november 1940 worden er borden geplaatst aan de Van Vredenburgweg

ter hoogte van de grens met landgoed 'de Voordes'. Het gehele landgoed Overvoorde wordt tot '*Sperrgebiet*/Verboden gebied' verklaard. De bezetter gaat hier ver in. Zelfs de verlichting langs de Van Vredenburgweg wordt 's nachts uitgezet. Het is voor een burger niet meer mogelijk om het gedeelte Van Vredenburgweg bij het landgoed Overvoorde te betreden.

Voortvarend wordt er gestart met de inrichting van het landgoed en begint de heimzinnige periode van gebruik door de bezetter van dit deel van Rijswijk.

Er komt een volledige '*Luftwaffe Kompanie*' naar Rijswijk, die uit 162 personen bestaat:

1 officier, 61 onderofficieren en 100 manschappen. Zij arriveren uit Duitsland per vrachtauto. Deze afdeling is dan onderdeel van *Luftflotte Kommando 2* die dan in Nederland en België aanwezig is, in latere jaren vervangen door de *Luftflotte 3*. De bouw van de noodzakelijke gebouwen is nog niet gestart en men heeft dan ook stallingruimte nodig. Bij de groente- en fruitveiling Sammersbrug wordt een hal gehuurd waar de tien vrachtauto's van deze compagnie worden geplaatst.

De bouw van de diverse objecten op het terrein gaat van start. Het landhuis wordt het centrum waar omheen een groot aantal verblijven voor de manschappen en een stalling voor de voertuigen worden gebouwd. Er komt zelfs een keuken/kantinegebouw en voor de hygiëne een toilet/douchegebouw.

Op het terrein naast het landhuis wordt een grote af luisterantenne geplaatst. Deze speciale antenne, een zogenaamde. H-adcock installatie, wordt benut bij het af luisteren.

Er komen nog enkele barakken en de werkzaamheden worden verder in alle stilte uitgevoerd. De aanwezige bezetting wordt regelmatig afgelost en door constante verschuivingen binnen de Duitse legeronderdelen zijn er wisselend compagnieën of regimenten aanwezig op het terrein.

Het bombardement op de luisterpost Nota in de duinen bij Noordwijk maakt de Duitsers duidelijk dat de kuststrook kwetsbaar is en Hitler geeft order de *Atlantikwall* aan te leggen. Dit heeft gevolgen voor Overvoorde: er gaat een verschuiving plaats vinden van het af luisteren van het radioverkeer naar het af luisteren van het telefoon/telegraafnetwerk.

De verdediging van het terrein wordt enorm opgevoerd en het park met hekken en prikkeldraad afgezet. Op regelmatige afstand worden er mitrailleurs opgesteld. In juni 1943 worden aan de west- en de noordkant uitgebreide mijnevelden aangelegd. Er komen ook allerlei versperringen te staan die het landen van vliegtuigen en parachutisten moeten bemoeilijken. Hiervoor worden gepunte palen in de grond geplaatst. De angst voor een invasie leidt tot extra versperringen. Langs de Schaapweg worden eveneens houten palen geplaatst om mogelijke luchtlandingen tegen te gaan.

Aan de zuidzijde worden diverse stellingen ingericht om een eventuele oprukkende vijand tegen te houden. De gegraven tankgracht ter hoogte van de kruising Schaapweg/Kleiweg en de hierbij geplaatste wegversperringen isoleren het landgoed Overvoorde nog meer.

Vanaf die tijd wordt er door het verzet bijna geen informatie over de activiteiten meer doorgegeven. Luchtfoto's genomen door de RAF in september 1944 laten wel zien dat langs de Van Vredenburgweg een groot aantal houten barakken zijn geplaatst.

Tot op heden is nog steeds geen duidelijkheid over de functie en de personele bezetting van het landgoed gedurende de laatste twee oorlogsjaren.

Na de oorlog

In de periode 1946-1947 worden door het Bureau Registratie Verdedigingswerken (BRV) van het Ministerie van Oorlog alle nog aanwezige door de bezetter opgerichte bouwwerken opgemeten. In principe vallen alle bouwwerken onder dat Ministerie.

Er wordt eerst gezocht naar een militaire bestemming. Tot op heden zijn nog steeds een aantal van origine Duitse bouwwerken in gebruik bij Defensie.

Er worden ook bouwwerken afgestoten en overgedaan aan allerlei organisaties, bedrijven en overheden. Ook met betrekking tot de bunkers in Overvoorde komen van verschillende zijden verzoeken tot overname binnen.

In de vijftiger jaren komt er een verzoek binnen van de dienst Bescherming Bevolking Kring Den Haag. Men wil graag de grote commandobunker en de hieromheen geplaatste zes manschappenverblijven overnemen voor de activiteiten van de organisatie Bescherming Bevolking. Hierop komt een positief advies. Alle overige manschappenverblijven wil men slopen, maar dat gaat toch niet zo eenvoudig als men dacht. Het aanbrengen van explosieven geeft ongecontroleerde gevolgen. Hierbij sneuvelt menig raam. Er wordt zelfs een experiment uitgevoerd om een bunker te vullen met water en deze dan met een kleine springlading te slopen. Deze wijze blijkt ook erg omslachtig en men gaat over op het edele handwerk. Op deze wijze worden 15 van de 22 bunkers gesloopt tot de fundatieplaat. Deze laat men zitten.

Eén van de manschappenverblijven wordt door de PTT tot in de zestiger jaren benut om hier enige experimenten uit te voeren. Uiteindelijk wordt ook deze bunker gesloopt. De drie lichte bouwwerken, kantine/keuken, garage en toilet/wasgebouw krijgen een functie en zijn nog in vrij originele vorm aanwezig.

De periode van de Bescherming Bevolking (BB)

De zwaarbevochten vrede tijdens de Tweede Wereldoorlog blijkt niet zo definitief te zijn als iedereen gehoopt had. Vrij snel lopen de spanningen tussen Amerika, Engeland, Frankrijk enerzijds en Rusland anderzijds op. De Noord-Atlantische Verdragsorganisatie wordt opgericht (1949). De lidstaten van de NAVO komen overeen dat een aanval op één, een aanval op 'allen' is. In Oost-Europa neemt de invloed van de Sovjet-Unie toe. Door het isoleren van Berlijn en de voorgenomen bouw van raketbases op Cuba lijkt het erop dat het uitbreken van een nieuwe oorlog slechts een kwestie van tijd is.

Beide wereldgrootmachten werken aan een verdere ontwikkeling van de atoombom. De wapenwedloop leidt tot een situatie waarin een totale vernietiging van de aarde mogelijk lijkt.

Pas na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en de val van de DDR met als symbool het afbreken van de Berlijnse Muur in november 1989 komt een einde aan een bijzondere periode. Deze periode van toenemende wereldomvattende spanning wordt de Koude Oorlog genoemd.

De toenemende spanning in de wereld verontrust ook Nederland. In 1947 wordt de 'Commissie ter voorbereiding ener Wettelijk regeling van de rampenbestrijding en de burgerlijke verdediging' aangesteld. Onder leiding van de voorzitter mr. F.P. Mijnliefv wordt op 22 december 1947 een rapport uitgebracht waarin de

commissie een pleidooi houdt voor de instelling van een Rijksrampenraad en een vrijwilligersorganisatie op lokaal niveau, samenwerkend in een kringverband. Een ontwerpwet Rampenbestrijding en Burgerlijke Verdediging wordt als bijlage bij het rapport van de commissie gevoegd. De commissie ziet de redding en de eerste hulp aan slachtoffers van luchtaanvallen als onderdeel van een groter geheel, de *'Civil Defence'*. Niet alleen de luchtbescherming krijgt aandacht, maar ook het herstel, wederopbouw, opvang van slachtoffers, onderdak, voedselvoorziening en tal van andere zaken, die het maatschappelijke leven zo goed mogelijk op gang moeten houden. Het rapport berust voor een deel op de ervaring met de luchtbeschermingsdienst en voor een deel op de kennis en ervaringen die de *'Civil Defence'*-organisatie uit Engeland en Duitsland gedurende de Tweede Wereldoorlog heeft opgedaan.

Met vallen en opstaan zet men in Engeland de uitgebreide hulpverleningsorganisatie op. daartoe gedwongen door de langdurige bombardementen van de *Luftwaffe* gedurende de Tweede Wereldoorlog. Getrainde burgers bieden hulp bij de brandbestrijding, redding en medische verzorging. Deze snelle lokale inzet zorgt voor een beperking van de schade en heeft een positief effect op het moreel van de burger. Hetzelfde gebeurt in Duitsland, dat vooral aan het einde van de Tweede Wereldoorlog door de geallieerden veelvuldig gebombardeerd wordt. In beide landen worden deze organisaties *'Civiele Verdediging'* genoemd.

In de eerste fase van de ontwikkeling van de civiele verdediging in Nederland, gebaseerd op het rapport van de voorbereidingscommissie *'Burgerlijke Verdediging'*, neemt het opzetten van een organisatie die zich gaat inzetten op de gebieden van redding, herstel, wederopbouw en opvang van slachtoffers een belangrijke plaats in. De naam voor deze nieuwe organisatie luidt: Bescherming Bevolking. Deze zorgvuldig gekozen naam moest alle verwijzingen naar de Luchtbeschermingsdienst vermijden. De afkorting *'BB'* laat zich ook gemakkelijk gebruiken bij slagzinnen als *'Burgers voor Burgers'*. De tweede pijler van

De telefoonkamer

de civiele verdedigingsvoorbereiding is het schuilgelegenheidsbeleid. Er wordt gestart met de bouw van openbare schuilgelegenheden.

Aan de basis van de start van de organisatie BB staat de militaire veronderstelling, die voor een belangrijk deel de constructie van de nieuw te vormen BB bepaalt. Men verwacht dat de nadruk komt te liggen op een luchtoorlog en dat de aanvalsmiddelen niet veel veranderen ten opzichte van het materiaal dat toegepast is gedurende de Tweede Wereldoorlog. Vliegtuigen zullen over conventionele bommenlasten blijven beschikken.

Medio 1950 wordt door de minister van Binnenlandse Zaken een Coördinatiecommissie Burgerlijke Verdediging geïnstalleerd. Met de militaire veronderstellingen als bron en kijkend naar de voorbeeldlanden Engeland en Duitsland stelt de coördinatiecommissie zich het antwoord op de volgende twee vragen ten doel: Welke functie zal Nederland hebben in geval een nieuwe oorlog uitbreekt? Welke aanvalsmiddelen zal de mogelijke vijand kunnen inzetten en tegen welke doelen zullen zij het meest waarschijnlijk worden ingezet?

Wat de eerste vraag betreft, de commissie stelt vast dat bij een eventuele nieuwe oorlog Nederland door de aanwezige havencapaciteit en het uitgebreide wegennet een functie zal vervullen als belangrijk doorvoerland.

Ten aanzien van de tweede vraag verwacht de commissie geen andere aanvalsmiddelen dan waarover de geallieerden ook beschikten. Kernwapens worden (nog) niet gezien als een reële dreiging.

De commissie definieert 42 'gevaaraantrekkende' doelen, de zogenaamde A-gebieden zoals grote havens, regeringscentrum, grote industrie centra en grote bevolkingscentra. Wat rest zijn 70 B-gebieden.

Bij het omschrijven van de taken waaraan een toekomstige organisatie Bescherming Bevolking moet voldoen, wordt veel aandacht besteed aan de 'Georganiseerde Zelfbescherming (GZB)'.

De nadruk ligt op een lokale organisatie. Elke gemeente (of kring van gemeen-

‘Niet op schieten’...

ten) wordt ingedeeld in wijken en blokken, die zelf blok- en wijkploegen samenstellen onder leiding van blokhoofden. In grotere gemeenten worden 15 blokken samengevoegd tot wijken, geleid door een wijkhoofd. De opgeleide en getrainde blokploegen verrichten, uitgerust met eenvoudig materiaal, de eerste urgente werkzaamheden bij de bestrijding van de gevolgen van oorlogshandelingen.

In 1952 stelt de commissie een scala aan wetten voor. De nieuwe organisatie krijgt een kader. In eerste instantie wordt de BB een zaak van ‘burgers voor burgers’. Met deze leuze voor ogen krijgt de regering van de coördinatiecommissie het advies de voorlichting, propaganda en werving voor leden van de BB over te laten aan een particuliere instantie. De stichting Bevordering Bescherming Bevolking (SBBB) wordt opgericht.

Ten aanzien van de vraag ‘vrijwilligers of dienstplichtigen’ adviseert de commissie tot het werven van vrijwilligers. Volgens hen zal gedwongen dienstdoen nooit dat enthousiasme opleveren dat essentieel geacht wordt voor het slagen van de Bescherming Bevolking.

In het najaar van 1952 gaat een intensieve wervingsactie van start en wordt begonnen met de ontwikkeling van de organisatie. Deze activiteiten zullen zich tot 1955 uitstrekken. Het is een kolossale taak om meer dan 200.000 Nederlanders bereid te vinden vrijwillig toe te treden, een opleiding te volgen in de avonden en geregeld mee te doen aan oefeningen. Mocht het oorlog worden, dan moeten ze zich met gevaar voor eigen leven willen inzetten voor de medemens.

De werving en aanmelding van de benodigde noodwachters gaan voorspoedig. De watersnoodramp in Zeeland van 1953 geeft een extra stimulans bij de bevolking zich aan te melden. De nieuwe organisatie had bij deze ramp veel kunnen betekenen, maar was nog niet voldoende voorbereid.

De militaire veronderstelling van 1955 blijkt een heel ander karakter te hebben dan die van 1950 en dat zorgt voor een ommekeer in de civiele verdedigings-

De auteur in de verbindingsruimte

voorbereidingen. De aanvalstechnieken en de -mogelijkheden hebben zich in een snel tempo ontwikkeld. De inzet van kernwapens (de atoombom) wordt steeds aannemelijker. Voor minister Beel is dit aanleiding in de Eerste Kamer op 22 maart 1955 belangwekkende mededelingen te doen: *'De veronderstelling van 1950, gebaseerd op de waarschijnlijkheid van aanvallen van de tactische luchtmacht van een eventuele tegenstander met conventionele aanvalsmiddelen, blijft onverminderd van kracht. Daarenboven moet rekening worden gehouden met Abomaanvallen op belangrijke doelen als militaire vliegvelden, de hoofdstad, het regeringscentrum, het havengebied en de belangrijkste oorlogshaven. Wij moeten hiertegen onze maatregelen nemen. Deze maatregelen zijn mogelijk. Niet in die zin, dat een afdoende bescherming zou kunnen worden geboden tegen de vernietigingskracht, waartegen wij ons te weer moeten stellen. Een verwoesting van enorme afmetingen is niet te voorkomen, maar wel kunnen wij het aantal slachtoffers terugbrengen tot slechts enkele procenten van de massale verliezen, die wij zouden lijden, indien wij niets deden.'*

De verdere ontwikkeling van de aanvalswapens en de voortgang van de Koude Oorlog maken het noodzakelijk een specialistische dienst toe te voegen aan de organisatie BB. Deze Atomaire, Biologische, en Chemische dienst (ABC-dienst) doet zijn intrede in 1958.

Hiervoor dienen circa 40.000 goed opgeleide medewerkers extra toegevoegd te worden. Ondanks de vele vrijwilligers draait de organisatie halverwege de jaren vijftig nog steeds niet op volle sterkte. In 1955 is het aantal leden van de BB gestegen naar 167.000. Velen hebben zich slechts aangemeld en haken af wanneer er verplichtingen gaan komen zoals opleiding en oefening. De onderbezetting van de operationele diensten, in het bijzonder in de grote steden, baart zorgen. Om dit probleem op te lossen, neemt de regering in juli 1958 het besluit over te

gaan tot het invoeren van de noodwachtplicht. De BB-vrijwilliger blijft bestaan maar heeft dezelfde rechten en plichten als de noodwachtplichtigen. Het aandeel vrijwilligers binnen de organisatie BB neemt geleidelijk af. Door deelname verplicht te stellen bereikt de organisatie haar doel tot volledige bemanning, maar verliest hierdoor haar specifieke vrijwillige status in de maatschappij.

Bij het toenemen van de dreiging van een mogelijke atoomoorlog begin jaren zestig, verandert de aandacht van de civiele verdediging totaal. Deze tweede fase brengt vele ingrijpende maatregelen met zich mee. Juist in deze tweede fase vindt het oprichten van de markante civiele verdedigingsobjecten plaats.

De organisatie is nu volledig bemand met goed opgeleide en geoefende noodwachtplichtigen en kan haar taken verrichten, waarvoor ze in het leven is geroepen. Wettelijk kan zij slechts ingezet worden in oorlogstijd. Door een toevoeging van een paragraaf aan het artikel 36 van de Wet Bescherming Bevolking wordt de BB ook inzetbaar bij grootschalige rampen, zoals bij de treinramp in Harmelen en de watersnood in Tuindorp-Oostzaan.

In 1980 neemt de toenmalige minister Wiegel een belangrijke beslissing met zijn aankondiging dat met de herziening van de Brandweerwet en Rampenwet, de noodwachtorganisatie van de BB zal worden opgeheven. In 1985 gebeurt dat daadwerkelijk. Haar taken en een deel van het materiaal worden overgenomen door Brandweer, Rode Kruis en Korps Mobiele Colonnies (KMC Defensie).

Ook de A-Kring Bescherming Bevolking Den Haag zoekt voor zijn nieuwe organisatie een passend onderkomen. Snel valt het oog op het huidige complex Overvoorde. Een afgesloten terrein met daarop een grote commandobunker, zes manschappenverblijven en nog enige gedeeltelijk aanwezige objecten. Een ideale omgeving voor de aard van de te verwachten activiteiten. Door de hoge kosten besluit men alleen de commandobunker en twee verblijven op te knappen.

Het terrein is zo groot dat men ook besluit er een heuse oefenruïne te bouwen. Er is al een groot bassin aanwezig. Dit wordt gebruikt als fundament voor de eerste twee huizen van een serie van zeven die uiteindelijk gebouwd worden. De nog aanwezige gebouwen worden gesloopt en de stenen worden gebruikt om de eerste twee woningen te bouwen.

Aan de overkant van de straat wordt het koetshuis behorende bij het landhuis Overvoorde gesloopt. Een groot gedeelte van deze stenen worden gebruikt om de oefenruïne verder uit te bouwen. Er komt een filmzaal in en er komen twee leslokalen in de ruïne. Aan het einde van het huizenblok wordt een drie verdiepingen hoog gebouw geplaatst. Alle gebouwen hebben een opleidingsfunctie voor de mensen van de reddingsdienst, geneeskundige dienst en de brandweer. Ieder huis heeft een specifieke rol in het opleidingstraject.

Alle medewerkers van de BB-kring krijgen hier hun opleiding. Regelmatig zijn dan ook de mensen in de weer met ladders en touwen om slachtoffers te vinden in de beschadigde huizen. Men leert de BB-medewerker om slachtoffers van grote hoogte op een veilige manier naar beneden te brengen.

De grote commandopost wordt ingericht en wordt door het kader gebruikt om hier onder andere oefeningen op gebied van communicatie te doen. Deze gaat deels per telefoon en deels met zenders. Op de post worden dan ook grote antennes geplaatst. Het gebruik van een Duitse bunker als commandopost wordt in veel kringen toegepast. Gebaseerd op de aanname dat de Derde Wereldoorlog vergelijkbaar gaat worden aan de Tweede Wereldoorlog, is de keuze van deze sterke bunker verklaarbaar.

De beginjaren van de BB worden gekenmerkt door enthousiasme, verantwoordelijkheidszin en inzet. Men is niet voor niets vrijwilliger geworden. Deze saamhorigheid is ook terug te vinden in het oprichten van wandelverenigingen en zelfs toneelverenigingen binnen de BB.

Maar als de overheid door het tekort aan manschappen de noodwachtplichtigen verplicht laat toetreden, verandert de cultuur binnen de organisatie. De omvang van een eventuele atoomaanval, maakt het noodzakelijk dat een groot aantal kringen wordt samengevoegd.

De A-kring 's-Gravenhage, waarbij ook de gemeenten Rijswijk en Voorburg behoorden, wordt opgeheven. Er komt een nieuwe A-Kring Zuid-Holland-b. Binnen de grenzen van de kring liggen nu ook de gemeenten Delft, Zoetermeer en het Westland. Men besluit om het commando te blijven voeren vanuit Overvoorde.

De atoomdreiging zorgt er ook voor dat er een atoombestendige post moet komen. Er worden diverse plannen gemaakt. Uiteindelijk is na vele jaren vergaderen besloten om naast de oude commandopost een geheel nieuwe post voor de organisatie BB te bouwen. De oude post wordt aangepast, waardoor deze ook atoombestendige eigenschappen krijgt.

Voortvarend wordt in 1967 de bouw gestart van deze nieuwe atoombestendige commandopost. In het ontwerp, dat onder verantwoordelijkheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken plaatsvindt, wordt een aantal extra communicatiemiddelen meegenomen, omdat binnen het operationele gebied van deze kring ook de regeringsstad Den Haag valt. Er is een speciale ruimte voor de telex. De commandopost is ook qua formaat wat groter dan gebruikelijk.

Een zeer kenmerkende eis van de commandopost is de mogelijkheid om langere tijd in de post te kunnen verblijven. Eigen stroom- en watervoorziening moeten het mogelijk maken om meerdere weken in de post te verblijven. Deze lange periode wordt grotendeels ingegeven door de vervaltijd van de in de buitenlucht aanwezige radioactieve besmetting.

Gelijktijdig met de bouw van de nieuwe commandopost wordt het gehele BB-complex Overvoorde gemoderniseerd. Er wordt een modern houten lesgebouw neergezet. Verschillende ruime lokalen dienen voor de theorieopleiding. Heel opvallend is het leslokaal met de aanwezige spreekcellen. Men kreeg hier de opleiding tot telefonist(e). Deze spreekcellen zijn gekoppeld aan de grote telefooncentrale in de commandopost. Verder wordt er een houten beheerderwoning gebouwd. Het terrein wordt weer in orde gebracht om de BB-medewerker nog efficiënter voor zijn taak op te leiden.

De oude commandopost wordt aangepast. Vooral de gehele luchtbehandelinginstallatie wordt bijgewerkt. Er worden zandfilters bijgeplaatst om de radioactief verontreinigde lucht te kunnen zuiveren. Alle mogelijke openingen naar buiten worden dichtgemaakt. Er wordt een verbindingsgang gemaakt tussen de twee commandoposten. Er komt een aantal slaapkamers bij. De oude (gemoderniseerde) commandopost krijgt nu zijn derde bestemming als Gemeentelijk Centrum Civiele Verdediging van de gemeente Den Haag. In bijzondere situaties zou Burgemeester en Wethouders en een aantal ambtenaren hier onderdak kunnen vinden.

De nieuwe commandopost en het terrein worden 8 oktober 1969 officieel geopend door de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Beernink.

Het opleidingsgebouw en de oefenruïne gaan een drukke periode tegemoet. De organisatie BB geeft ook opleidingen aan de BedrijfsZelfBeschermingsorganisa-

ties van onder andere de vele ministeries en bedrijven binnen de A-kring Zuid-Holland-b.

De commandopost wordt alleen door een kleine groep medewerkers betreden. Men komt bijeen om te oefenen. Veelal wordt de commandopost gebruikt voor representatieve doeleinden. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken gebruikt het gebouw regelmatig om aan buitenlandse belangstellenden te laten zien hoe de Civiele Verdediging in Nederland georganiseerd is.

Na 1985

Na het opheffen van de organisatie Bescherming Bevolking in 1985 staat de commandopost er doelloos bij. De commandopost en het terrein zijn dan wel overgedragen aan de Brandweer, maar deze hebben er niet direct een bestemming voor. Een commercieel bedrijf huurt het terrein en de gebouwen en gaat zeer slagvaardig te werk om de commandoposten zo snel mogelijk te ontmantelen om deze voor andere doeleinden te kunnen gebruiken. Deze kaalslag vindt overal in Nederland plaats.

In 2004 ontfermt de Stichting NCBB zich over de bunkers, commandopost en de bijzondere oefenruïne. Zeer zorgvuldig wordt alles teruggebracht in authenticiteit staat. Regelmatig worden er open dagen georganiseerd waar de bezoeker een rondgang kan maken door de verschillende tijdvakken die het terrein maar ook hele generaties hebben getekend. Rijswijk heeft met complex Overvoorde een uniek ensemble van gebouwen in haar landgoederenzone staan dat nergens zo te vinden is.

Het is dan ook ongelooflijk jammer dat het gehele complex Overvoorde in een vrij korte tijd omgebouwd is tot een oefenterrein waar organisaties als Brandweer en Politie intensief oefenen. Het voortbestaan van het complex met zijn unieke en rijke historie is zeker niet gegarandeerd.

Ook rollend materieel behoort in het museum

een culinaire belevenis.

Herenstraat 59

Oud Rijswijk.

Tel 070 3992409

Voor al uw party schotels.

Van de redactie

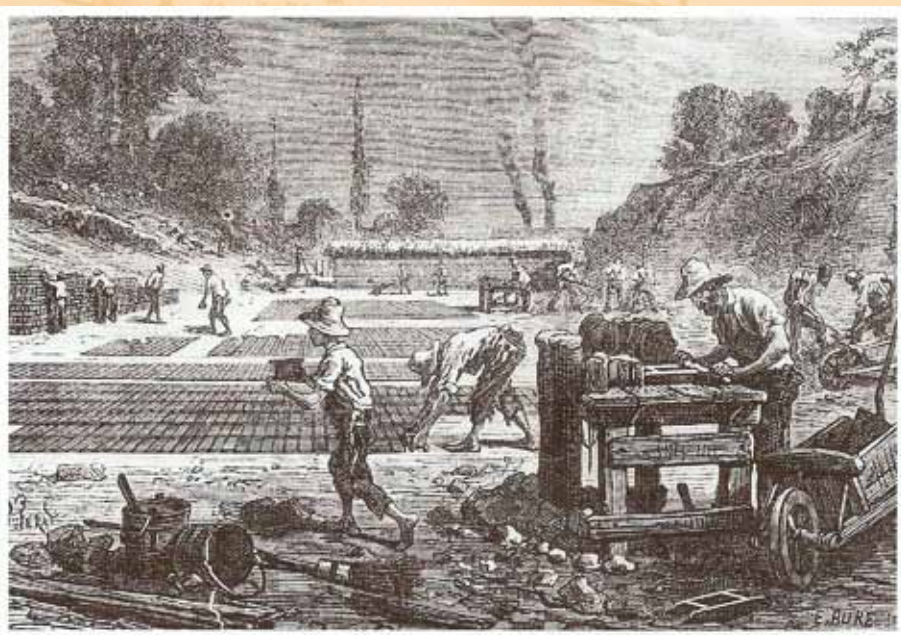
Geschiedenis is een levende wetenschap en daarom is het een goede zaak als er fouten en feilen rechtgezet kunnen worden.

Errata Jaarboek 2009:

- p. 122: de illustratie is gemaakt door Arno Dubbers
- p. 200: een oud-roeier van de roeivereniging 'Maas' herkent bij de 'Stijlroeiers 2' van 'Laak' veel 'Maasnamen' en vermoedt dat er een verwisseling heeft plaatsgevonden.

Errata en aanvullingen jubileumboek 'In amper 25 jaar...'
(met dank aan diverse oplettende lezers en kijkers):

- p. 22: het bombardement op het Bezuidenhout was op 3 maart 1945
- p. 35: de kaas die gekeurd wordt is van Arie van Leeuwen
- p. 44: de juiste straatnaam is Smidsstraat
- p. 85: deze V&D stond en staat niet in Rijswijk,
de foto is van een filiaal in Roosendaal
- p. 87: in de 'Officieele Reisgids, geldig van 17 juli 1944 af',
wordt het station Rijswijk-Wateringen nog wel genoemd:
zes maal per dag stopten de treinen weer, maar alleen
voor de Deutsche Wehrmacht
- p. 94: Kuys Witsenburg werd in 1963 afgebroken en niet in 1960,
zie ook p. 96
- p. 106: onder 11: Gebouw van K&W.

Steenbakkerij in de 17e eeuw

De steenplaets Rijswijk aan de Delftse Vliet¹

Rob A. J. Vermeulen

Uit een in 1650 door Theodosius Lempereur gemaakt testament kan worden afgeleid, dat de erflater een veel bewogen leven heeft gehad en op het laatst van zijn leven met zijn familie in onmin leefde. Uitdrukkelijk vermeldt Lempereur, dat hij al wat hij bezat met zijn arbeid en op zijn reis in Brazilië ‘in groot perykel dickwils van mijn leeven’ had verdiend, en door deze omstandigheden voelt hij zich vrij om te verklaren, dat niemand in kwaliteit van erfgenaam het recht had iets van hem te eisen. Na zijn overlijden in 1652, zijn de papieren van de boedel van Lempereur bewaard gebleven. Zo blijkt hij mede eigenaar te zijn geweest van een tweetal steenplaatsen, een in Leiderdorp en een in Rijswijk. Dank zij deze papieren is het mogelijk een beeld te schetsen van het wel en wee en de organisatie van de toenmalige steenbakkerijen in Rijnland en Schieland.

De ligging van de ovens

Eens vormden de provincies Zuid-Holland en Utrecht het centrum van de baksteenindustrie. Een industrietak die inmiddels volledig is verdwenen in deze provincies. Vanaf het einde van 14e eeuw worden in de literatuur op tal van plaatsen permanente ovens beschreven. Aanvankelijk als stadsovens later ook in particulier bezit. Verordeningen, overeenkomsten en bepalingen wijzen op zeer vroege steen- en pannbakkersactiviteiten rond steden als Oudewater, Haastrecht, Gouda, Leiden, Dordrecht en Gorinchem. Maar ook in kleinere plaatsen zoals Tienhoven, Ameide en Vianen en Rijswijk. De grootste concentraties ontstonden aan de Hollandse IJssel en de Oude Rijn.

Toen de vraag naar bakstenen in de 14e en 15e eeuw toenam, door de bouw van steden in niet-brandbaar materiaal, namen vele schippers die in de buurt van een steenoven kwamen op eigen risico bakstenen mee. Het was vrij zeker dat er in een of ander stad wel een koper te vinden was. Zo konden de eigenaars van de steenovens ieder jaar opnieuw meer produceren. Al in de middeleeuwen werden bakstenen als ballast gebruikt en daarna verwerkt in de streek waar dat schip de bakstenen uitlaadde. Een voorbeeld hiervan is de expeditie van hertog Albrecht van Beieren tegen de Friezen in 1399. Er werden in Leiden 120.000 bakstenen aangekocht voor de ballast van de schepen waarmee manschappen en paarden over de Zuiderzee zouden worden vervoerd.

Door de afdamming van de Hollandse IJssel aan de Lek bij Klaphek onder Utrecht omstreeks 1285 kon er, doordat eb en vloed nu meer invloed kregen op de stroomsnelheid en omdat er minder water werd afgevoerd door de rivier, meer klei bezinken. De IJssel werd hierdoor een ‘onuitputtelijke bron voor de kleiwinning. Er kwamen al snel steenbakkerijen die de klei direct uit de rivier gingen halen. Vanaf Krimpen aan de IJssel tot aan Klaphek ontstonden vele steenbakkerijen.

De eerste fabrieken kwamen tussen Haastrecht en de dam bij de Lek, later verder stroomafwaarts tot Krimpen aan de IJssel. De manier van kleiwinning was nieuw, daarvoor groef men de binnendijkse gebieden af wat tot gevolg had dat er diepe kleiputten ontstonden of dat hele landerijen werden verlaagd. Het baggeren van verse klei uit de rivier had grote gevolgen voor het formaat van de steen. Het formaat voor de gele uit verse klei gebakken klei was 165 x 80 x 40 mm, voor de rode steen was 23 x 11 x 5 een normaal formaat in de 15e eeuw.

Gouda had in 1561 ca. 28 steenplaatsen met een zestigtal ovens. In 1734 worden er echter geen steenplaatsen meer vermeld. Was dit onder andere het gevolg van het in 1503 afgekondigde verbod om steenovens te bouwen binnen een kwart mijl van de stad? Of is er sprake van een ander gezagsgebied? In het gezagsgebied van Haastrecht, dat tot aan Gouda toe doorloopt, worden in 1629 een twaalfstal ovens genoemd. In 1672 worden deze echter gedurende de Franse Oorlog, door de in Haastrecht gelegeerde troepen met de grond gelijk gemaakt en werd het puin gebruikt om de IJsseldijk te versterken. Daarmee was de steenfabricage in Haastrecht een slag toegebracht, welke ze nooit meer te boven is gekomen. Op een kaart uit 1716 worden in de polder Beneden Haastrecht nabij Stolwijkersluis nog slechts drie ovens aangegeven. De steenbakkerijen breidden zich uit naar verder stroomafwaarts gelegen plaatsen. In 1790 wordt het aantal steenplaatsen geschat op 30 met een totale productie van 100 miljoen stenen. Er werd gemiddeld die keer per jaar gestookt. De oveninhoud bedroeg toen, afhankelijk van de grootte, 650.000 tot ongeveer 1.000.000 stenen.

*1716 Hollandse IJssel bij Gouda
ter hoogte van de Stolwijkse boezem met drie steenplaatsen*

In de oude literatuur worden veel namen teruggevonden. Het is echter moeilijk tot onmogelijk bij dezen namen ook een positie van de voormalige ligging te bepalen. Veel verder dan een omschrijving van de belendende burens komt de plaatsomschrijving niet. Ook zijn de vermelde personen vaak maar voor een deel eigenaar of ze zijn allen een pachter. Veel van die uit die tijden vermelde ovens zijn niet meer terug te vinden of op de kaart aan te wijzen. Pas vanaf de tijd van de grote kaartenmakers als Dou, Bijlsma, Bilderbeek, Bolstra, en Sluyter zijn deze weer in

het landschap terug te plaatsen. Vanaf de invoering van de eerste kadasterkaarten wordt het mogelijk de voormalige ligging van de steen- en pannenovens redelijk exact te bepalen.

Door correcties van gemeente- en provinciegrenzen door de loop der jaren verhuizen de locaties mee. Zo lagen bijvoorbeeld Woerden en Vianen, tot respectievelijk 1989 en 2002 nog in Zuid-Holland, maar nu in de provincie Utrecht.

Het verdwijnen van een eens zo bloeiende bedrijfstak

Veel van de in Zuid-Holland gesitueerde ovens zijn al vroeg verdwenen. In tijden van oorlogsgeweld moesten de in de nabijheid van de steden gelegen steenovens vaak op last van het gezag worden afgebroken. Dit om een vrij schootveld te verkrijgen of om als materiaal te dienen voor barricaden en versterkingen.

Eens telde de provincie meer dan honderd verschillende steen- en pannenbakkerijen. In het begin was er volop klei en brandstof in de directe omgeving van de bedrijven. Maar na honderden jaren productie raakte de klei in de onmiddellijke omgeving op. De turf werd niet langer gestoken maar moest gebaggerd worden. De gebaggerde turf was te fijn om als brandstof voor de steen- pannenbakkerij te dienen. Het materiaal moest van steeds verder gelegen percelen worden aangevoerd. Het in de Rijnstreek bekende kleivletten is toen ontstaan.

Langs de Hollandse IJssel beneden Gouda en rond Dordrecht werd de klei op een andere manier gewonnen. De klei werd als verse slik met behulp van een slikbok opgebaggerd uit de rivier. Dit gebeurde in zellingen, door rietkragen van het sneller stromende water afgescheiden delen van de rivier. Door de toenemende stoomvaart en het kanaliseren van de Nieuwe Waterweg werd steeds minder verse slik afgezet en raakte deze bovendien sterk verontreinigd. Het slib van de IJssel werd in die loop van de jaren zo vervuild dat de kwaliteit van de stenen sterk achteruit liep. Verontreinigingen ontstonden onder andere door de toenemende motorscheepvaart en de groeiende industrie. Daardoor kwamen brandbare stoffen in de klei die niet te verwijderen waren. Dit veroorzaakte de zogenaamde wildbrand in de oven, waardoor stenen aan elkaar smolten en de oven oncontroleerbaar werd. Ook overheidsmaatregelen hebben invloed op de ontwikkeling van de baksteen-industrie in ons land. Zo werkten er omstreeks 1865 kinderen van 4 jaar oud op steenbakkerijen. In Leiden vertoeven kinderen van 8 tot 10 jaar gedurende 14 tot 15 uur in de meest bedompte lokalen. In 1874 werd het zogenaamde Kinderwetje van Van Houten aangenomen, dat in theorie de kinderarbeid beperkte door invoering van een minimumleeftijd van 12 jaar. Van alle volwassen arbeiders in 1871 is 15% vrouw; in 1889 wordt de Arbeidswet ingevoerd, welke ook de zware arbeid voor vrouwen aan banden legt.

De Woningwet uit 1901 bevat een bepaling over de dikte van buitenmuren, die het einde inluidt voor de grootschalige toepassing van het rijn- en ijselformaat. Door hun afmetingen van respectievelijk 180 x 87 x 45 mm en 165 x 80 x 40 mm kunnen deze typen baksteen in 'steens metselwerk' de wettelijk voorgeschreven muurdikte van 200 tot 220 mm niet halen.

Het gevolg is dat de steenbakkerijen in Zuid-Holland en Utrecht met hun kleinere formaten, verouderde stooktechnieken en een gebrek aan grondstof de slag verliezen van de zich sterk ontwikkelende Gelderse fabrieken langs de grote rivieren. Rond 1850 bedroeg het aandeel van Zuid-Holland in de landelijke productie nog ruim 20%. Vijftig jaar later, tegen de eeuwwisseling, was dit aantal teruggelopen tot met minder dan 3%. Na vele eeuwen van aanwezigheid is deze industrie geheel verdwenen uit de streken van de Hollandse IJssel en de Oude Rijn.

De steenplaats Rijswijk

In welk jaar de steenplaats is opgericht is niet achterhaald. Vermoedelijk bestond ze al rond 1400, getuige de toepassing van 'Rijswijkse' steen in de tussen 1400 en 1410 gebouwde Hippolytuskapel in Delft². In 1967 zijn daar tijdens een

Hippolytuskapel Delft

archeologisch onderzoek dergelijke stenen in de fundering aangetroffen. Ook wordt bij de Marthakapel gesproken over de toepassing van de 'Rijswijkse' steen. We vinden de Rijswijkse steen ook terug in de torenachterkant van de Nieuwe Kerk in Delft. Hiervan weten we dat dit deel is gebouwd tussen 1430 en 1441. De Rijswijkse steen had een afmeting van 20,5/21 x 10/10,5 x 4,5/5 cm. Deze maatvoering week geheel af van de in die tijd gebruikelijke maatvoeringen. De kleur was rood-geel geaderd en was ontleend aan de klei welke tot 1500 werd gewonnen uit de Rijswijkse kleivelden. Een soortgelijke kleur kwam ook voor rond Pijnacker, getuige een toepassing uit het midden van de 13e eeuw. Op basis van de kleur zou dus een datering van voor 1500 kunnen getuigen.

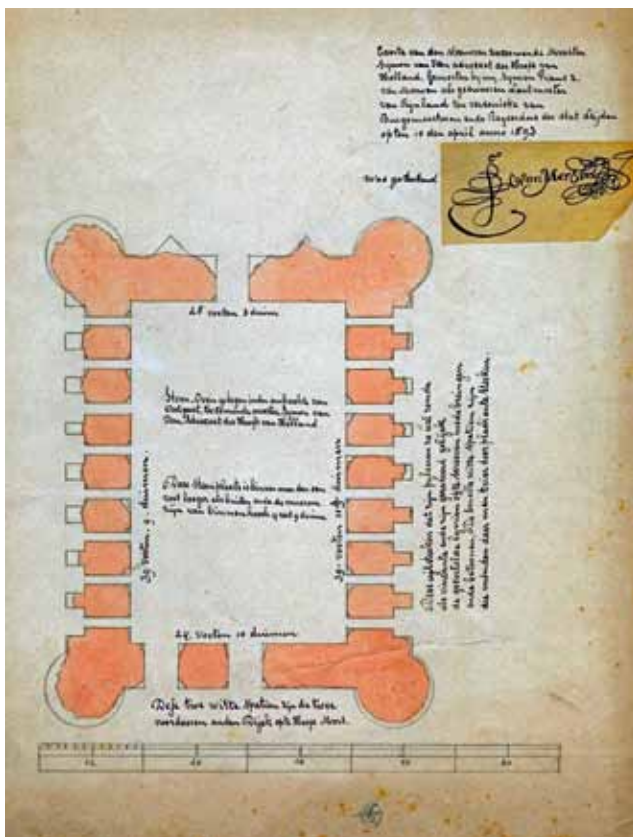

Een Rijswijkse steen.

Stadijzers,
als ijk op het formaat

De steenovens waren in de 16e eeuw zeer fors gebouwd. De muren waren onderin soms wel 2 meter dik. Een oude tekening uit 1593 toont een oven welke stond aan de Hoge Morsdijk in Oegstgeest. De maten staan in voetmaten aangegeven. De in die tijd gehanteerde Rijnlandse voet mat 30,7 cm. Omgerekend in de maten van ons huidige metrieke stelsel, bedroegen de afmetingen dan ca 12,5 x 7,8 x 4,6 meter. Met een inhoud van ca. 450 m³ goed voor 750.000 steentjes in rijnformaat per baksel.

Tekening uit 1593 van
een steenoven

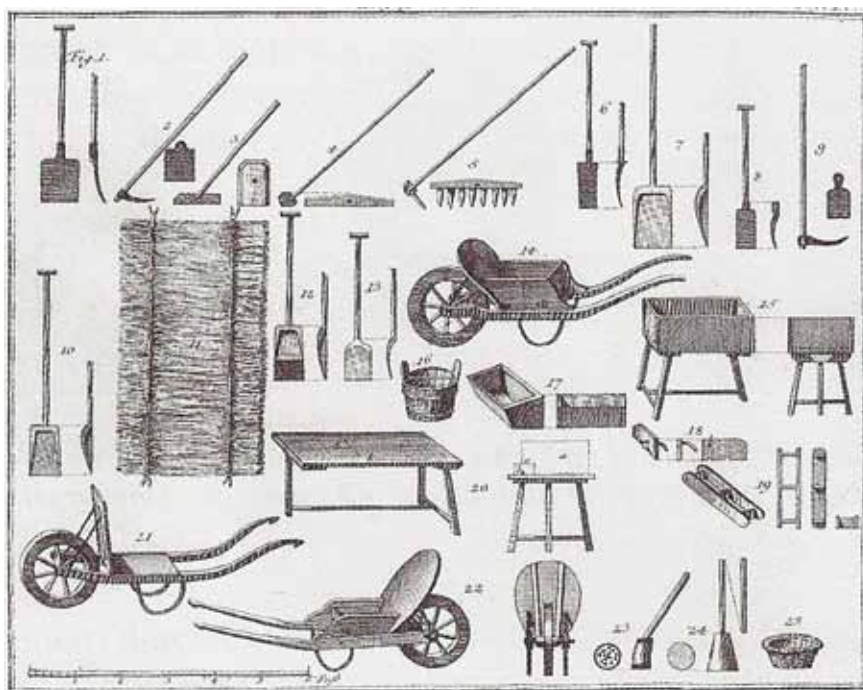
Hoe de oven in Rijswijk eruit heeftgezien is niet achterhaald. Op een oude kaart uit 1611 van het hoogheemraadschap van Delfland door Floris Balthasars staan, zoals uit een latere kaartvergelijking blijkt, de contouren en de positie van de steenplaats al weergegeven. De vermelding ‘steenplaats’ ontbreekt echter.

Fragment uit de kaart van Floris Balthasars 1611

Lempereur, koopt samen met Vranck Jansz. (nu dikwijls aangeduid als Van 't Schouw of Verschouw) de steenplaats voor de som van f 8500,-. In de koop was het land begrepen, dat bij de steenplaats behoorde, en ook de gereedschappen om deze nering te bedrijven. Dankzij de specificatie van de inventaris krijgen we een aardig beeld met welke middelen een steenbakkerij werd bedreven. De uitrusting bestond uit:

- 6 bedden, de helft meer dan versleten
- 6 oorkussens, de helft versleten als vorige
- 14 slaapdekens, de meesten nog goed
- 9 beddendeakens, vrij wat versleten
- 1 kar, heel oud, daarnaast een ijzeren band en het ijzerwerk van een as
- 2 goede vormtafels, met nog een oude
- 600 rietmatten, 2/3 in heel goede staat
- 2 schoffelschoppen voor het tasveld
- 2 schoppen of spaden, welke zich in goede staat bevinden
- 1 plaam³ behorend bij de vormtafel
- 1 schaal met een korte, in goede staat
- 20 delen, waarvan de helft weinig deugdelijk
- 4 turfmanden, waarvan 2 in goede staat
- 3 ijzeren haken voor de vuurmonden
- 8 ijzeren platen, waarvan 2 kort
- 2 breekbijlen voor het openbreken van de oven
- 2 kleden of zeilen, waarvan een slecht is
- 2 nieuwe paardenstellen
- 1 haam⁴ of borststuk daarvoor
- 1 paardenkussen
- 1 grote lange tafel voor de ondermeester
- 1 grote ovenladder
- 1 kleine ladder met juffer.

Gravure steenbakkersgereedschap 18e eeuw

Een uiterst sobere uitrusting in vergelijking met een moderne hedendaagse steenfabriek. Toch kon men met deze schamele uitrusting, met o.a. twee vormtafels, een productie van circa anderhalf miljoen stenen per jaar halen. Per vormtafel werkte een vormploeg welke gemiddeld ongeveer 700.000 stenen per jaar kon maken. Maar daar een vormploeg uit gemiddeld 3 à 4 volwassenen en evenveel kinderen bestond, is er waarschijnlijk slechts een ploeg werkzaam geweest ten tijde van de verkoop. Dit valt min of meer af te leiden uit het aanwezige beddengoed en de aanwezigheid van maar een plaam.

In 1652 tijdens de verkoop bevatte de oven in Rijswijk 622.175 stenen. De opbrengst hiervan was 2.206 gulden en 3 stuivers. Maar om de onkosten te betalen, alles wat op te knappen en het bedrijf weer aan den gang te brengen, moest nog eens f1.500 worden uitgegeven.

Uit het contract, dat de eigenaars op 14 april 1652 met elkaar sloten, blijkt, dat Lempereur voor 3/4 en Vranck Jansz. voor 1/4 eigenaar was geworden. Vranck Jansz. leende het geld voor dit vierde deel (1/4 van f10.000 moest betaald worden) van Lempereur tegen 4% per jaar. Over deze rente werd in het contract nog bepaald, dat *'de voorsz[eyde] Lempereur uyt de winst vooraff sal trecken den intrest van sijn verschoten penningen voor de voorsz. Vranck Jansz., off andersints dat deselve Vranck Jansz. de voorsz. intrest jaerlijcs uyt sijn eygen beurse als promptelicke sal moeten voldoen'*.

Verder werd in het contract nog vastgesteld, dat Vranck Jansz. in het huis op de steenplaats zou wonen en dat Lempereur de twee grootste kamers daarvan *'tot sijn accomodatie off woninge'* vrij zou behouden.

Buiten het contract om is nog besloten, dat Vranck Jansz. ondermeester zou zijn *'overmits dat sij geen anderen ondermeester na haar sin en konden krijgen'*.

Na de aankoop van de steenplaats heeft Lempereur een akkoord getroffen met een pach-

Kleivletten in de 20e eeuw

ter van turf te Rijswijk en 4 april heeft hij met Daniël van Hogendorp een contract gesloten over de klei, die gegraven zou worden uit *'vier ackerslants, leggende aan sijne hoffstede omtrent Delft'*.

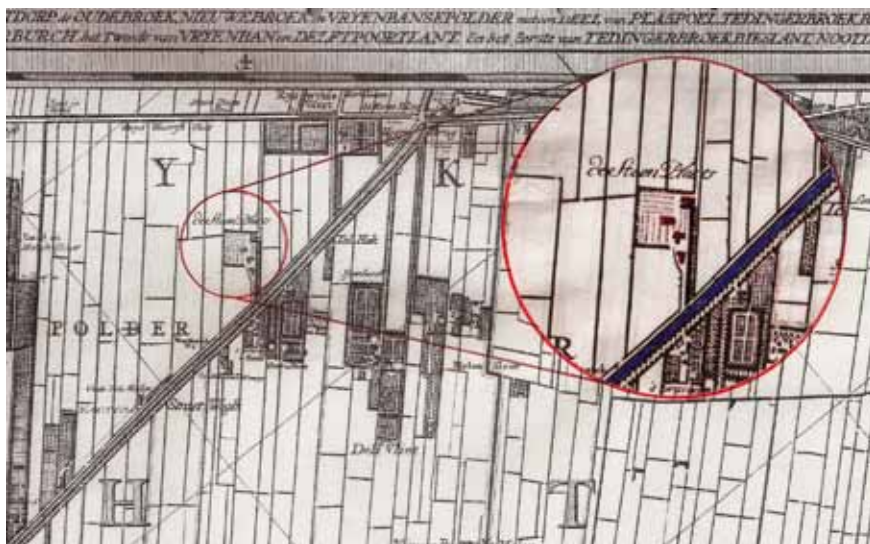
Korte tijd na het ondertekenen van dit contract is Lempereur waarschijnlijk gestorven. De exacte datum is nog niet achterhaald. De executeurs van het testament van Lempereur wilden toen in het voorjaar van 1653 de beide steenplaatsen verkopen, maar de tijden waren er, in verband met den eersten Engelse oorlog, niet naar om voor onroerend goed behoorlijke prijzen te maken. In Rijnland was er in dat jaar bepaald dat slechts twee ovens per jaar gestookt mochten worden. Toch is de steenplaats in Leiderdorp waarschijnlijk in andere handen overgegaan (na 1652 ontbreken althans alle gegevens over dit bedrijf), de steenplaats in Rijswijk bleef echter onverkocht.

De opvolgende eigenaren

Zoals dat tegenwoordig misschien ook zou gebeuren, is toen besloten de steenplaats te verhuren en in 1654 is aan Vranck Jansz. verzocht pachter te willen worden. De huurprijs werd vastgesteld op f 200 per jaar en Vranck Jansz. zou omdat hij, zoals bekend, voor 1/4 eigenaar was, 3/4 van f 200,= dus f 150 betalen. Zo is het geschied.

Voorspoedige jaren waren het niet voor den pachter, wat de economische toestand van ons land in aanmerking genomen, niet verwonderlijk was. Uit een afrekening van het jaar 1657 blijkt, dat Vranck Jansz. toen een schuld had aan den boedel van Lempereur van f 512.2.1. In dit jaar is de steenplaats waarschijnlijk nogmaals verkocht en is Vranck Jansz. met zijn familie en anderen eigenaar geworden.

Maar ook toen ging het niet beter. De schuld van Vranck Jansz. aan de boedel van Lempereur blijkt, volgens een afrekening in juli 1660, tot niet minder dan f 1.227.17.7 te zijn opgelopen. Deze afrekening gaat buiten de inkoopsum van de steenplaats om. Hoe groot deze is geweest en of ze betaald was, blijkt nergens. Alleen is tussen de stukken een brief gevonden, gedateerd 10 maart 1659 en gericht aan Johan van Heussen, waarin Franck Jansen Verschou, Klaes Arentsen van der Marel en Wülem Francken Verschou mededelen, dat zij 'vast van meningh' waren 14 maart in Leiden te komen om 'een paey' van de Rijswijksche steenplaats te betalen.

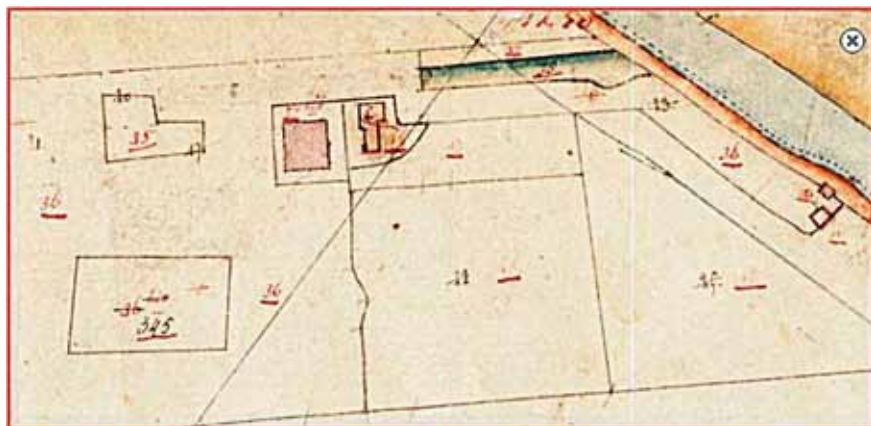

Op de kaart van het hoogheemraadschap van Delfland uit 1712 staat de steenplaats ook daadwerkelijk aangegeven

In 1711 werd een akte van transport opgemaakt. Door Josephus Rotteveel en Anna Verschouw werd de Steenplaats aan de Delfse vliet getransporteerd aan nagelaten aan Appelonia Verschouw, weduwe van Adriaan Rotteveel, Jacomina Schrap echtgenote van Cornelis Adriaan Rotteveel en Anna Schrap, weduwe van Pieter Suspet. Josephus Rotteveel en Anna Verschouw bleken de Steenplaats in hun bezit gekregen te hebben uit de nalatenschap van Anna Joosten de Ridder, dochter van Willem Francken Verschouw.

Het bedrijf omvatte vijf morgen land en kende opstal, ovenhuis, schuren loods, weg en waterpartij. Het consortium Rotteveel-Schrap verkoopt de steenplaats in 1722 aan Jan Tomasz. Incourt en Jacob Janse Clijweg. Jan Incourt, koopman te Den Haag, verklaart in 1763 de boete, opgelegd door het Hoogheemraadschap van Delfland voor het bouwen zonder toestemming van een houten speelhuisje, alleen te betalen ter voorkoming van problemen en als erkenning van zijn rechten. Een akte van consent uit 1799 door het Hoogheemraadschap van Delfland aan de erfgenamen van Jillis Incourt leert dat deze inmiddels is overleden. Het consent meldt het leggen van een duiker door de kade langs de kulk naar de steenplaats, ter verversing van het water in de sloten ten westen van de steenplaats.

In 1809 verkoopt Hendrik Hermanus van der Hoek de steenplaats namens zijn moeder Catharina Maria Kuypers, weduwe van Christiaan Hendrik van der Hoek, aan Johan Gerard van Ravesteijn. Deze Johan Gerard van Ravesteijn verkoopt de steenplaats in 1811 weer door aan Campegius Cornelis van der Straten. Op de eerste kadastrale kaart, uitgegeven tussen 1811 en 1832, zien we dat de steenbakkerij is verdwenen. Diverse percelen grond worden omschreven als grond van vermaak. De eigenaar is nog steeds C.C. van der Straten.

Eerste kadastrale kaart 1811-1832

In 1846 wordt een tweetal akten opgemaakt die het einde van de steenbakkerij bevestigen. Een akte van transport door Adrianus van der Straten, heer van den Hill aan vrouwe Margaretha Elisabeth van der Wall, weduwe van Boudewijn Onderwater, van de buitenplaats Nieuwenhoorn (met kaart) en een akte van consent door het Hoogheemraadschap van Delfland aan vrouwe Margaretha Elisabeth van der Wall voor het maken van enkele aanpassingen aan het landgoed.

Op een kaart van 1850 staat de naam Ovenstee vermeld bij de lustplaats.

Later op een kadastrale kaart van 1903 staat de steenplaats ook niet meer vermeld. Er wordt nog slechts een bouwsel aangegeven, waarschijnlijk de woning. Vanaf het begin van de 20e eeuw vinden er op het Rijswijkse grondgebied veel veranderingen plaats.

Steenplaatsstraat 2009 met inzet positie

Op de weide waar ooit de steenplaats heeft gestaan is in het kader van de werkverschaffing tussen 1933 en 1940 een haven gegraven en een industrieterrein aangelegd. Nu verwijst alleen het straatnaambord 'Steenplaatsstraat' nog naar de vroegere bestemming van het gebied.

Bronmateriaal:

- Z. van Doorn, *Kleiland, Kleivletten en Baksteenindustrie voornamelijk in de Oude-Rijnstreek*, maart 1961
- L. Eekhout, *Van Heilige Geestkapel tot Sint Hippolytuskapel*, 1977
- B. W. van der Kloot Meyburg, *Een productiekartel in de Hollandsche industrie in de zeventiende eeuw*, Econ. Hist. Jaarboek 2, 1916, p. 208-238
- B. W. van der Kloot Meyburg, *Enige gegevens over de Hollandsche steenindustrie in de 17e eeuw*, Econ. Hist. Jaarboek 11, 1925, p. 77-160
- E.H. ter Kuile, *Baksteenformaten in Zuid Holland tot het midden van de zestiende eeuw*, Oudheidkundig Jaarboek, 6 (1937), p. 96-97
- Collectie Gemeentearchief Rotterdam, kaart Floris Balthasars 1611
- E.J. Nusselder, *Martha Kapel te Delft*, Bulletin KNOB, 1980, p. 61-67
- Plaatsingslijst van het archief van huis Nieuwenhoorn en steenbakkerij De Steenplaats te Rijswijk, 1711-1881, RHCD Arch.nr. 745
- NA, kaart hoogheemraadschap Delfland 1712
- B. Tent, *De oude duiventoren van het Landgoed Te Werve*, Publicatie Natuur- en Cultuurhistorische Vereniging Te Werve, Rijswijk 2001
- Kadaster, Filiatie onderzoek 2009
- Afbeeldingen: Archief auteur.

AANPLAKBILJET VAN DE VERKOOPING VAN EEN STEENPLAATS — 1653

TE KOOP

Eene seer bequame ende welgelegen STEENPLAETS, met de landen daeraen
behoorende gelegen in den ambachte van Rhijswijck,
mitsgaders noch de gherecht hdfte in een extraordinaire welgelegen
STEENPLAETS, gelegen in de kerckbuyrt in den ambachte van Leyderdorp,
jegensover de Meerburgerwateringe,
Ende dat beyden met de appendentiën van dien.

Men is van meeninghe in't openbaer, ten overstaen ende met goetvinden
van E. E. Heeren Schepenmeesteren en één uyt den E.E. Heeren Weesmeesteren
der stadt Leyden

TE VEKKOOPEN

Een seer bequame ende welgelegen steenplaets, als werckvelt, tasvelt, steenoven,
huysinghen, lootseh, schuyren ende verdere getimmerte. Wijders alle de
gereëtschappen tot de neeringe dienende, mitsgaders het verdere lant aen de voorsz.
plaets behoorende, groot, volgens de meetinghe van Floris Jacobsz. van der Salm,
gheswooren lantmeter, omtrent vier morgen ende twee hondt, staende ende gelegen
in de Plaspoelpolder in den ambachte van Rhijswijck, belent, volgens de jongste
waerbrief, noortoost de erfgenamen van de heer tesorier Volbergen, suytoost de
Haeghvaert. suytwest de heer Van de Werve ende noortwest de Vliet en de Iaën
aen de voorsz. steenplaets leggende, die den advocaat Comans aen de verkoopers
predeceseur in vollen eygendom getransporteert heeft.

Ende noch de gerechte helfte in een extraordinaire welgelegen steenplaets, als
steenoven, woonhuys, mette helfte van seecker welgebout ende vermaeckelick
speelhuys, mitsgaders van twee schuyren, lootsen, tasvelt ende werckvelt. item
vaa seeckere paerdewey, daer terzijden aenstaende ende gelegen in de Kerckbuyrt
in den ambachte van Leyderdorp, jegensover de Meerburger wateringe, daarvan
de wederhelfte is toebehoorende aen de weduwe van Gerrit Gijsbertsz. Knotters,
woonende binnen de voorsz. stadt Leyden.

Belent ende gelegen hebbende, volgens de jongste waerbrief daarvan sijnde,
ten suytoosten St. Catharine gasthuys binnen Leyden, met Hendrick Willemsz.

Taeyespil, timmerman. Ten noorden den E.heere en Mr. Niclaes de Bye,
ten suytwesten de Rhijn ende ten noortwesten de erfghenamen
van wijlen Niclaes de Bye den Ouden.

Waennede men sidt ende coopdach houden sal ten huyse ende herberghe van Twist,
waerd in 't Vergulde Manshooft, op Marendorp aen de Roode Steen, binnen Leyden,
op Dinsdage den 28en January eerstkomende deses jaers 1653.

De gegadigden vinden hun alsdan aldaer goets tijts naer de middach, aenhoorende de
voorwaerden ende doen hun profijt.

Segget' voorts

Koop steenplaats Rijswijk- 19 maart 1652

Inkoop van de steenplaats op 19 Martio 1652

De plaats tot Rijswijk is gecocht van Arent de Wilde en Jean Colijn voor f 8500,=, als curateurs van den boel van Van der Weyde belast met een blanck 's jaers te betaelen, anders vrey gelt, soo den hooven als de huysinge, schuyren, loots, haechuys, met alle de appendentiën van dien, met een beplante laen met 100 roeden plantage van elst aen de Delffsche vaert, met het weylant, groot omtrent 4 margen 3 hondt ende 60 roeden, doch met die conditie daat de vercoopers in de maet niet en sullen gehouden sijn.

Verders beddens, deekens, laekens, tot dienst vant werckvolck, sijn volgens den inventaris in de vercoop begreepen.

In welke voorsz. coop Theodosius Lempereur is participerende de drey vierde paerten en Vranck Jansz. Verschou een vierde paert, als per het accoordt breder is blijckende, ende sijn veraccordeert datt sy de plaats saemen sullen benefitieren, mits dat Lempereur aen de voorsz. Vranck Jansz. verschieten sal de penningen tot sijn $\frac{1}{4}$ tiegens 4% interest int jaer, mits datt hij gehouden sal sijn $\frac{1}{4}$ te fumieren van de penningen, die tot de negotie nodich sullen sijn, op den behoorlijcken tijt.

Des sal de voorsz. Vranck Jansz. gehouden weesen op de plaats te woonen, doch de twee grooté kamers sullen blijven aen detto Lempereur. Daerenboven soo sal Vranck Jansz. vrey brandt genieten, als het accoordt breder gespecificeert.

Noten

- 1 De auteur hield over dit onderwerp een lezing voor de HVR op 25 febr. 2010
- 2 Noot van de redactie: de inventaris van kerkgoederen uit 1461 meldt dat Jan Aven en zijn vrouw een jaarrente op de Oude Steenplaats vestigden, 'nu' toebehorend aan Willem Arentsz, (Archief Oude Kerk, inv. 518, nr.37.29)
- 3 Plaam of plaan: stuk hout waarmee de steenbakkers de klei gladstrekten
- 4 Haam (gareel), juk om de hals van een trekpaard.

Aert Schouman (1710-1792), Overblyfsel van het Stam Huys BURCH onder Rijswijk, Ao. 1729, pen en penseel in bruin, (Museum Rijswijk)

Een kopie van een kopie

*Het ontstaan van een 18e-eeuwse topografische tekening
van Huis Den Burch*

Arjan Kwakernaak

Eind 2009 werd aan het Museum Rijswijk een tekening van Aert Schouman (1710-1792) aangeboden met een voorstelling van het Huis Den Burch. Goede 18e-eeuwse tekeningen met Rijswijkse voorstellingen zijn dun gezaaid en de naam Aert Schouman staat doorgaans garant voor kwaliteit. Het museum had dus zeker interesse.

Toen de tekening in het museum arriveerde was er in eerste instantie een lichte teleurstelling. De kwaliteit was, zoals verwacht, helemaal in orde, maar de voorstelling was erg bekend en vrijwel identiek aan die op een kleine kopergravure van Hendrik Spilman (1721-1784), waarvan meerdere exemplaren in de museumcollectie aanwezig zijn. Volgens het onderschrift op die gravure had Spilman een tekening van Abraham de Haen (1707-1748) als voorbeeld gebruikt. Zou Schouman voor zijn tekening dan de gravure van Spilman als voorbeeld hebben gebruikt, of de tekening van De Haen, of? Niet voor het eerst rezen weer allerlei vragen over het ontstaan van een afbeelding met een Rijswijks onderwerp.

Het museum heeft de tekening aangekocht. Immers, kopie of niet, het is een prachtige 18e-eeuwse topografische tekening van een bekende buitenplaats in Rijswijk. Het onderzoek naar het ‘verhaal’ achter de tekening vond daarom plaats na de aankoop.

Uitgangspunt bij het onderzoek waren de drie versies van het Huis Den Burch: de tekening van Abraham de Haen, de gravure van Hendrik Spilman en de zojuist aangekochte tekening van Aert Schouman. De tekening van Abraham de Haen leek het ‘oermodel’ te zijn, want volgens het opschrift onder de gravure van Spilman stamde de tekening van De Haen uit 1729. Hij was toen pas tweeëntwintig maar had zijn plekje in de kunstenaarswereld - en de kunstenaarsmarkt!- al gevonden.

Vanaf de 17e eeuw begonnen links en rechts particulieren, naar vorstelijk voorbeeld, met de aanleg van een ‘rariteitenkabinet’, waarbij ‘rariteit’ vooral gezien moet worden als opmerkelijk of bijzonder. Ze verzamelden, naast kunstvoorwerpen, vooral opmerkelijke voorbeelden van flora en fauna of afbeeldingen daarvan en hun belangstelling strekte zich ook uit naar afbeeldingen van oude of opmerkelijke gebouwen uit eigen land of streek. Deze afbeeldingen werden samengebracht in topografische atlassen. Uiteraard werd hier door de leveranciers van afbeeldingen, de topografische kunstenaars, gretig op ingespeeld. Zij leverden, afhankelijk van de financiële speelruimte van de verzamelaar, grote of kleine tekeningen, uitgewerkt met veel figuurtjes of juist niet, kortom, tekeningen ‘op maat’.

Abraham de Haen (1707-1748), BURCH bij Rijswijk, pen en penseel in bruin, (Haags Gemeentearchief)

Abraham de Haen werkte in deze markt. Veel is over hem niet bekend. Aanvankelijk studeerde hij rechten maar 'door zijne onbedwingbare zucht tot de teekenkunst' maakte hij zijn studie nooit af. Hij werd leerling van de tekenaar Cornelis Pronk (1691-1759). Gezamenlijk trokken zij door Nederland en maakten schetsen van bezienswaardige, oude gebouwen die zij op hun omzwervingen aantroffen. In het atelier werden de schetsen uitgewerkt tot voltooide tekeningen die zij verkochten aan hun clientèle. Het was uiteraard een wat onzeker bestaan, afhankelijk van de grillen van de markt en de nukken van de verzamelaars. Iets meer vastigheid kregen Pronk en De Haen toen zij in contact kwamen met de Amsterdamse koopman en tekenaar Andries Schoemaker (1660-1735). Schoemaker was een enthousiast verzamelaar van informatie over kastelen, kerken en historische feiten over de steden en dorpen in Nederland. Hij maakte beschrijvingen van elke plaats en illustreerde zijn handschriften met zelfgemaakte tekeningen of van de hand van Cornelis Pronk en Abraham de Haen. Van 1726 tot 1732 maakte Schoemaker met beide kunstenaars regelmatig reizen door Nederland en daarbij werd ook Rijswijk aangedaan. De Rijswijkse tekeningen van De Haen dateren namelijk uit deze periode. In Schoemaker had De Haen dus een regelmatige afnemer van zijn tekeningen, maar met diens dood in 1735 verloor hij deze vaste bron van inkomsten. Gelukkig diende zich enkele jaren later in de persoon van Isaac Tirion een nieuwe en veel grotere opdrachtgever aan.

Isaac Tirion (ca. 1705-1765) was min of meer werkzaam in dezelfde markt als Abraham de Haen, maar dan als uitgever en boekverkoper. Hij onderkende de

nieuwsgierigheid van een groeiend publiek naar oudheden, naar verre oorden en exotische, onbekende en uitzonderlijke zaken. De ambitieuze uitgever sloeg in 1728 zijn slag toen hij het recht kreeg om de Nederlandse uitgave te verzorgen van de *Modern History or Present State of all the Nations* van Thomas Salmon. Tirions uitgave van deze wereldgeschiedenis met alles erop en eraan kreeg een beduidend (en bijna onmogelijk) langere titel: *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van Alle Volkeren; In opzigte hunner Landsgelegenheid, Personen, Klederen, Gebouwen, Zeden, Wetten, Gewoontens, Godsdienst, Regering, Konsten en Wetenschappen, Koophandel, Handwerken, Landbouw,*

Jan Maurits Quinckhart (1688-1772), portret van Abraham de Haen, gravure

Landziektens, Planten, Dieren, Mineralen en andere zaken tot de natuurlijke historie dienende. Het is een uitputtende opsomming van de onderwerpen die aan bod komen, maar kennelijk nam de jonge uitgever geen risico en richtte hij zich op de breedst mogelijke doelgroep. Het was een enorme onderneming waar Tirion zich aan committeerde, want er moesten tien delen verschijnen. Daar hield het echter niet mee op.

In het oorspronkelijke werk van Salmon kwam de Republiek der Verenigde Nederlanden nauwelijks aan bod. Tirion huurde daarom de historicus Jan Wagenaar (1709-1773) in om alles wat wetenswaardig was over de Republiek op schrift te stellen en vanaf 1738 publiceerde Tirion een nieuwe reeks, de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*. Deze reeks zou uiteindelijk 23 delen tellen, waarvan het laatste deel pas in 1804 werd gepubliceerd. De delen waren maar spaarzaam geïllustreerd maar daarvoor had Tirion zich wel verzekerd van de diensten van de twee beste topografische kunstenaars die op dat moment voor handen waren: Cornelis Pronk en Abraham de Haen.

Gaandeweg realiseerde Tirion zich echter dat boeken met veel afbeeldingen nog beter in de markt lagen dan boeken met weinig en startte hij onbekommerd met een derde reeks uitgaven: *Het Verheerlijkt Nederland of Kabinet van Hedendaagse Gezigten*. Deze reeks bevatte weinig tekst en vrijwel uitsluitend prenten met gezichten op steden, dorpen, huizen en kastelen in Nederland. Het eerste deel verscheen in 1745 maar Tirion zou deze reeks nooit voltooien. Het bleef bij negen delen, aan de noordelijke provincies kwam hij nooit toe. Voor de toelevering van de benodigde illustraties deed hij wederom een beroep op Cornelis Pronk en Abraham de Haen, en een derde kunstenaar, Jan de Beijer (1703-ca.1785).

In opdracht van Tirion trokken de kunstenaars trokken door Nederland om alles wat bezienswaardig was op papier vast te leggen. Zij verkochten hun productie aan Tirion en schroomden niet om ook (soms veel) eerder gemaakte tekeningen aan hem te verkopen. Voor de drie kunstenaars was de opdracht van Tirion een buitenkans, want uiteindelijk zou *Het Verheerlijkt Nederland* ruim 700 afbeeldingen tellen, waarvoor zij de tekeningen leverden.

Teneinde een uniformiteit in de afbeeldingen te krijgen, had Tirion voor de uitgave van *Het Verheerlijkt Nederland* nog een vierde kunstenaar in dienst genomen, Hendrik Spilman (1721-1784), een leerling van Abraham de Haen. Van alle tekeningen die Tirion aankocht maakte hij kopieën op eenzelfde formaat, 70 x 100 mm. Nadat een definitieve keuze was gemaakt aangaande welke afbeeldingen in een te verschijnen deel moesten komen, zette Spilman zijn tekeningetjes om in kopergravures die vervolgens gedrukt werden.

Het derde deel van *Het Verheerlijkt Nederland* verscheen in 1750 en behandelde Zuid-Holland. Uiteraard komt ook Rijswijk hierin aan bod, met afbeeldingen van Huis Te Blotinghe, Huis te Hoorn, Te Werve en Den Burch. Alle gravures zijn door Spilman gemaakt naar tekeningen van Abraham de Haen en volgens het onderschrift alle daterend uit 1729.

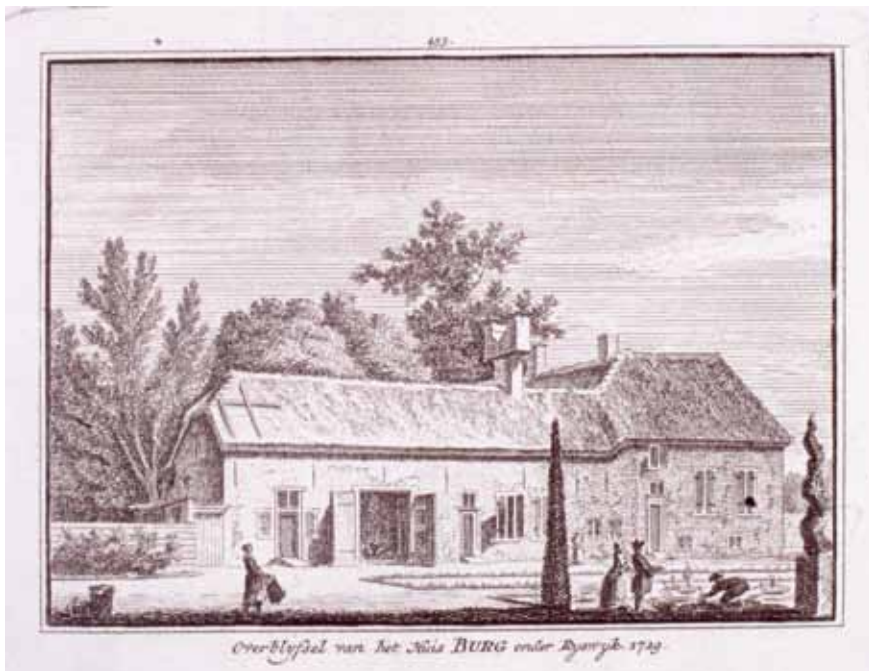
Dit klopt niet helemaal. De vroegste Rijswijkse tekeningen van De Haen dateren uit 1726 en de laatste uit 1731. Hij had ze gemaakt toen hij werkzaam was voor Andries Schoemaker. Vermoedelijk had Schoemaker destijds niet de gehele 'Rijswijkse' productie van De Haen gekocht, maar bleef een deel achter op De Haens atelier. Toen het Zuid-Hollandse deel van *Het Verheerlijkt Nederland*

in productie werd genomen, nam De Haen waarschijnlijk niet meer de moeite wederom naar Rijswijk af te reizen maar verkocht hij zijn eerder gemaakte tekeningen aan Tirion. Bij het kopiëren heeft Spilman waarschijnlijk niet goed op de dateringen gelet en vermeldde hij onder alle gravures 1729 als jaar van ontstaan.

In zijn kopieën permiteerde Hendrik Spilman zich kleine vrijheden. Zo heeft hij voor de gravure van Den Burch het voorbeeld van Abraham de Haen vrijwel letterlijk overgenomen. Alleen de aankleding is anders. Op de tekening maken de heer en vrouw des huizes een wandeling door de tuin, terwijl ze op de prent kijken hoe de tuinman zijn werk verricht. Links op de prent komt een bediende aanlopen met een mand, maar op de tekening is daar alleen een eenzame kruiwagen te zien. Op Schoumans tekening zijn deze kleine veranderingen zo letterlijk overgenomen dat alleen Spilmans gravure zijn voorbeeld geweest kan zijn. Dat De Haens tekening in bezit was van Tirion in Amsterdam en vermoedelijk niet beschikbaar was voor Schouman, ondersteunt de hypothese.

Rond 1748 had de uit Dordrecht afkomstige Aert Schouman (1710-1792) zich in Den Haag gevestigd. Hij was een veelzijdig kunstenaar. Op bestelling leverde hij wandvullende schilderijen met landschappen en (veelal exotische) vogels en andere dieren. Daarnaast maakte hij schitterend ingekleurde tekeningen van vooral vogels en planten voor verzamelaars van exotica. Ook draaide hij zijn hand niet om voor topografische tekeningen met gezichten in Den Haag en omgeving.

Hendrik Spilman (1721-1784), Overblijfsel van het Huis BURCH onder Rijswijk, gravure, (Museum Rijswijk)

*Aert Schouman (1710-1792), zelfportret, olieverf op paneel, circa 1750,
(Dordrechts Museum)*

Vermoedelijk waren deze tekeningen een soort neveninkomsten en nam hij niet altijd de moeite om de situatie met eigen ogen te aanschouwen en te schetsen. Hij maakte gebruik van afbeeldingen die gemakkelijk voorhanden waren en met het zojuist gepubliceerde deel over Zuid-Holland van *Het Verheerlijkt Nederland*, had Schouman voldoende voorbeelden binnen handbereik. Dit verklaart vermoedelijk waarom hij Huis Den Burch tekende, niet één van de bekendste, laat staan een van de aanzienlijkste buitenplaatsen in Rijswijk.

In de middeleeuwen was het Huis Den Burch een versterkte toren, omgeven door een ronde slotgracht. Het had een kleine voorburcht en vlakbij stond een boerderij. De toren bood weinig woonruimte en daarom verbleven de burchtheer en zijn gezin in een deel van de boerderij. Veel allure had het niet en toen in de 17e eeuw steeds meer echte buitenplaatsen op de Rijswijkse strandwal verzezen, stak Den Burch er zelfs nogal pover bij af. Op zeker moment, niet bekend is wanneer, zijn de toren en de voorburcht gesloopt. Alleen de boerderij bleef staan en kreeg de naam Den Burch. De boerderij werd echter wel meer aangepast aan de eisen van de tijd voordat het als buitenplaats door het leven kon gaan. Op de bekende kaart van Cruikius uit 1712 lijkt de verandering van middeleeuwse toren naar gerieflijk buiten te zijn voltooid. De tuinen zijn aangelegd, maar van het huis is op de kaart niet veel te zien.

De tekening van Abraham de Haen geeft een beter beeld. De oorspronkelijke boerderij is nog goed te herkennen: het lage, linker deel van het huis, met de openstaande staldeuren. Rechts is een deel aan de boerderij toegevoegd. Gezien het dak met de twee schoorstenen had het verschillende vertrekken met hoge vensters. Het huis had geen verdieping en was dus een buitenverblijf van bescheiden afmetingen en uitstraling. Toch werd er gepoogd het geheel wat meer allure te geven. Zo is op de voorgrond een deel van de tuinaanleg te zien, met kleine parterres met geschoren haagjes en enkele spitsvormig geknipte buxusboompjes.

De Haen maakte een mooie, atmosferische tekening van de buitenplaats. Hij heeft het huis gedetailleerd weergegeven, de aanleg van de tuin en is er in geslaagd het geheel er buitengewoon aantrekkelijk uit te laten zien. Dit was waarschijnlijk ook één van de redenen dat de tekening werd opgenomen in *Het Verheerlijkt Nederland*. Schoumans tekening heeft een soortgelijke aantrekkelijkheid. Dat het Museum Rijswijk met de aankoop van deze tekening eigenlijk een kopie van een kopie heeft gekocht, maakt daarom niet zo vreselijk veel uit.

Literatuur:

- C. Dumas, *Haagse stadsgesichten 1550-1800, Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum*, Zwolle, Den Haag, 1991
 P.J. Klapwijk, *De totstandkoming van het Verheerlijkt Nederland*, in: Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1985, Achttiende eeuwse kunst in de Nederlanden, Delft, 1987
 A. Kwakernaak, *Vijfenzestig jaar verzamelen, De collectie van het Museum Rijswijk*, Rijswijk 2006

Voor Uw hoest

zijn eenige lepels

ABDIJSIROOP

HVR Jaarboek 2010 • Jacob Zeijlemaker, drogist of dokter?

• 112 •

8	Kokskreiden			9	Tegen Jank (inwendig)	
	thijn				verdund Zoutzuur	4
	majorana				sin rhei	30
	fol lauri				water tot	100
	rommelkreid				3 m d 1 eierloepel met water	
	en bij verkuesing Cayennepfeper				40 cent	
	Borstkreiden				Kol- (sittk vloed)	
	Klaproen	10			sol chloret ferri	
	althaea blader	40			(42er chloride oplosfing)	25
	" wortel	20			op een wijnstreek water	
	Zoethout	30			3 maal daags. 1 bittenglaasje	
	de Guernain thee				op 1/2 flentk water	
	—				20 cent	
	afnyssaad	10			Pepermunt Tandpoeder	
	fenichelraad	10			Krijt	500
	cremortant	10			magnesi	100
	rome blader	40			pepermuntolie	100 droppel
	flor sambuci	30				

Het receptenboekje

Abdijsiroop

Prijs per flescon van plm. 220 gram f 1.90; van plm. 5.50 gr
2.60 van plm. 1000 gram f 6. Alom verkrijgbaar. Elischt rood
land met onze hanteekening:

L. L. AKKER, Rotterdam.

Verkrigbaar te Rijswijk bij J. Zeijlemaker.

Jacob Zeijlemaker, drogist of dokter?

Ruud Poortier

Jacob Zeijlemaker (1871-1928) bestierde in het eerste kwart van de vorige eeuw een drogisterij in het pand Kerklaan 4. Zijn etalage gaf aan dat hij zich tot méér dan het drogistschap in staat achtte. Die ambitie leverde hem een veroordeling wegens ongeoorloofd uitoefenen van de geneeskunst op. En een fikse boete. Hij voelde zich erin geluid...

De oude heer Jan Mulder van de herenmodezaak herinnerde zich nog dat Zeijlemaker achter zijn huis een tuin had, waarin hij allerlei kruiden kweekte. Deze gebruikte de drogist ongetwijfeld voor de medicijnen die hij in zijn winkel verkocht. Zijn achterkleindochter Marjolein Vollewens bezit nog zijn receptenboekje en deskundigen hebben vastgesteld dat veel van zijn voorschriften homeopathische geneesmiddelen waren.

Receptenboekje

10 (mg?) klaprozen, 40 althaea bladen, 20 althaea wortels en 30 zoethout leverden een mengsel op dat hij onder 'borstkruiden' noteerde. Mevrouw Wildeboer kocht voor 40 cent een doos tandpoeder van 80 gram, waarin o.a. thijmolie ('staat in de kast bij de vanilline') was verwerkt. De pommade van jonkvrouw Hooft Graafland bevatte 180 (g?) cocosvet en 2.5 geraniumolie en kostte een gulden.

Zeijlemaker noteerde namelijk soms namen bij recepten die op maat werden uitgevoerd: de tandpoeder van mevrouw Vorstman had een andere samenstelling dan die van mevrouw Wildeboer en was dan ook een dubbeltje goedkoper. Het medicijn van de jonkvrouw was meer dan twee keer zo duur en bevatte 'kamfer met krijt'. Lijders aan baardschurft gebruikten een samenstelling van 'oxyd hydrarg.' en 'pasta lassar' en hun werd aangeraden: 'geen vocht uitwrijven met slaolie'.

Het zijn echter niet alleen medicijnen die in het boekje worden vermeld, ook voor producten in de technische sfeer kon je bij Zeijlemaker terecht. Zo los je 50 gram 'eikebijts' op in 1000 gram 'aqua', met de toevoeging 'kookend water oplossen', zo maak je vliegenlijm door 200 gram lijnolie te vermengen met 500 gram hars. Naast de tandpoeder voor Hooft Graafland staat het recept voor zwavelzuur voor accu's genoemd: 32 eenheden gewogen zwavelzuur op 68 eenheden gedestilleerd water, en dat voor 50 cent per halve kilo. Zeijlemaker bereidde ook medicijnen voor dieren: voor de paarden was er droespoeder en voor de koeien geneesmiddelen tegen witte vloed en branderigheid.

Op de pui van zijn winkel stond een lange reeks kwalificaties die de drogist zich in zijn veelzijdigheid toedichtte, onder andere het bezit van een 'bacteriologisch laboratorium'.

Zeijlemaker werkte 27 jaar in Rijswijk en het boekje bevat aantekeningen uit een gespreid aantal jaren. Het gezin Meeuwisse, waar één van de talrijke kinderen een laxerend drankje kreeg, vertrok in 1913 uit de gemeente. De vrouw van burgemeester Zübli (Geertruida Wilhelmina Sophia Coops) woonde van 1911-1919 in Rijswijk en kreeg een salicyloplossing (tegen wratten?), maar gymnastiekonderwijzer Johan Eduard Elisa Schoolland kwam er pas in 1925 wonen en ontving voor hem of een gezinslid een middeltje tegen diarree.

Zeilmaker of Zeijlemaker?

Zoals ik in een noot bij mijn artikel over Jacobs dochter Greta¹ al heb vermeld, is de achternaam een sprankelend bewijs dat achternamen ook in de Burgerlijke Stand een eigen leven kunnen leiden.

Jacob wordt als *Zeilmaker* geboren in het gezin van Douwe Pieters *Zeylemaker* en diens tweede vrouw Grietje Koudenburg. Als Zeilmaker staat hij bekend in Amsterdam waar hij van 1896-1901 woont en zo heet zijn oudste dochter. Maar als hij in Rijswijk komt wonen, is het ineens *Zeijlemaker* – en zo blijft het. Zijn tweede dochter heet dan ook anders dan haar zus.

De Zeylemakers zijn oorspronkelijk afkomstig van Terschelling, maar Douwe verhuist naar het vasteland en zo wordt Jacob op 3 oktober 1871 in Harlingen geboren. Zijn beroep brengt hem naar het westen, maar op 13 september 1897 keert hij terug naar zijn geboortestad om te trouwen met de van oorsprong Groningse Grietje Catharina Douma. Uit het huwelijk worden twee dochters geboren: Grietje (Greta, 1898-1975, de schrijfster Greta Vollewens), en Jacoba (Cootje, 1908-1978).

De familie Zeijlemaker omstreeks 1916: vader, Greta, Cootje en moeder,

Assistent-apotheker

Uit het begin van Zeijlemakers carrière zijn enkele getuigschriften bewaard gebleven die ons een beeld geven van de jonge apotheker. Want dat is hij: assistent-apotheker. Hij mag dan later ‘drogist’ heten, op een cruciaal moment in zijn leven zal hij zich op zijn oorspronkelijk vak beroepen. Op 1 juli 1890 behaalt hij in Kampen zijn getuigschrift als ‘apothekersbediende’ en gaat direct daarna werken in de apotheek van F. de Vries in Harlingen. In 1891-1892 is hij apothekersbediende in de Militaire Apotheek in Leiden en verlaat deze nadat hij zich ‘*door geschiktheid en bekwaamheid gunstig heeft onderscheiden*’. Gedurende drie jaar werkt hij bij apotheker J. Dingemans in Leiden, die in het getuigschrift meldt dat hij de zaak ‘*uitmuntend behartigd*’ heeft, en bovendien een ‘*joviale huisgenoot*’ was.

*Zeijlemakers getuigschrift
als 'assistent-apotheker'*

Vanaf 1 september 1896 is hij eerste bediende bij de Volksapothek aan de Rozengracht 29 in Amsterdam. Directeur W. Douzi beschrijft hem als een *'ijverig, flink persoon'* en hoopt zijn *'flinke bediende'* nog lang bij zich te mogen houden. Zeijlemaker werkt later samen met de zingende apotheker Jan Sol, die bij zijn afwezigheid de winkel in alle vertrouwen aan zijn eerste assistent overlaat. In februari 1901 betreuren Douzi en Sol Zeijlemakers vertrek, *'een zeer accuraat, bekwaam en ijverig bediende, die onze zaken uitstekend heeft behartigd niet alleen, maar ook voor het opleiden voor hun assistents-examen van successievelijk vier jonge assistenten heeft getoond in ons vak doorkneed te zijn.'*

Jacob Zeijlemaker gaat in eigen zaken en verhuist naar Rijswijk. In huis A 117 (Kerklaan 4) is de drogisterij van Wilhelmus Hendrik Boode vrijgekomen. Op 15 februari 1901 opent hij zijn winkel. Later noemt hij zich *'de oudste drogist van Rijswijk'*. Kennelijk is hij in 1901 nog de enige in het dorp, dat door de dorpsuitbreidingen in Leeuwendal en rond Hofrust en later langs de Kerklaan snel aandient als een potentiële klantenkring.

‘Verfwaren, lakken & vernissen’

Omstreeks 1905 staat de familie Zeijlemaker met een knecht op de foto voor de deur van de zaak. Op de pui valt de grootte van het bord met bovenstaande tekst op: zo lijkt het eerder een verhandel dan een apotheek. Op het linkerpaneel staat in flinke letters de medische tak van het bedrijf inclusief de veeartsenij en rechts, in kleiner lettertype alles wat tot de drogisterij behoort.

Zeijlemaker presenteert zich hier als een veelzijdig handelaar en helaas weten we niet hoe de assistent-apotheker uit Leiden en Amsterdam aan al deze andere vak-kennis is gekomen. In zijn archief bevinden zich geen andere diploma's of getuigschriften. Kennelijk heeft hij zichzelf geschoold, of misschien heeft de knecht de nodige kennis ingebracht. Al gememoreerd is de kwekerij achter de winkel, die toch ook bepaalde vaardigheden vereiste.

Feit is dat de zaak ruim een kwart eeuw goed functioneert. De Zeijlemakers worden echte middenstanders: hun dochters groeien op met toneel, dans en muziek. Beiden volgen een vervolgopleiding: Greta volgt ten slotte colleges in Delft en Cootje wordt onderwijzeres.

Kerkelijk lijkt het gezin niet actief. Jacob en Grietje laten hun attestaties pas tien jaar na hun vestiging uit lang vervlogen woonplaatsen opsturen en worden alsnog lid van de hervormde kerk van Rijswijk. Bij de restauratie van de kerk eind jaren twintig betrekken de kerkvoogden spullen van de concurrerende drogisterij 'Centrum' in de Herenstraat.

De etalage van de winkel Kerklaan 4, omstreeks 1905

Zaak 2268

Op 13 mei 1924 blijkt de veelzijdigheid een negatief gevolg te hebben: Zeijlemaker wordt – na twee schorsingen – gedagvaard in een zaak wegens het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst. Getuige is Bastiaan van der Hee, 32 jaar oud, winkelier, wonend Tulpstraat 34. Uit zijn mond kunnen de gang van zaken reconstrueren².

Johanna van der Wal, de vrouw van Van der Hee, lijdt op 22 februari 1924 aan hevige kiespijn. Bastiaan koopt bij Zeijlemaker drie kiespijnpoeders, maar als Johanna de eerste heeft ingenomen, wordt ze onwel, ze braakt en krijgt het benauwd. Zo kan ze de klanten niet helpen. Als haar man thuiskomt, denkt hij niet direct kwaad van de poeders, 'daar ik op Zeijlemaker vertrouwde'.

Op 2 maart keert de kiespijn terug en vrouw Van der Hee neemt opnieuw een poeder. 'Kort daarop kreeg ze het toen zóó benauwd, daarbij o.a. brakende, dat ze bijna tegen den grond viel. (...) Allen dachten dat ze zou gaan sterven en dat dacht mijn vrouw zelf ook. Ze is overigens niet zwak van gestel en nooit ziek.'

Kennelijk legt Van der Hee nu wél het verband met het medicijn van Zeijle-

De dagvaarding, 1 april 1924

maker en schakelt hij de politie in. Deze gaat undercover: op 5 maart koopt agent Machiel van Velzen bij de drogist dezelfde poeders en nog dezelfde dag maakt hij proces-verbaal op. Zeijlemaker is immers geen erkend apotheker en daardoor niet bevoegd dit medicijn zonder doktersrecept in de uitgegeven hoeveelheid te verkopen. De medicijnen worden voor onderzoek opgestuurd naar het Centraal Laboratorium der Volksgezondheid in Utrecht en de scheikundige Klaas Scheringa stelt de samenstelling vast. Het Openbaar Ministerie gaat over tot vervolging. Tot twee maal toe wordt de zitting verdaagd en op de derde staat Zeijlemaker voor de rechter. Getuigen à charge zijn Van der Hee, Van Velzen en bewijsstuk is de verklaring van Scheringa.

Zeijlemaker erkent dat hij noch apotheker, noch geneeskundige is en dat hij inderdaad de medicijnen aan Van Velzen had verkocht. De actie van de agent beschouwt hij als een provocatie. *'Ik verkoop die poeders tamelijk veel, hoewel ik weet dat dit niet beneden 50 gram mag. Nog nooit heb ik enig nadeel gezien of gehoord van het gebruik van dit onschuldig poedertje. De analyse van den scheikundige Scheringa komt niet uit. Ik ben assistent-apotheker en heb derhalve meer verstand van geneesmiddelen dan de eerste de beste drogist die ook geneesmiddelen verkoopt. 150 gram rattenkruid, waarmee men een heele buurt kan vergiftigen, mag ik verkopen, maar 5 gram niet. Iemand die een kinabittertje verkoopt, is strafbaar, want die overtreedt de wet.'*

Zeijlemaker voelt zich erin geluisd en maakt zich er boos over dat grote hoeveelheden kennelijk wel mogen, maar kleine niet. In de laatste categorie vallen echter medicijnen die door artsen worden voorgeschreven en deze vereisen een andere bevoegdheid. De rechter gaat dan ook niet op het verweer in en veroordeelt de drogist tot een boete van 50 gulden (te vergelijken met nu € 725) of 20 dagen hechtenis. Zeijlemaker neemt zijn verlies en betaalt.

Zeijlemaker als persoon

Helaas zijn er geen kleinkinderen meer in leven die iets over opa Zeijlemaker kunnen vertellen. Op mij komt hij over als een vakbekwaam drogist/apotheker, die gedurende ruim een kwart eeuw in het groeiend Rijswijk een (ge)goede klantenkring bediende. Op de foto's straalt hij zelfbewustzijn uit en dat herkennen we in de opsomming van zijn vaardigheden. Voor de rechtbank kiest hij eieren voor zijn geld, maar niet zonder zijn duidelijke mening over de getuigen te geven. Uiteindelijk is er maar één met verstand van zaken en dat is Zeijlemaker, assistent-apotheker.

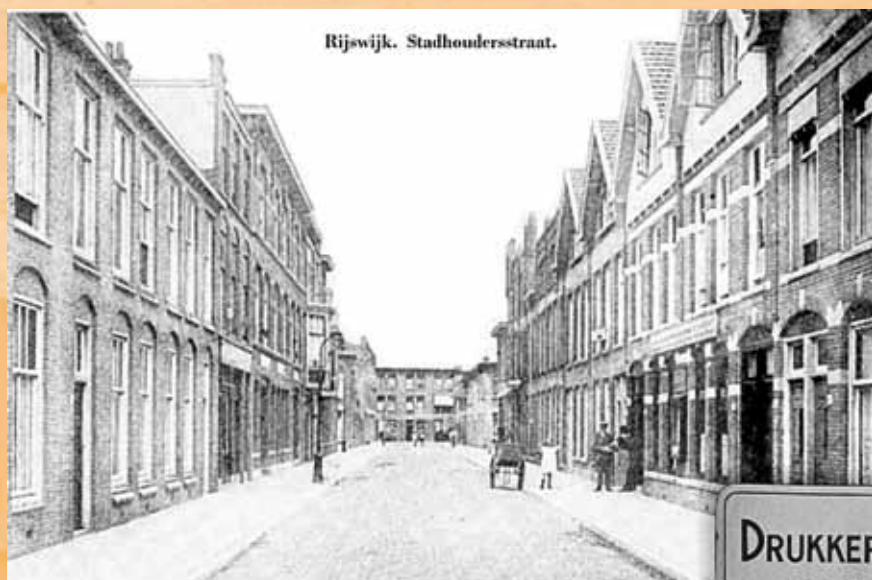
Jacob Zeijlemaker overlijdt thuis op 17 mei 1928, 56 jaar oud. Zijn weduwe zet de drogisterij nog enkele jaren voort met de Texelaar Herman Otto Kikkert als assistent. In april 1931 verlaat zij de zaak en gaat met Cootje aan de Waldeck Pyrmontlaan wonen. Grietje Zeijlemaker-Douma overlijdt in Den Haag op 24 mei 1950³.

Met dank aan Marjolein Vollewens, achterkleindochter van Jacob Zeijlemaker

1 Ruud Poortier, *Greta Vollewens-Zeylemaker, schrijfster*, in Jaarboek HVR 2008, p.12-25

2 Kantongerecht 's-Gravenhage, 1924, dossier 2268, in Nationaal Archief Den Haag

3 In mijn eerder artikel nam ik onterecht aan dat zij voor de oorlog al was overleden.

*Drukkerij Hes is vanouds in de Stadhoudersstraat gevestigd
in het pand rechts waar de mensen (familieleden Hes?) voor de deur staan*

Heidelberger degelpers voor boekdruk (hoogdruk)

2010: Drukkerij HES 100 jaar!

gevestigd aan de Stadhoudersstraat 28-30 in Oud Rijswijk

Rien Kraaijeveld

1910 – 1921

Drukkerij Hes is opgericht en gevestigd in maart 1910 onder de naam: 'Eerste Rijswijkse Boek- Courant- en Handelsdrukkerij', tevens werd toen al ter plaatse de Rijswijkse Courant gedrukt en ook uitgegeven. Wie toentertijd het bewind voerde is niet bekend. De latere eigenaar Wilhelm Albertus Hes komt in 1911 met zijn vrouw Suzanne Segaar in de Stadhoudersstraat op nummer 24 wonen.

1921 – 1949

18 augustus 1921 wordt Hes de nieuwe eigenaar. Hoewel de namen tamelijk Duits overkomen, was Wilhelm Hes gewoon een Nederlander, geboren op 30 april 1882 te Amsterdam. Het gezin, dat later aan de Caan van Necklaan woont, telt drie kinderen: Wilhelm Albertus (1913), Willy Karel Lodewijk (1915) en Engeline (1917).

1949 – 1955

3 september 1949, nog steeds onder bewind van Hes, wordt de uitgeverij losgekoppeld van de drukkerij. De uitgave van de Rijswijkse Courant is overgedragen aan V.A. Kramers te Rijswijk. Het bedrijf omvat dus nu uitsluitend de drukkerij en de handelsnaam wijzigt in 'Drukkerij Hes'.

1955 – 1956

28 augustus 1955 overlijdt 'der druck-keizer Wilhelm' en geschiedt de voortzetting van drukkerij Hes door de weduwe en erfgename van de overledene, mevr. S. (Suzanna) Hes-Segaar, geboren 12 september 1891 te Alkmaar.

1956 – 1959

Blijkbaar is Suzanna niet in staat het bedrijf alleen te runnen en 1 mei 1956 wordt de onderneming omgezet in een vennootschap onder firma met als vennoten S. Hes-Segaar (woonachtig aan de Caan van Necklaan 77, Rijswijk) en A. (Abram) Kraaijeveld, (geboren op 29 juni 1922 te Den Haag en woonachtig aan de Weimarstraat 227 te Den Haag) op hetzelfde adres en onder dezelfde handelsnaam.

1959 – 1988

1 januari 1959 wordt de vennootschap ontbonden tengevolge van het uittreden van de vennote mevrouw Hes en wordt drukkerij Hes in huurkoop overgedragen aan Abram Kraaijeveld. In de akte staat nog vermeld dat de handelsnaam in de huurkoopovereenkomst is inbegrepen. De handelsnaam wordt 'Drukkerij v/h (voorheen) Hes' en de drukkerij wordt 'boekdrukbedrijf'. Boekdrukbedrijf is verwarrend genoeg geen bedrijf waar per se boeken worden gedrukt maar heeft te maken met het drukwerkprocédé 'boekdruk' ook wel hoogdruk genoemd. Dit ter onderscheiding van andere drukprocedures zoals diepdruk, anilinedruk, offset of steendruk, zeefdruk enzovoorts. Boekdruk of hoogdruk heeft te maken met hoogteverschil van de beeldragers. Meeteenheid (niet numeriek) is de augustijn of cicero (ca. 4,5 mm) onderverdeeld in 12 punten.

Letterkast met loden lettertjes en oude houten biljetletter

Er zijn diverse beeldragers zoals losse loden lettertjes die in een zethaak worden verzameld, gegoten loden letters met behulp Monotype- en Intertype machines en gegoten regels met Linotype machines. Het zetsel wordt vervolgens omgeven door zogenaamd 'wit' zoals interlinies en blokken lood of aluminium en vervolgens in een stalen raamwerk door middel van sluitstukken ingeklemd tot een drukklare vorm. Andere beeldragers zijn: stypen, die gemaakt worden door vloeibaar lood op een kartonnen matrijs te gieten, staalstempels die worden gegraveerd, clichés van zink die vervaardigd worden door de lichtgevoelige laag op het plaatmateriaal te belichten en in een bad van zwavelzuur te etsen. Het belichte deel blijft staan, het onbelichte deel wordt weggeëtsd. Zetsel en clichés worden samengevoegd tot een drukpagina. Het spreekt voor zich dat dit een zeer ingewikkeld en tijdrovend werk is. Er werken bij Hes acht mensen in de zetterij en drukkerij.

In mei 1969 verhuist Abram Kraaijeveld met zijn vrouw Leonora Clazina (Noor) Kraaijeveld-Koppes (geb. 22 augustus 1925) en de kinderen Rien, Leo, Dick van het toenmalige woonadres E.H. Hartmanstraat 34 te Rijswijk naar de Stadhoudersstraat 34 en wonen dus naast de drukkerij. Dit biedt voordelen maar ook nadelen. Geen reistijden en directe controle op de bedrijfsgang maar ook altijd buiten de openingstijden beschikbaar zijn. De oudere kinderen groeien op tussen de Heidelbergers en helpen flink mee in het bedrijf met allerlei klusjes. Nakomertje Conny wordt geboren letterlijk en figuurlijk tussen de persen op 4 maart 1965; luiers verschonen? Gewoon op de paktafel! Noor ontpopt zich als een onmisbare schakel en duizendpoot in het bedrijf. Organisatie, commerciële zaken en met name ook de zware technische arbeid schuwt ze beslist niet. En dat nog gecombineerd met de huishouding van het gezin, een prestatie van wereldformaat. Jammer dat dit wellicht zijn tol eist. 1 augustus 1984 verhuizen Bram, Noor en

Conny naar een nieuwbouwhuis in de Doelenstraat 42 omdat daar alles gelijkvloers is. Noor is namelijk tengevolge van een herseninfarct (afasie) lichamelijk gehandicapt geraakt. Een jaar later verhuizen ze toch weer terug, nu naar Stadhoudersstraat 23, tegenover de drukkerij. Met behulp van de mantelzorg van Bram, kinderen en familie, alsmede een traplift en allerlei aanpassingen kan ze daar blijven wonen. 27 februari 1988 overlijdt ze in ziekenhuis Leyenburg te Den Haag.

1988 – 1999

Zoon M.L. (Rien) Kraaijeveld is het vak dus met de paplepel ingegoten. Na HBS en grafisch lyceum Utrecht en gewerkt hebbende bij de SDU (Staatsdrukkerij) en CBS (parttime al bij Hes door het wegvallen van Noor) komt hij de geleerden versterken in het bedrijf. Op

1 januari 1988 wordt de nieuwe vennootschap onder firma 'Drukkerij Hes' (geen 'voorheen' meer) een feit. In de boekdrukkerij en inmiddels ook de offsetdrukkerij komen nieuwe drukpersen en ook de prepress wordt gemoderniseerd met elektronische fozetters en computers.

1999 – heden

1 juli 1999 treedt Bram uit de zaak. In de Haagsche Courant verschijnt een paginagroot artikel met een foto van senior en junior bij een drukpers. De pakkende kopregel luidt: 'DRUKKER (78) VINDT HET WELLETJES'. Wonend aan de overzijde van de drukkerij had hij liever niet de Hes-bus voor de deur staan want dan kon hij het pand niet in de gaten houden. Op 28 februari 1998 overlijdt Bram op 85-jarige leeftijd. Rien Kraaijeveld gaat door als eenmanszaak met F.A. (Frans) Blokland en Bart Kraaijeveld (zoon van Rien en werkzaam anderhalve dag in de week). Vermeld dient zeker te worden dat Frans Blokland (geb. 30 nov. 1951) sedert jaren een belangrijke rol speelt bij drukkerij Hes. In dienst getreden op 13 november 1972 als handzetter heeft hij zich in de loop der jaren bekwaamd in de nieuwe technieken. Bovendien altijd een goed humeur en aanspreekpunt voor de klanten.

Historie algemeen

Drukkerijen in de regio Den Haag zijn van oudsher zwaar oververtegenwoordigd in vergelijking met de rest van ons land. Dat komt doordat de regering er zetelt. Overheid en ministeries produceren immers veel uitgaven die moeten worden gedrukt. De Staatsdrukkerij in Den Haag heeft een belangrijke rol gespeeld. Wat de Staatsdrukkerij (later SDU, thans opgeheven) zelf niet kon drukken, werd

Drukker (78) vindt 't welletjes

more than 100 years.

[illegible]

De markt voor particulieren wordt steeds kleiner, geeft Kruisgravel aan.

Drukkerij Hes heeft in honderd jaar tijd heel wat drukwerk geproduceerd. Voor de zakelijke markt: huisstijlen voor bedrijven in de regio, maar ook daarbuiten. De grootste opdrachtgevers zijn ongetwijfeld ‘Controlas’ en het ‘Stoomwezen’

geweest: het vormgeven/zetten/drukken van periodieke rapporten van laselektrodenkeuringen. Ook de kerstkaarten van Makelaar Van Oosterom met historische ansichten en schilderijen van Rijswijk in een aanzienlijke oplage zijn een begrip in Rijswijk. Dit jaar volgt de 27e uitgave. Familiedrukwerk is van oudsher ook een specialiteit. Het is leuk te horen dat trotse ouders geboortekaartjes bestellen voor hun kind en dan vermelden dat hun eigen kaartjes ook al bij Hes werden gedrukt.

Toekomst

Er is bijna geen branche waar de techniek zo is veranderd als in de grafische industrie. Digitalisering, internet (*web to print*) en schaalvergroting hebben geleid tot een flinke afname van drukkerijen. Door mee te gaan met nieuwe ontwikkelingen, door specialismen te behouden en door kleinschaligheid de kostprijzen laag te houden, kan drukkerij Hes de volgende 100 jaar optimistisch tegemoet zien.

drukkerij

HES

sinds 1910

Stadhoudersstraat 30
2282 PP Rijswijk (oud-centrum)
Tel. (070) 3994497 Fax (070) 3191066
E-mail: info@drukkerijhes.nl
www.drukkerijhes.nl

**Voor al uw opmaak-,
print- en drukwerk,
ook digitaal**

Openingstijden:
ma t/m vr 8.15 - 17.30 uur
zaterdag 9.00 - 13.00 uur

service naar
www.drukkerijhes.nl

Villa Margaretha, Geestbrugweg 18

‘Villa Margaretha’ 45 jaar hotel (1965-2010)

Hans van Rossum

In dit artikel wordt de geschiedenis beschreven van het geboortehuis van de schrijver. Hij neemt de lezer mee naar de details van het pand dat de laatste 45 jaar een hotel-pension is.

Wie en wat

Het huis, Geestbrugweg 18, genaamd ‘Margaretha’, dateert van 1907. Het gemeentebestuur uit die jaren had architect Jan Mutters in 1906 opdracht gegeven een plattegrond voor de uitbreiding van Rijswijk te ontwerpen. Op die kaart waren er nog twee kavels op de hoek Geestbrugweg/Prins Hendriklaan onbebouwd. Architect Leo van der Laan had in 1903 onder andere deze kavels verworven en ontwierp in 1906 voor deze omgeving een uitgebreid complex van meerdere villa’s, woonhuizen, herenhuisen en een winkel met bovenwoning.

Petrus Gerardus Timp, oud 47 jaar en afkomstig uit Leiden, laat in 1907 deze villa bouwen en betreft met zijn vrouw Helena (31, meisjesnaam Creyghton) en hun twee zoons, Pierre (3) en Jacobus (1) de toenmalige Geestbrugweg 9. Na de bebouwing van de wijk Cromvliet eind twintiger jaren wordt de zijde aan de kant van Leeuwendaal de even zijde van de Geestbrugweg en zo wordt nr. 9 dan nr. 18. Het echtpaar krijgt in 1910 nog een dochtertje, Maria, en vertrekt in 1913 weer naar Leiden.

Het pand wordt dan verworven door de 42-jarige directeur van de Nederlandse Kabelfabriek te Delft, Cornelis Berkhoff, die er tot 1925 blijft wonen. Hij en zijn vrouw Catharina Kool, 26 jaar oud, zijn afkomstig uit Alkmaar en hebben twee

De auteur op de bakstenen voor de bouw van Prins Hendriklaan 3, 1951

kinderen: Margaretha van 3 jaar en Jan van 6 maanden. De naamgeving van het pand is hiermee verklaard.

In 1925 wordt het niet direct verkocht, maar tijdelijk bewoond door een tweetal echtparen, Antonius en Johanna Scholman en Frederik en Beleke Vornholt met hun zoon Carel, die er tot 1929 gezamenlijk verblijven.

Dan koopt in 1929 Symon Hettema, een Indisch bestuursambtenaar, oud 48 jaar, de Geestbrugweg 9, inmiddels 18. Hij woont dan al twee jaar in Rijswijk, op het adres Geestbrugweg 65, samen met zijn twaalf jaar jongere vrouw Anna, geboren De Mars, en hun 4 kinderen. Pieter (19), Maria (15), IJke (11) en Onno (3) zijn allen in Nederlands Indië geboren, de oudste drie in Soebang, Onno in Weltevreden. Bij de geboorte van de oudste was moeder Anna net 17! Zij kwam uit Utingeradeel, Symon uit Wynbriteradeel, dus van het Friese platteland. Symon overlijdt in maart 1940 en zijn vrouw verhuist met IJke en Onno naar de overkant, naar nr. 37.

In 1939 had de jonge tandarts Johannes Andreas Josephus (André) Maas zich in Rijswijk gevestigd in de Julianastraat nr. 7, met zijn drie jaar jongere zus Net als huishoudster. Beiden zijn afkomstig uit Den Haag, waar hun vader (mijn opa) een herenkapsalon had aan de Mauritskade. In de eerste oorlogsmaanden maakten de Duitsers hun lokaal hoofdkwartier in het voorste gedeelte van de Julianastraat (op last van de bezetter omgedoopt tot het neutralere Juliana van Stolbergstraat) en 'kochten' (feitelijk vorderden) het praktijkpand annex woonhuis. In december 1940 koopt dan André Maas de villa Margaretha van de weduwe Hettema voor 27.500 gulden. Tijdens zijn dienstplicht was hij als tandarts bevorderd tot officier, na die tijd reserve-officier. Alle (reserve-)officieren werden eind 1940 door de Duitsers opgeroepen om in krijgsgevangenschap te gaan. Hij besloot onder te duiken. Om haar zus Net gezelschap te houden en de vervanger van André te assisteren, komt dan ook Loekie Maas naar Rijswijk.

Samen maken zij de rest van de oorlog allerlei voorvallen en gebeurtenissen mee: huiszoekingen door de Duitsers op zoek naar de verdwenen tandarts en inwoning van platgebombardeerde bewoners van het Bezuidenhout. Met een ladder klauteren over de schutting naar nr.16 om bij dokter Kemme naar de illegale radio te luisteren, wordt routine.

De dagelijkse tochten met een kinderwagen vol steenkool van de uit voorzorg in het koetshuis opgeslagen voorraad voor vader en moeder in Den Haag over een kale, sombere en smalle Binckhorstlaan, zijn een risico, en dat geldt zeker ook voor een hongerwintertocht naar Noord-Holland.

In de keuken wordt op een kolenfornuis gekookt en alleen daar is het warm. Ook de 'overheerlijke' koekjes van tulpenbollen worden in die oven gebakken. Gelukkig zijn er voor de zussen Maas nog 'meidenfuiven' na spertijd van het dameshockeyelftal van de Rijswijkse Hockey Club (RHC). En ook hebben Loekie en Net op het dak staan zwaaien naar de vliegeniers die in het voorjaar van 1945 de voedseldroppings op Ypenburg uitvoerden. Dat betekende dat de ellende toen bijna voorbij was.

Na de bevrijding komt André terug uit Zuid-Nederland en hervat zijn tandartspraktijk.

Zus Loekie gaat het leger in en krijgt bij de geneeskundige troepen in Engeland een opleiding tot röntgenassistente. Terug in Nederland leert zij in dienst haar latere man kennen en in augustus 1947 trouwt zij met Johannes Leonardus (Joop) van Rossum uit Utrecht. Vanwege de woningnood woont het paar in op de tweede

etage van Geestbrugweg 18. Daar wordt op 12 september 1948 de schrijver van dit artikel geboren, gehaald door de buurman van nr. 16, huisarts Kemme.

In 1951 worden er plannen gemaakt voor de bouw van een bovenwoning en twee garages in de achtertuin van nr. 18, gelegen aan de Prins Hendriklaan, waar het oude koetshuis dan voor zal sneuvelen. Na de oplevering verhuist ons drietal en blijft tot 1970 op nr. 3 wonen.

De tandartspraktijk wordt in 1965 overgedaan en André en Net verhuizen naar de Ocarinalaan. Het pand wordt verkocht aan het echtpaar Van der Valk, dat er na enige aanpassingen een pension in vestigt. De meeste gasten verblijven er van maandag tot vrijdag en hebben naast een ontbijt ook 's avonds een warme maaltijd, aanvankelijk op hun kamer, later in een aangebouwde eetzaal in de tuin. Na het verdwijnen van Kuys Witsenburg, hotel Leeuwendaal, hotel Resto en motel Hoornwijck is dit jarenlang de enige hotelfaciliteit in Rijswijk.

In 1990 stopt de familie Van der Valk met het pension en verkoopt nr. 18 aan de heer Eugene Toebosch, die een complete renovatie en verbouwing start. Hij gaat er zelf wonen maar exploiteert Villa Margaretha ook als hotel waar een kamer met ontbijt geboekt kan worden. In 1995 krijgt hij voor de kwaliteit van de renovatie de gemeentelijke monumentenprijs.

Het pand

In grote lijnen is het pand met de oorspronkelijke plattegrond behouden gebleven. Alleen aan de achter (tuin) zijde is het één en ander aan de buitenzijde veranderd. Na de monumentale voordeur is er links een zijkamer, waar in de jaren 1940-1965 de wachtkamer was en nu de ontbijtkamer is. Tijdens het spreekuur van tandarts André Maas hield ik de patiënten van mijn oom aan de praat en later las ik hen voor uit de leesportefeuille. De patiënten liepen op hun beurt de monumentale trap op naar de grote spreekkamer op de eerste etage aan de voorzijde, waar nu de heer Toebosch zijn kantoor houdt. De kamer was en is rond de schouw met donker hout betimmerd en net als op de parterre is er gebrandschilderd glas-in-lood in de bovenramen van de voorkamer uitkijkend op de Geestbrugweg. In de tandartspraktijk stond de behandelstoel midden in de kamer met een instrumentenkast onder handbereik. In de grote badkamer aan de achterzijde was ook het 'laboratorium' van mijn oom die daar zelf gouden kronen in hun vorm klopte en andere tandtechnische hoogstandjes vervaardigde. Hij zelf had ook zijn slaapkamer op de eerste verdieping aan de achterzijde, terwijl de andere voorkamer 's winters als woonkamer diende, want dan werden de grote eetkamer en de salon beneden niet verwarmd. Halverwege de jaren vijftig werd er centrale verwarming aangelegd en verviel de functie van winterkamer.

De grote salon beneden had rond de schouw een houten betimmering van de firma Pander en de overgang naar de eetkamer was voorzien van ingebouwde notenhouten kasten met verlichting en deuren met glas-in-lood. De wanden van de salon waren met goudkleurige stof bespannen.

's Winters speelde ik met mijn opwindtreinen (Fleischmann en Märklin) op het tapijt tussen de salon en de eetkamer en soms mocht het spoor wel een dag extra blijven liggen.

Aan de achterzijde van de eetkamer bevond zich een serre met openslaande deuren naar de tuin.

De marmeren gang liep van de voorhal tot aan de keuken met aan het eind een uitgang naar de tuin. Het toilet en een deur naar de kelder waren ook in de gang. Onder het huis lag een grote gemetselde kelder met een aparte wijnopslag en een voorraad Keulse weckpotten.

Na de renovatie van 1990 is de salon gehandhaafd, de eetkamer omgebouwd tot woonkeuken, de serre uitgebreid over de gehele breedte van het huis en verder de tuin in gebouwd, terwijl de oorspronkelijke keuken nu slaapruimte/kleedkamer/badkamer is voor de eigenaar/bewoner.

In de tuin is verder een bijkeuken gebouwd en is de garage gehandhaafd.

Het monumentale trappenhuis geeft nu toegang op de eerste en tweede etage tot een totaal aantal van negen hotelkamers, waarvan de meeste met eigen badkamer. Indertijd waren er aan de voorzijde op de tweede etage twee slaapkamertjes voor de inwonende dienstbodes (op de foto zichtbaar als dakkapel) en een zitkamer. Aan de achterzijde strekte een grote slaapkamer (mijn geboortekamer) zich uit over bijna de gehele breedte en de rest van de etage was zolder met een dakraam naar het platte dak.

Aan de achterzijde zijn inmiddels ook allerlei extra voorzieningen gebouwd voor vluchtwegen, zoals noodtrappen en een extra balkon op beide etages.

Tot slot

Begin dit jaar mocht ik in gezelschap van mijn oudste dochter een bezoek brengen aan nr. 18 en heb ik herinneringen aan mijn jeugd aldaar opgehaald, samen met de huidige eigenaar die ik ook al vele jaren ken uit het Rijswijkse. Inmiddels staat het pand plus goodwill te koop en kunt u de plattegrond en verdere details bekijken op internet.

Literatuur

HVR Jaarboek 2006 p. 138 ev

www.statigbedrijfspan.nl

www.hotelmargaretha.nl

Mulder Mannenmode
kleedt u
van top tot teen

Mulder Mannenmode
Herengstraat 45
2262 BH Rijswijk
telefoon 070 - 295 15 90

Glasatelier

O U D R I J S W I J K B V

GLAZENIERSBEDRIJF

www.glasatelier.nl

Loodstraat 26 - 2718 RW Zoetermeer Tel. 079 - 361 86 65 - Fax 079 - 361 84 93
E-mail: info@glasatelier.nl

Herinneringen aan een interview:

in memoriam Teddy Scholten

Joke van Wijk van Brievingh

‘In een mooie, zonnige kamer die uitkijkt op de Prinses Beatrixlaan, plakboeken op tafel, aquarellen van eigen hand aan de muur, zit Teddy Scholten. Zij vertelt over het Rijswijk van toen; over haar carrière op de planken en voor de televisie. Ook over haar minstens zo belangrijke andere activiteiten die ze, in een leven van hard werken, alleen en samen met haar man Henk Scholten heeft ontplooid.’

Zo begon ik mijn artikel over Teddy Scholten in 1998. Nu, na twaalf jaar, terugkijkend op de paar ochtenden die ik voor het interview bij haar was, herinner ik me Teddy als een buitengewoon vriendelijke, openhartige vrouw. Ze sprak heel nuchter over haar bekendheid en beroemde connecties. Ook al was ze vele jaren lang de lieveling van het publiek geweest en had ze Nederland in 1959 de overwinning op het Eurovisie Songfestival bezorgd. Door de bekendheid die Teddy en Henk Scholten genoten, hadden ze ook regelmatig contact met burgemeester Bogaardt. Met enthousiasme sprak ze over haar werk voor het Rode Kruis.

Verdrietig klonk haar stem als ze vertelde over haar vrienden en hoe moeilijk het was om dierbaren te verliezen. Ook ging het over de leeftijd die ze intussen had bereikt en dat ze zich realiseerde dat zulk gemis steeds vaker zou voorkomen.

Maar Teddy toonde zich ook heel blij over hoe haar leven was verlopen, over de bijzondere mensen die haar vrienden waren geworden en over hoeveel vreugde ze beleefde aan haar onvermoede talent voor aquarelleren. De aandacht vanuit de kennershoek en de tentoonstellingen die daar het gevolg van waren, droegen daartoe bij.

Na 1998 heeft ze nog vele jaren kunnen genieten van alles wat haar in het leven boeide, maar ook zij heeft nu haar dierbaren moeten achterlaten.

Teddy was al enige tijd ziek toen ze op 8 april 2010 overleed en werd in stilte gecremeerd.

Bronnen

Joke van Wijk van Brievingh, *Een beetje Rijswijk*, in: Jaarboek Historische Vereniging Rijswijk, 1998
Joke van Wijk van Brievingh, *Teddy Scholten en het Calypso Mysterie*, in: Jaarboek Historische Vereniging Rijswijk, 2005.

De VCJC in Rijswijk

Barend Jan Donker

Inleiding

De Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale was een landelijke jongerenorganisatie met afdelingen verspreid over het hele land. Deze afdelingen waren onderverdeeld in leeftijdsgroepen, met een eigen naam, insigne, vlag en rituelen als openingen en sluiting van een bijeenkomst.

Zo was er Bosvolk van 8 tot 12 jaar, Vrije Vogels (V.V.) van 12 tot 15 jaar, Jeugd Gemeenschap (J.G.) van 15 tot 19 jaar en de Jongeren Bond (J.B.) van boven de 20 jaar. Zij werden in Rijswijk opgericht op initiatief van de Vrijzinnig Hervormde Kerkenraad en stonden onder toezicht van de plaatselijke dominee. Deze had een beslissende stem bij het aanstellen van de leiding over die groepen. Jongeren uit het dorp en het Laakkwartier en Spoorwijk zijn jarenlang lid geweest van deze organisatie. Tientallen hebben er zelfs hun levenspartner gevonden!

Het vreemde is dat de diverse leeftijdsgroepen niet allemaal tegelijk van de grond kwamen. Daarom begin ik dit artikel met de oprichting van de oudste leeftijdscategorie: de Jongeren Bond.

Gebouw voor Christelijke Belangen

De VCJB, kortaf de Jongerenbond was bedoeld voor werkende jongeren vanaf 20 jaar. De oprichtingsdatum van de Rijswijkse afdeling was 25 november 1929. De landelijke vereniging bestond al tien jaar en voorzag de nieuwe groep van de nodige informatie voor de opzet van bijeenkomsten. Deze werden gehouden in de grote kapel van de Hervormde Kerk in de Herenstraat en stonden onder leiding van ds. J. van der Veen. Hij werd in 1941 opgevolgd door ds. J.M. van

Veen, die op zijn beurt in 1946 plaats maakte voor ds. Brakman. In 1948 tenslotte werd dr. P. Jonges in Rijswijk beroepen.

Het bestuur van de afdeling werd door de gezamenlijke leden gekozen en had de taak de programmering te verzorgen met alles wat daar bij kwam, zoals contributie innen, sprekers uitnodigen en contacten onderhouden met zusterverenigingen.

Op de eerste bijeenkomst verschenen maar liefst 50 jongeren. Zij werden door de kerkenraad hiertoe uitgenodigd. Daarvan bleven er ongeveer dertig over. Zij kwamen uit andere hervormde jongerenorganisaties en uit gezinnen die de Hervormde Kerk een warm hart toedroegen. In de begintijd werden er hoofdzakelijk lezingen gehouden over geestelijk en stoffelijk leven in de ruimste zin van het woord.

Onderwerpen waren o.a.: De moeilijkheden waarvoor ons Godsgeloof ons plaatst, Vrije Vroomheid, Spiritisme, Pieter Breughel, De geschiedenis van de muziek, Onze strijd voor de vrede, Het goddelijke in de natuur, Theosofie en het Vrijzinnig Protestantisme.

In 1930 begon men met het traditionele dauwtrappen op Hemelvaartsdag: heel vroeg in de ochtend de natuur bewandelen en onderweg praten en zingen. Ook het volksdansen werd een vast programmapunt. Later kwamen de sport- en speldagen in zwang als tegenwicht voor de nogal zwaarwichtige praatavonden. Van zusterafdelingen keek men de jaarlijkse Propaganda-avonden af: een presentatie van de culturele activiteiten van de afdeling gepresenteerd voor ouders, bekenden en genodigden in de toneelzalen van Hotel Leeuwendaal, Pax Intransitibus en in latere jaren in het gebouw van Christelijke Belangen aan de Oranjelaan.

Na de pauze werd er meestal een lekenspel opgevoerd. Dit is een spel voor amateurs met een religieuze of ideële doelstelling. In 1931 bijvoorbeeld 'Maria's droom' als Kerstspel. In 1932 'Schoenlapper Martijn' van Tolstoi en in 1932 'De wijze en de dwaze maagden'.

Als voor de wekelijkse bijeenkomsten de kapel en de consistoriekamer bezet waren, week men uit naar gebouw Arcadia in de Laan Hofrust (naast de Gereformeerde kapel). Voor de toneelrepetities werd tegen betaling van een klein bedrag een lokaal in het verzorgingshuis Onderwatershof aan de Kerklaan gehuurd.

Verdere bezigheden waren samenzang, muziek maken en beluisteren, voordragen en verhalen vertellen. Populair werden de zogenaamde praatkringen. Daarbij werd eerst in kleine groepjes over een onderwerp gediscussieerd, waarna in de hele groep het onderwerp verder werd uitgediept. Alles verliep in harmonie.

Met Pinksteren kampeerde men in de duinen samen met andere afdelingen. Deze bijeenkomsten werden de Pico's (Pinksterconferenties) genoemd. Naast de plechtige openingen

Fantasia

en sluitingen en de gezamenlijke kerkdienst was er veel tijd voor sportwedstrijden, wandelen en zingen. Het gevoel van onderlinge verbondenheid en kameraadschap werd juist in de crisistijd van de jaren dertig versterkt. Het aantal leden nam dan ook behoorlijk toe. Toch bleek op de laatste bijeenkomst in vredestijd (8 februari 1940) dat het ledental was ingezakt, doordat sommigen de contributie niet meer konden betalen, doordat ze werkloos waren geraakt of opgeroepen waren voor de mobilisatie.

In de bezettingsjaren is de JB Rijswijk gewoon doorgegaan met haar bijeenkomsten, hoewel de bezetter de landelijke VCJC in 1942 verboden had, omdat er ook Joden lid van zouden zijn.

Dat de groep nog springlevend was bleek in 1943 toen er een zanggroep werd gevormd uit de leden van de afdeling onder leiding van de heer G. Marks, leraar en later directeur van de Openbare Muloschool in de Kerklaan. Zijn dochter Joop, later Jopie van Vianen-Marks, was lid van de JB. Heeft zij haar vader gevraagd het koor te leiden? Tot ver na de oorlogsjaren luisterden zij de toneelavonden op met hun koorzang. Gedurende de bezettingstijd werden de levensomstandigheden geleidelijk minder. In 1943 was er geen stroom meer, zodat de avondbijeenkomsten naar de middag werden verplaatst.

In dit verband is het illustratief te vermelden dat toen de voorzitter Dick Groeneweg, de bekende paardenslager in de Herenstraat, trouwde met het lid Gré Kortenoever op 5 april 1942, zij van de Jongerenbond als huwelijksgeschenk een hooikist kregen. Toen het gas werd afgesloten en men met petroleumstellen moest koken, was zo'n kist een uitkomst. Hierin kon je twee pannen met eten warm houden en zo petroleum uitsparen. Een tragische gebeurtenis was toen op 11 april 1944 Nel Buitendijk, lid van de Jongerenbond, omkwam bij het bombardement op het gebouw van het Centrale Bevolkingsregister aan de Scheveningseweg tegenover het Vredespaleis.

In dat jaar werd op eenvoudige wijze het derde lustrum van de afdeling Rijswijk gevierd met een wandeling na de kerkdienst, een meegebrachte lunch in Arcadia, waarna een muziekprogramma van gitaar en zang volgde, verzorgd door enkele leden. In het logboek van dat jaar staat vermeld dat toen vijf Vrije Vogels het bestuur bloemen aanboden. Hieruit blijkt dat er in die tijd dus al een afdeling van 12- tot 15-jarigen bestond. Hierover heb ik verder niets kunnen vinden. De laatste bijeenkomst van de JB in de oorlog was op 19 november 1944 met o.a. zang onder leiding van de heer Marks. De omstandigheden in de ellendige Hongerwinter lieten verdere bijeenkomsten blijkbaar niet meer toe.

De JB na de oorlogsjaren

De eerste bijeenkomst in vredestijd was op 17 mei 1945 onder leiding van ds. Van Veen. Er meldden zich dertig leden! De officiële heroprichtingsdag van de VCJC was op 16 september van dat jaar.

Vijfhonderd VCJC-ers uit diverse Zuid-Hollandse gemeenten kwamen samen op Meer en Bosch. Hierbij waren ook de pas opgerichte Jeugdgemeenschap en de hernieuwde Vrije Vogels uit Rijswijk.

De deelnemers werden per legertrucks gehaald en gebracht. Fietsvervoer was immers onmogelijk, omdat veel rijwielen nog in Duitsland waren! Het openbaar vervoer reed ook nog niet op rolletjes. Afdeling Den Haag voerde een indrukwekkend spel op over herstel en wederopbouw, ook in geestelijk opzicht.

Nieuwe leden van de Rijswijkse Jongerenbond werden op 7 maart 1946 geïnstalleerd. Zij moesten een belofte van geloof, trouw en kameraadschap afleggen. Het programma vermeldde hoofdzakelijk lezingen, want er was stof genoeg om over te praten zo direct na de bezetting. Opmerkelijk waren de lezingen van de bekende Rijswijkse historicus A. Rodenburg over de geschiedenis van Rijswijk. Deze leidden later tot de uitgave van het boek 'Oud Rijswijk'.

Toch nam na de eerste toeloop het ledental zodanig af dat zelfs over opheffing van de JB Rijswijk werd gedacht. De laatste bijeenkomst was op 2 maart 1949 met zeven leden, waarvan er zes in het bestuur zaten! Zo kwam er na 20 jaar een einde aan een beweging die voor vele jong volwassenen een belangrijke rol in hun leven heeft gespeeld. Ze kregen het nu druk met het opbouwen van hun carrière, hun gezin en het land.

Bosvolk

Nu maak ik een sprong van de oudste naar de jongste leeftijdsgroep. Omdat ik niets heb kunnen vinden aan archiefmateriaal, moet ik afgaan op eigen herinnering en fotoverzameling. Door enthousiaste verhalen van mijn oudere broer en zus die reeds lid waren van de JB en de JG betrad ik na de zomer van 1945 en net 8 jaar geworden de parterre van het woonhuis aan de Haagweg 155. Daar kwam op woensdagmiddagen het Bosvolk van Rijswijk samen. Deze leeftijdsgroep van 8 tot 12 jaar was met behulp van de Hervormde Kerkenraad opgezet. De kinderen kwamen voornamelijk uit VCJC-gezinnen, evenals de leidsters. Om een echt boskind te kunnen worden moest je allerlei taakjes uitvoeren die beschreven waren in het instructieboekje “Van Buitenkind tot Boskind”.

Zoals de Bosvolkspreuk kennen:

Goed Bosvolk is vrolijk en moedig
Goed Bosvolk helpt graag anderen
Goed Bosvolk is eerlijk
Goed Bosvolk is gehoorzaam

En verder vier liedjes kennen, een geheimtaal kennen, de platte knoop maken, het bosvolkembleem tekenen en kleuren, op de kalender en de klok kunnen kijken en tot slot handig en lenig zijn.

Alles stond in het teken van het bos. Het middelpunt vormde de figuur van de beer Moween uit de verhalen van Rudyard Kipling. Deze goedmoedige beer betekende een vast en veilig punt te midden van de andere dieren. Vanuit dit gegeven werden verhalen verzonnen waarin de kinderen een dierenrol speelden met liedjes, dansjes, spelletjes etc. Het clubwerk droeg een huiselijk karakter waarin de kinderen zich prettig voelden. De groep werd verdeeld in volkjes: het kaboutervolk, het dierenvolk, het bijenvolk etc. De leidsters hadden natuurlijk een dierennaam. In de zomer gingen we het bos in om er speurtochten te houden, spelletjes te doen, te zingen en te dansen. Dus, uiteraard lopend, naar ofwel het Rijswijkse Bos of Park Effatha in Voorburg. De winterbijeenkomsten werden besteed aan knutselen, voornamelijk met materialen uit het bos, zoals bladeren, eikels, kastanjes, mos etc.

De bijeenkomsten werden geopend en gesloten met onder andere het zingen van ‘Kind’ren van één vader, reikt elkaar de hand’. Het Bosvolkembleem bestond uit een groen eikenblad, liggend op twee schuin lopende rode balken. Deze balken symboliseerden de eenheid binnen de VCJC en kwamen dan ook voor bij de andere leeftijdsgroepen. We gingen ook al kamperen, niet in tenten maar bij boeren in het Westland in de schoongemaakte koeien- of varkensstallen. We werden met een gehuurde bus gebracht en gehaald.

Verder kan ik mij niet veel meer herinneren, behalve het warme gemeenschapsgevoel, de saamhorigheid, het zingen en het toneelspelen. Wat dit laatste betreft, in het najaar van 1945 voerden wij tijdens een propagandamiddag in Hotel Leeuwendaal het sprookje van Sneeuwwitje en de zeven dwergen op. Mijn eerste van een lange reeks podiumervaringen! Ik was één van de zeven dwergen, onherkenbaar vermomd in uniforme rode kleding en enorme baarden. We werden beloond met een daverend applaus.

Dominee Jonges

Intussen was in 1948 dr. Piet Jonges in Rijswijk beroepen als voorganger van de Vrijzinnig Hervormde Gemeente en tevens als toezienend voogd over de VCJC. Hij had een stem bij het aanstellen van leidinggevende figuren en bemiddelde bij bestuursconflicten. Hij leidde de jeugddiensten in de kerk en de liturgie rondom de Kerstspelen die in de kerk werden opgevoerd. Bij de Kerstnachtdienst reserveerde hij altijd een kerkbank voor de VCJC. Zijn gezin volgde de dienst in de Herenbank, recht tegenover de preekstoel en uitstekend boven

het gewone kerkvolk. Zijn zes kinderen werden allemaal “op club” gedaan. Op die manier was er altijd een direct contact over en weer. Ds. Jonges heeft ervoor gezorgd dat in 1949 de hele VCJC onderdak kreeg in vier lokalen van Onderwatershof aan de Kerklaan. Elke leeftijdsgroep kreeg er zijn eigen clubruimte.

De Kerklaan met links het oude Onderwatershof

Onderwatershof

Dit tehuis voor ouden van dagen werd in 1852 gesticht door mr. Boudewijn Onderwater van Brandwijk en Gijbeland en Puttershoek en zijn echtgenote Margaretha Elisabeth van de Wall. Het paar legateerde in 1840 “een belangrijke som gelds om daarvan na hun overlijden een huis te doen bouwen voor Hervormde ouden van dagen en om van de rente van een daartoe gestort kapitaal de mensen te huisvesten, te voeden en te kleden”.

De heer Onderwater stierf in 1842 en zijn vrouw in 1850. De kapitalen kwamen nu tot uitkering en reeds op 1 november 1852 werd het “gesticht” geopend. Op de gevelsteen boven de voordeur stonden de namen van deze weldoeners voor de minder bedeelde medemens. Talloos velen hebben er een rustige levensavond mogen slijten. Het fraaie gietijzeren hek aan de straatkant heeft de oorlogsjaren niet overleefd. Het diende als materiaal voor Duitse wapens!

De vier achterste ruimten, die door het huis niet werden gebruikt, herbergden voor de oorlog een kleuterschool. Daarin repeteerde toen ook al de VCJC zijn toneelspelen. In 1948 werden ze definitief bestemd tot clubruimten van de VCJC voor Bosvolk, Vrije Vogels en Jeugdgemeenschap.

Vrije Vogels

In zomer van 1949 werd ik 12 jaar en dus stapte ik over van het Bosvolk naar de Vrije Vogels. De bijeenkomsten waren op zaterdagmiddagen in het Onderwatershof. In verband met de verschillen in ontwikkeling tussen jongens en meisjes was dit de enige groep waarin de seksen gescheiden waren.

Jongens en meisjes hadden ieder hun eigen lokaal als clubruimte. Alles stond weer in het teken van de natuur met nadruk op de vogelwereld. Die symboliseerde het loskomen uit het ouderlijk nest en het verkennen van de buitenwereld. De hele groep vormde een ‘vlucht’, die weer verdeeld was in ‘koppels’ met een leeftijdsgenoot

als koppelleider. Iedere koppel had een vogelnaam evenals de leiders. De hoofdleider (H.L.) was de “condor”. Bij de meisjes heette de hoofdleidster “merel” of “mees”. De koppels hadden ieder hun eigen “honk”.

Dit was een door schotten afgescheiden ruimte in het lokaal met een open voorkant, zodat de leiding kon zien wat zijn vogeltjes uitvoerden. Dat was vergaderen, plannen maken, knutselen, sketches bedenken en repeteren en oefenen voor de installatie.

Om van koppeljong tot vrije vogel te worden bevorderd, moesten bepaalde taken worden volbracht, zoals het beheersen van diverse touwknoopen. Een daarvan had een grappige naam: het oude wijf, een mislukte platte knoop. Verder de vlag hissen en strijken en enige kennis van de bijbel, van het dorp, en van hygiëne. Bij de installatie moest een gelofte worden afgelegd en moesten enkele gekende liederen worden gezongen.

Die gelofte luidde: Vrije Vogels willen een goed kameraad zijn, Vrije Vogels willen hulpvaardig en eerlijk zijn, Vrije Vogels willen zuiver zijn in gedachten, woord en daad. Vrije Vogels weten te gehoorzamen en moeilijkheden met opgewektheid dragen. Zij hebben eerbied voor de natuur als Gods schepping.

In de zomer trok de vlucht zoveel mogelijk naar buiten om te spoorzoeken, te sporten en te kamperen. We deden dat laatste meestal in boerenschuren. Daar moesten we zelf onze strozakken vullen en hadden we bij toerbeurt corvee: piepers jassen, afwassen, tent opruimen, vuil verzamelen etc. We deden dat met het grootste plezier onder het zingen van liederen en canons.

kampvlag

In ons thuishonk hielden we acties ten bate van goede doelen of van onszelf, als er gespaard moest worden voor een zomerkamp. Ik herinner mij het in elkaar knutselen van kerststukjes die we per gehuurde bakfiets naar de Herenstraat reden, waar we onze waren luidkeels aan het winkelende publiek aanprezen. We raakten altijd uitverkocht. Met de meisjesgroep hielden we in onze ruimten bazaars en exposities van handwerkjes en zelfgefabriceerde knutseltjes.

Op Pinksterzaterdag fietsten we naar het landgoed Ockenburg of het ernaast gelegen Solleveld om er samen met afdelingen uit de provincie de “zomertrek” te vieren. Dit was een soort Pico, maar dan voor de Vrije Vogels. Drie dagen sporten, spelen, zingen, en wandelen. Omlijst door opening en sluiting en op zondagmorgen een kerkdienst inde open lucht. In mijn herinnering was het altijd mooi weer.

In de vrije vogeltijd werd de basis gelegd voor mijn culturele en sociale ontwikkeling. Ik schreef, speelde en regisseerde er al vóór mijn 15de jaar samen met de groep sketches, revuetjes en zangspelen. De functie van koppelleider wees vooruit naar mijn vak van onderwijzer. Het waren voor mij vijf geweldige jaren.

Jeugdgemeenschap

Als vanzelfsprekend stapte ik op 15-jarige leeftijd in september 1952 over naar de volgende leeftijdsgroep. Zoals elk lid kreeg ook ik een motto mee. Dit was van Albert Schweitzer: ‘groeï zo in uw idealen in, dat het leven ze u niet meer ontnemen kan’.

Natuurlijk moesten wij ook de JG-belofte afleggen: Wij willen open zijn voor God. Wij willen in elke gemeenschap een goed kameraad zijn. Wij willen streven naar zuiverheid, naastenliefde en gerechtigheid. Zo willen wij de weg gaan die Christus ons wijst.

Deze club kwam op zaterdagavonden samen in een der lokaliteiten van Onderwatershof. Op zondagochtenden werd er gerepeteerd voor

de diverse spelen. 's Middags kon je er o.a. tafeltennissen, kaarten, sjoelen en andere gezelschapsspelletjes doen. Vooral in de winter was dat reuze gezellig. In de JG waren de seksen weer gemengd, wat menig lid de kans bood om zijn of haar levenspartner te vinden, zoals het geval was met mijn eigen zuster.

De JG Rijswijk was op 30 september 1945 opgericht. Uit 30 geïnteresseerde jongelui werd een voorlopig bestuur gekozen. Het programma bestond in die beginjaren hoofdzakelijk uit lezingen en praatkringen naar voorbeeld van de JB. Dat werd op den duur wel wat zwaar voor de adolescenten. Om leegloop tegen te gaan organiseerden enkele 'revolutionaire' leden pingpongavonden en sportavonden. Deze laatste in een gehuurd gymlokaal aan de Esdoornstraat. Beide activiteiten werden naast de wekelijkse bijeenkomsten goed bezocht en bleven jarenlang vaste programmapunten.

Intussen zocht de kerkenraad naar een andere ruimte omdat de kapel en de consistoriekamer in de kerk steeds minder vaak beschikbaar waren voor de VCJC. In februari 1946 werd de parterre aan de Haagweg 155 betrokken en in 1948 de lokalen in Onderwatershof. De JG had hier haar eigen clublokaal voor de bijeenkomsten op zaterdagavonden. Het programma was ongeveer hetzelfde als bij de JB : lezingen, praatkringen, installaties, vergaderingen e.d. Het ledental fluctueerde nogal in deze jaren. Ook kwamen er steeds meer leden uit Spoorwijk en Laakkwartier. Rijswijk was voor hen veel dichterbij dan Houtrust, waar de Haagse VCJC huisde. Was één gezinslid bij de club, dan volgden er altijd meer, zoals van de families Jonges, Donker, Van Bensem, Brinkman, Simons, Rozemulder, De Bruyn, Poederooyen, Van Herwijnen, Kouwenberg, Koolhoven, Mertens, Van Deutekom, Van Dulken en De Baan. Heus niet allemaal Hervormd, maar meegenomen door vriendjes en kennissen.

Het onderlinge contact werd ook onderhouden door de uitgave van een krantje: de vcjc-krant, 30 cent per kwartaal, losse nummers 10 cent. Het blad kwam zeer onregelmatig uit. Soms was het aantal leden zo gering dat opheffing dreigde. Ik herinner mij dat, toen wij een spreker hadden uitgenodigd voor een lezing en wij nog maar met 7 leden over waren, hij bij binnenkomst verrast opkeek. Hij dacht dat we hem wilden beetnemen en keek achter deuren waar de rest was. Maar hij kon er wel om lachen en het werd toch een boeiende avond.

In 1954 kregen we te horen dat Onderwatershof, dat inmiddels geheel ontruimd was, zou worden afgebroken. Ook wij zouden dit gebouw moeten verlaten. Op de laatste clubavond, toen gas en elektra al waren afgesloten, kregen we eindelijk de kans de rest van het grote

gebouw te ontdekken. We zagen de afgeleefde kamertjes, de kale gemeenschapsruimten en de ouderwetse keuken. Op zolder vonden we nog wat oude, achtergelaten spullen, zoals lampetkannen, po's, kapotte lampen etc. We lieten die, baldadig als we waren, op de grond kapot vallen. Door het hele gebouw kon je de geluiden daarvan horen. Lekker griezelig! Achteraf bleek dat het gebouw pas in 1966 definitief werd gesloopt....

Van de vier ruime lokalen in Onderwatershof werden we gedumpt in een krap en smal souterrain onder een flatgebouw aan de Steenlaan 29. In deze ruimte werd op zaterdagmiddag club gehouden door de Vrije Vogels en op zaterdagavond door de JG. Meestal repeteerde men dan ook nog op de zondagen voor de diverse toneelactiviteiten, vaak met zang- en pianobegeleiding. Logisch dat de bovenburen gingen klagen over het

Steenlaan

lawaai dat die jongeren in dat keldertje onder hun flat maakten. In dit conflict stond de kerkenraad overigens achter ons, want de jeugd moest zich toch ergens kunnen vermaken. Vermaakt hebben we ons zeker, maar we hebben ook anderen vermaakt met onze

toneelactiviteiten, zoals cabarets, zangspelen en leken spelen, die wij in Rijswijk maar ook elders opvoerden. Zo speelden we in 1955 het bekende kerstspel 'De Ster van Bethlehem' van Martinus Nijhoff op een plankier in de Hervormde Kerk. De kostumering was in die tijd nog erg simpel. Alles was geïmproviseerd met dekens en lakens, maar dat deed niets af aan de indruk die het stuk maakte op het publiek. Dat gebeurde het jaar daarop ook toen wij ten bate van de Hongaarse vluchtelingen de Inquisiteur van H. Lange speelden, eveneens in de Hervormde Kerk van Rijswijk. De belangstelling was zo groot dat het spel werd herhaald en dominee Jonges zeer tevreden was met de opbrengst!

Kerstmaaltijd 1955

In die jaren leken we meer op een theatergroep dan op een gezelligheidsclub. We speelden o.a. voor zusterverenigingen in Den Haag en Voorburg. Zo herinner ik mij dat, toen ik in het Forumtheater in de Voorburgse Herenstraat bij de aanvang van ons cabaret het programma wilde aankondigen, ik prompt in het openstaande souffleurshok viel. Het publiek waardeerde de stunt enorm, dacht dat het erbij hoorde en applausde luid. De stemming zat er meteen goed in, maar ik klor er geblutst en geschaafd uit en hield met een pijnlijk gezicht mijn opnemingspraatje.

We werden ook op diverse scholen gevraagd om daar de jaarlijkse toneelavond te verzorgen. Wij kregen veel podiumervaring en zij waren van die klus bevrijd.

Helaas moest ik in 1959 in militaire dienst. Overigens was ik toch al boven de leeftijd van de JG. Gelukkig draaide de VCJC in Rijswijk gewoon door, al werden de bezigheden wel wat moderner. Er moesten concessies worden gedaan om leden te behouden en aan te trekken. Zo waren er fuiven, waarop modern gedanst werd. Dat was in mijn tijd taboe, evenals roken en alcohol. Zelfs gezamenlijk bioscoopbezoek kwam op het programma. Maar de maaltijden op kerstavond bleven sober: een krentenbol, een mandarijn en een beker chocolademelk. Het ging immers niet om het eten maar om het samenzijn in de geest van Kerstmis. Van elk lid werd op deze avond een bijdrage verwacht in de vorm van een kort verhaal, een gedicht, een lied of iets instrumentaals. De voorzitter las het kerstverhaal voor. De sfeer was sober maar hartverwarmend. Na de maaltijd met zijn allen naar de Kerstnachtdienst in de Hervormde Kerk, waar onze dominee Jonges voorging in de dienst. De kerk zat dan altijd mudjevol.

Na mijn diensttijd werkte ik tot eind 1961 in Amsterdam. Daarna kwam ik weer in Rijswijk te wonen en heb ik mij verdienstelijk gemaakt met het regisseren van toneelstukken, cabaret en zangspelen bij de JG. Mijn laatste contact met de VCJC Rijswijk was in het

weekend waarop het seizoen gesloten werd, zomer 1964. Tot wanneer de VCJC het in Rijswijk heeft uitgehouden, is mij niet bekend. Duidelijk is wel dat in de jaren zestig de belangstelling voor jeugdbewegingen in het algemeen taande onder invloed van de tijdgeest. De opkomst van provo, hippies, popmuziek e.d. leidde tot een geheel andere vrijetijdsbesteding van de jeugd. Tenslotte legde de landelijke VCJC in de jaren tachtig het loodje. Op een VCJC-reünie in 2006 in Den Haag werd mij verteld dat het werk van de VCJC was opgegaan in het Samenwerkingsverband Vrijzinnige Jongeren, een landelijke organisatie van vrijzinnige geloofsgemeenschappen.

Cabaret

Met dank aan Frans van der Linden.

Bronnen

Boer, C. J.A. Foekema, D. Tjalsma en K.M. Witteveen (red.), *Het Jonge Hart, het verhaal van de VCJC 1915-1985*

Donker, B.J., *Uit de historie van JG Rijswijk*, VCJC krant okt. 1959

Pinkster 53, herinneringsboek Grote Pico Ommen

Pinkster 58, herinneringsboek Grote Pico Ommen

Rijswijk in oude ansichten, deel 1 en 2

Rodenburg, A., *Oud Rijswijk*

Archief Regionaal Historisch Centrum Delft

Informatie van oud-leden Ria en Johan Kouwenberg te Den Haag

Fotoalbums van B.J. Donker.

ZINK OP MAAT

DAKGOTEN, DEKLIJSTEN,
KANTSTROKEN,
BEDEKKINGEN, ETC.
REGENWATERAFVOEREN
EN ONTVANGERS IN
MONUMENTALE UITVOERINGEN.
LOODPRODUCTEN.

Blekerslaan 57-61, 2282 PA Rijswijk (Z-H), Nederland
Tel.: 070 - 399 87 45, Fax: 070 - 398 91 14, Internet: www.zinkopmaat.nl
Uitsluitend op werkdagen van 8.15 tot 13.00 uur of na telefonische afspraak.

de pui van het museum

‘Klein Museum De Sleutel’

Wim Dammers

Rijswijk kent naast het ‘grote’ Museum Rijswijk nóg een museum: het particuliere ‘Klein Museum De Sleutel’, dat gevestigd is aan de Rembrandtkade 85. Dit museum is een uit de hand gelopen hobby van Ria en Ed van der Ziel. Het pand Rembrandtkade 85 hebben zij in 1999 gekocht om hun verzameling te kunnen tentoonstellen. In 2005 is het Klein Museum De Sleutel opengegaan voor publiek.

Zij hebben er hun collectie gebruiksvoorwerpen uit de jaren vijftig en zestig ondergebracht, die worden tentoongesteld in de vorm van winkeltjes: de kruidenierswinkel was de eerste winkel, die klaar was en deze is ingericht in de voorkamer.

kruidenierswinkel

De kasten en de toonbank hebben ze zelf gemaakt, de kleinere vitrine- en opbergkasten zijn schenkingen of zijn gevonden op rommelmarkten.

Je stapt hier letterlijk terug in de tijd: Ria en Ed roepen hier de sfeer op uit die periode, zo herkenbaar voor degenen die deze bewust hebben meegemaakt: originele verpakkingen (mèt inhoud!), van Calvé slaolie, papieren puntzakken,

de Gruyter artikelen

weegapparatuur tot emaille reclameborden, te veel om op te noemen. Veel merken zijn ondertussen verdwenen, zoals Radion, Skip, Exota en Wilson.

Bijzonder zijn ook de aparte verzamelingen van grootgrutters: van Albert Heijn maar ook van de ondertussen al verdwenen De Gruyter (Snoepje van de Week!) en Simon de Wit.

Van veel oude verpakkingen maken Ria en Ed miniaturen, die worden verkocht om inkomsten te genereren voor aanvulling van hun verzameling.

De eigenaren hebben het verzamelen van huis uit meegekregen: Ria's moeder had een grote blikkenverzameling en Ed verzamelt al diverse spulletjes vanaf zijn 15e. Voordat zij hun museum hadden, sloegen zij hun verzameling op in vele kisten thuis en in een opslagruimte. Maar ja, dan zie je er niet veel van en ook wilden zij er anderen van laten meegenieten.

Toen de verzameling te groot werd, gingen zij op zoek naar een geschikt pand: dat werd uiteindelijk Rembrandtkade 85.

Aanvulling van hun verzameling komt uit verschillende bronnen: wanneer een winkelier er mee ophoudt, proberen zij oud materiaal zowel als interieurstukken over te nemen. Zo hebben zij bijvoorbeeld het interieur van een oude apotheek Van Laren aan de Laan van Meerdervoort, uitstalkasten van juwelier Nillesen uit de Van Musschenbroekstraat en een toonbank van Duckie's Babyshop uit de Herenstraat weten te verkrijgen. Ook krijgen zij veel spullen aangeboden van bezoekers, die thuis nog iets hebben liggen. Verder bezoeken Ria en Ed beurzen en boedelveilingen, waar zij vaak mooie dingen op de kop tikken.

Tenslotte maken zij geregeld een tocht langs het grofvuil, dat levert soms ook waardevolle spullen op: zo vond Ed eens een nog volle winkeldoos van Medinos tandpasta.

De achterkamer bevat de tweede winkel, die werd ingericht: een tabakswinkel. Ook hier zijn veel verdwenen merken te vinden, sigarettenmerken als Chief Whip en MissBlanche.

Heel bijzonder is de sigarenknipper en –aansteker, op een schitterend versierd voetstuk, die kort geleden werd verworven. Een groot aantal sigaren- en sigarettenverpakkingen is geschonken door Arie van Leeuwen, toen hij stopte met zijn supermarkt aan de Kerklaan.

In de tabakswinkel zijn ook enkele vitrines ingericht met oud speelgoed, waar bijvoorbeeld de oude blikken bromtollen opvallen. In de gang hangen knikkerspellen.

In een andere vitrine staan kantoorbenodigdheden uitgestald, zoals een oude typemachine, inktflesjes van Talens en Gimborn, en gimgom.

In de loop van de jaren hebben Ria en Ed breed aandacht besteed aan het bestaan van hun museum: zo is RTV Rijswijk er komen filmen alsook TV Rijnmond. Verder zijn er artikelen geplaatst in Groot Rijswijk, AD/Haagsche Courant, de Oude Hagenaar en zelfs in het

sigarenknipper

fietsenmaker

landelijke dagblad Trouw! Ook hebben zij zich enige tijd terug aangemeld voor het Museum Weekend: de eerste keer leverde dat maar liefst 150 bezoekers op één dag op.

Wat is er verder nog te zien in De Sleutel?

Een verfwinkeltje annex sleutelmakerij, drogisterijartikelen, naaigerei, elektrische en fotoartikelen. In de bijkeuken kun je nog een kapperswinkel en een schoenmaker bezoeken. Ook is er een fietsenmaker ingericht, waar nog een originele oude brommer is te bewonderen: het merk wordt om de zoveel tijd gewisseld.

Terzijde: Ed verzamelt ook oude auto's en motorfietsen, die elders in een loods staan opgeslagen en helaas niet te bezichtigen zijn.

Maar er zijn wel degelijk auto's te zien, in de vorm van een grote verzameling Dinky Toys.

Tijdens de openstelling van het museum wordt een oude HTM-film vertoond, die verkeersbeelden in den Haag uit de vijftiger jaren laat zien.

Ria en Ed zitten nog vol ideeën voor toekomstige inrichtingen: zo hebben ze genoeg materiaal verzameld voor de inrichting van een apotheek en ook voor het interieur van een tandtechnicus, een wasserij en een groentewinkel. Het ruimtegebrek is een probleem, maar ze overwegen om van de tuin een dorpsplein te maken, waaraan diverse winkeltjes liggen.

Al lopend door het Klein Museum De Sleutel dwaal je door de tijd: zo kom je in de gang een krantenstandaard tegen vol oude Margrieten en Libelles, met de belettering uit vervlogen tijden. En wil je de geur van weleer opsnuiven: ook in de gang hangt een Boldootmachine! Een ouderwets dubbeltje erin en er komt een wolkje Boldoot uit. Het apparaat hing vroeger op het damestoilet in een theater of dansgelegenheid, zoals Amicitia.

De museumnaam 'De Sleutel' is aardig gekozen: een sleutel voor een stap terug in de tijd (aan de gevel hangt een grote sleutel).

Ruilen ze wel eens iets uit hun verzameling?

Niet vaak, maar als ze iets hebben, dat niet te plaatsen is of niet echt in de collectie past, dan schenken ze het aan een ander museum en soms krijgen ze er later weer iets voor terug.

Het Klein Museum De Sleutel ontvangt geen subsidie en is gratis toegankelijk, een gift in de groene ouderwetse collectebus wordt op prijs gesteld.

Boldootapparaat

De openingstijden zijn: zondag van 13 - 16 uur en als de vlag uithangt. Daarbuiten op afspraak (ook voor groepen van maximaal 8 personen).

Adres: Rembrandtkade 85 (bij de Lindelaan), 2282 VW Rijswijk

Telefoon: 070 390 57 50, mobiel 06 45 71 01 37

Website: www.museum-desleutel.nl

E-mail: info@museum-desleutel.nl

Net echt ...

De rampoefening van 4 oktober 1968

Joke van Wijk van Brievingh

In januari mocht de redactie een schrijven ontvangen van Helène Hartman die bij spullen van haar vader Bob een oorkonde had gevonden, behorende bij de vrijwilligersmedaille voor de bedrijfszelfbescherming die hem werd toegekend bij de grote rampoefening van 4 oktober 1968.

Op 2 oktober 1968 verscheen in Het Vaderland een bericht over een alarmoefening van de bedrijfszelfbeschermingsploegen van het Ministerie van Cultuur Recreatie en Maatschappelijk Werk, voor de eerste keer in samenwerking met het Koninklijk Shell Laboratorium. Deze oefening zou ongeveer drie uur duren en begon om 7 uur 's avonds.

Het scenario was dat boven het stadhuis een vliegtuig met bestemming Ypenburg zou exploderen, waarna de neervallende brokstukken terecht zouden komen op het stadhuis en in de naaste omgeving. Er zou een explosie zijn waarbij het staartstuk afbrak dat op het stadhuis zou terechtkomen. Ook zouden grote stukken inslaan op de eerste verdieping waardoor er veel rookontwikkeling zou zijn en de cockpit zou tegen de toren slaan.

Tallose mensen in de directe omgeving zouden geraakt kunnen worden door rondvliegende brokstukken. Tot overmaat van ramp zou ook nog een brandstoftank met brandende kerosine naar beneden komen en de achtergevel van het gebouw bedreigen.

Op 4 oktober was het zover en met veel enthousiasme begonnen de vrijwilligers aan de uitvoering van hun werk. De taken bij de oefening waren goed verdeeld. Er waren mensen die langs de buitenzijde van het gebouw reddingsacties uitvoerden. De brandweer had het druk met het blussen van de branden die ontstaan waren en mensen met een EHBO-diploma kwamen in actie om de gewonden te verzorgen. Dat waren de twee piloten, twee passagiers uit het staartstuk en vier personen die gewond waren geraakt op de eerste etage van het stadhuis.

Deze 'gewonden' waren leden van de LOTUS-stichting Den Haag. Deze legt zich erop toe om zo natuurgetrouw mogelijk verwondingen en aandoeningen te imiteren en de bijbehorende klachten te simuleren. Verder verleenden enkele gemeentelijke instanties en de interne dienst van het Schilderscentrum hun medewerking.

De oefening was zó realistisch verbeeld dat een vrouwelijk lid van LOTUS het politie- en ambulancepersoneel flink te grazen had. De vrouw simuleerde dat zij getroffen was door een scherp die een diepe wond veroorzaakt had in haar voet. Een politieagent zag het maar dacht dat het echt was en liet een bode van het stadhuis om een ambulance bellen.

Pas onderweg naar het ziekenhuis kreeg een van de broeders van de ambulance argwaan toen hij de voet zag waarom inmiddels een noodverband was aangelegd. Toen kwam de aap uit de mouw: wat bloed leek was ... tomatensap!

De oefening was een groot succes. In zijn danktoespraak wees burgemeester Bogaard erop dat het geen alledaagse gebeurtenis was geweest. *'Een goed geoutilleerde bedrijfszelfbescherming en goed geoefende vrijwilligers zijn van groot belang, zowel voor de veiligheid van het land als voor het economisch welzijn. In onze tijd zijn deze rampen, zoals helaas gebleken is, niet geheel en al te voorkomen. Jaarlijks wordt er voor honderden miljoenen guldens schade aangericht door brand. Elk jaar doet zich hier of daar in ons land een aantal min of meer ruïneuze ontploffingen voor. Ik wil niemand schrik aanjagen, maar het is nu eenmaal een feit dat de technische ontwikkelingen, met hoe grote zorg en met hoeveel veiligheidsmaatregelen zij ook worden omringd, de gevaren waaraan wij blootstaan hebben vergroot.'*

De Burgemeester van Rijswijk (z.h.)

verleent hierbij, als blijk van waardering
vanwege Hare Majesteit de Koningin, de Vrijwilligersmedaille aan

Drs. Johan Martinus Albert Hartman

Brandwacht-Tonplaatwerker E.B.-C.R.M.

voor de wijze, waarop gedurende tien jaren de verplichtingen
als vrijwilliger zijn nagekomen.

Gegeven te Rijswijk (z.h.) , de 4 oktober 1968
De Burgemeester voornoemd,

de oorkonde van Bob Hartman

De vrijwilligersmedaille van Bob Hartman

Bij KB van 2 februari 1968 was de mogelijkheid geopend een vrijwilligers-medaille voor de bedrijfszelfbescherming toe te kennen aan hen die gedurende tenminste tien jaren aan hun verplichtingen als vrijwilliger van de bedrijfszelfbescherming hebben voldaan. Deze onderscheiding kon burgemeester Bogaardt uitreiken aan: mej. M. Bakker van de Kon. Shell, A. A. G. Begs (Kon. Shell), J. L. K. Buhler (CRM), A. P. M. Buurman (CRM), A. Dijkgraaf (Shell), drs. J.M.A. Hartman (CRM), A. v. d. Kaaden (Shell), H. A. Noordhuizen (CRM), J. J. Notenboom (Shell), G. M. Pietersen (CRM), P. Pruijsers (Shell), R. J. O. F. Spanjaard (CRM), jhr. W. Stern (CRM) en R. W. Toorens (Shell).

Bron:
Het Vaderland, oktober 1968

Architectenbureau Vedder Partners BNA

Maatwerk in ontwerp en advisering voor:

- woningen en winkels
- kantoren, banken en bedrijfsgebouwen
- scholen en gebouwen in de gezondheidszorg

Nieuwbouw, renovatie en verbouwing binnen historische context.

Tollensstraat 8
Telt: 070-3077445
www.vedderpartners.nl

2282 BM Rijswijk
Fax: 070-3077455
info@vedderpartners.nl

De kerkklokken in Steenvoorde luiden opnieuw

Netty van Pesch

Inleiding

Op 11 april 2010 werd het altaar van de nieuwe Benedictus en Bernadettekerk aan de Sir Winston Churchilllaan gewijd door mgr. A.H. van Luyn sdb, bisschop van Rotterdam. Ruim 50 jaar geleden werd in deze wijk de Heilige Bernadette parochie opgericht op initiatief van mgr. M.A. Jansen, eveneens bisschop van Rotterdam.

In de tussenliggende decennia hebben zich grote veranderingen voltrokken binnen de parochiegemeenschap: veranderingen met betrekking tot de liturgische vieringen, maar ook tot de relatie met andere kerken en de samenleving. In de beginjaren van de 21e eeuw heeft de parochie vooral in bestuurlijk/organisatorisch opzicht belangrijke wijzigingen ondergaan. Tegelijk met de samenvoeging van de Benedictus- en de Bernadetteparochie is deze geloofsgemeenschap in 2003 opgegaan in de nieuwe Bonifatiusparochie.

In het hier volgende artikel wordt een beeld geschetst van de ontwikkelingen die de parochiegemeenschap in deze periode heeft doorgemaakt. Speciale aandacht wordt besteed aan de bouwperiode en de inrichting van de oude Bernadettekerk en de nieuwe Benedictus en Bernadettekerk

De Bernadettekerk kort na de bouw, omstreeks 1965

1. De opbouw van de Bernadetteparochie

De beginjaren.

We schrijven juni 1958. De gemeente Rijswijk is enkele jaren geleden begonnen met de aanleg van de wijken Steenvoorde. De uitbreidingsplannen van het gemeentebestuur zijn voor de bisschop van Rotterdam, mgr. M.A. Jansen, aanleiding in dit woongebied een nieuwe parochie te stichten. De Heilige Bonifatius aan de Van Vredenburgweg is in dat jaar nog de enige rooms-katholieke kerk in onze gemeente. Deze kerk werd op 27 september 1897 gewijd door de bisschop van Haarlem, mgr. C.J.M. Bottemanne. De parochie Sint Benedictus was op 7 april 1957 officieel opgericht in de nieuw aangelegde wijk Te Werve. De gelijknamige kerk zou ruim 2 jaar later gewijd worden door mgr. Jansen.

In de wijk Steenvoorde 1 rondom de Margrietsingel zijn in 1958 vier straten aangelegd. Er wonen hier 86 parochianen en daarnaast nog eens 300 in de Strijp en in de Kleiweg (de latere Sir Winston Churchilllaan).

Bisschop Jansen wijst op 16 juni van dit jaar de 47-jarige F.J. Bank, kapelaan van de Rotterdamse Sint-Elisabethparochie, tot bouwpastoor aan van Rijswijk Steenvoorde. Zijn opdracht luidt: *'de zorg voor de bouw van een kerk en scholen en de oprichting van een nieuwe parochiegemeenschap'*.

Het grondgebied van de nieuwe parochie zal zich uitstrekken tot de Van Vredenburgweg, de gemeentegrenzen van respectievelijk Wateringen, Den Hoorn, Delft en in oostelijke richting tot de Prinses Beatrixlaan.

De nieuwe parochie krijgt als patrones de Heilige Bernadette. De keuze voor

Pastoor F. J. Bank naast de beeltenis van Bernadette Soubirous

deze heilige zal zeker in verband staan met de viering van haar eeuwfeest. In 1958 herdenkt de rooms-katholieke kerk dat Maria 100 jaar geleden in een grot in Lourdes verschenen is aan Bernadette Soubirous. Daarnaast koestert pastoor Bank persoonlijk grote eerbied voor deze heilige. Deze verering komt eveneens tot uiting in de vele pelgrimsreizen die hij naar Lourdes heeft gemaakt.

Op 29 juni wordt de eerste mis opgedragen in de kantine van een bouwkeet op de hoek van de latere Ds. Heldringlaan en de Dr. Poelslaan. Pastoor Bank vertelt hierover: *'Heet dat het daar was, zowel buiten als binnen, want de verwarming kon niet afgezet worden. Ik stond achter het buffet met op de achtergrond heerlijke dranken en de reclame van de coca cola-dametjes in wat schaarse kledij boven mijn hoofd'*.¹ Volgens zijn familie zou een van deze dames Maria Magdalena vóór haar bekering zijn.

¹ Bank p. 3

Bouw van de noodkerk op de hoek van de Generaal Spoorlaan en de J.F. Kennedylaan, 1958

In de eerste weken na de benoeming van de bouwpastoor krijgt de parochie een spijskelk van de vroegere Laurentiuskerk als geschenk. Deze kerk was tijdens het bombardement van Rotterdam verwoest. De verguld zilveren ciborie is het pronkstuk van de Bernadettekerk geworden. Zij zou de komende jaren bij speciale vieringen gebruikt worden.

Een noodkerk laat niet lang op zich wachten. Binnen enkele maanden staat het houten gebouw op de hoek van de latere J.F. Kennedylaan en de Generaal Spoorlaan. De kerk wordt ingezegend op 21 december 1958 en biedt plaats aan 500 gelovigen. In deze buurt is er dan nog niet gebouwd en de koeien lopen in het weiland rond de kerk. Er zijn ook *'niet-welkome kerkgangers'*, zoals pastoor Bank het uitdrukt. Hij doelt daarmee op de veldmuizen die het vilt van de orgelpijpen opvreten. Het orgel klinkt in koude en hitte wel eens vals. Dan wordt tijdens de dienst het kleine pijporgel ingeschakeld.

Inmiddels wordt een begin gemaakt met de opbouw van een nieuwe parochie. Een kleine groep parochianen maakt afspraken over de opzet van een geloofsgemeenschap, waarin leken een belangrijke inbreng hebben. Ook pastoor Bank is daar een warm

Inwijding van de noodkerk, 21 december 1958

voorzitter van. Leidraad is hierbij de gedachte dat priester en leken samen de parochie vormen.

In de periode 1959 tot 1965 breidt de bebouwing rond de Prinses Margrietsingel zich geleidelijk uit, waardoor ook het aantal parochianen toeneemt. In iedere nieuwe straat wordt een welkomstavond georganiseerd voor de nieuwkomers. Op deze bijeenkomsten is architect ir. H. Nefkens uit Rotterdam regelmatig aanwezig om de bouwplannen toe te lichten.

De ingeschreven leden worden op verschillende wijze betrokken bij de opbouw van de parochie en de inrichting van de kerk. Zo mogen zij bijvoorbeeld op een tentoonstelling zelf het meubilair voor de nieuwe kerk uitkiezen. Op de expositie staan ook maquettes die door leerlingen op school gemaakt zijn. Geheel nieuw is de invoering van de kerkbijdrage waartoe in 1958 besloten wordt. Deze bestond al in de Sint Benedictusparochie. Tegelijk worden ook de eerste, tweede en derde klas rouw- en trouwtarieven afgeschaft. Alle diensten zijn voortaan voor iedereen gelijk.

Belangrijk is voorts de instelling van de parochieraad. De oprichting hiervan heeft plaats op 8 september 1960. Aanvankelijk functioneert de Raad als inspraakorgaan; later ontwikkelt hij zich tot beleidsorgaan. Vanaf 1968 wordt de Raad met stembiljetten gekozen door de kerkgangers, zodat hij vanaf die datum als een afvaardiging van de geloofsgemeenschap beschouwd kan worden.

De bouw en inwijding van de kerk.

In de jaren 1962/1963 is de huizenbouw in het parochiegebied tot stilstand gekomen. Hierdoor wordt de bouw van de kerk ernstig vertraagd, waardoor ook de kosten aanzienlijk stijgen. Bisschop Jansen wijst daarom eind 1963 de Muziekbuurt toe aan de Bernadetteparochie. Hij wil hiermee bereiken dat de bouw van scholen en van de nieuwe kerk door de verwachte toename van het aantal parochianen bespoedigd wordt. Tegelijk met dit besluit wordt aan de parochie een kapelaan toegevoegd. De Muziekbuurt - die dan nog in aanleg is - wordt zo onttrokken aan de pastorale zorg van de Benedictusparochie.

De voortgang van de bouwwerkzaamheden dreigt opnieuw te stagneren, wanneer de vergunning van de rijksoverheid uitblijft. Het Rijk had de bisschop een vergunning

Eerstesteenlegging Bernadettekerk 13 september 1964

Inwijding van de Bernadettekerk, 28 augustus 1965

gegeven om zeven kerken te bouwen. Helaas valt de Bernadettekerk hier buiten. Via bemiddeling van burgemeester Bogaardt wordt de vergunning alsnog afgegeven op 9 januari 1964. De burgemeester is hiervoor persoonlijk gaan pleiten bij de minister van Bouwnijverheid, drs. J. van Aartsen.

Ook het gemeentebestuur draagt royaal haar steentje bij. Voor de aankoop van de benodigde grond voor kerk en toren hoeft aan de gemeente slechts f 54.000 betaald te worden. De gemeente zorgt ook voor de groenvoorziening rond de kerk en de pastorie en geeft de parochie als geschenk een elektrische tijdsaanwijzing voor de toren.

De eerste steenlegging vindt plaats op 13 september 1964; deze plechtigheid wordt verricht door deken F.H. Heemskerk. De steen wordt aan de hoekzijde van de zuidelijke ingang gemetseld. Aan de binnenzijde luidt het opschrift: *oorsprong en voleinding*; aan de buitenzijde is deze tekst weergegeven door de Griekse letters *alfa en omega*.² Op het aanzicht aan de kopse kant is het jaar *AD1964* aangebracht. Aan de bovenzijde wordt een afgesloten loden koker ingemetseld. Hierin bevindt zich een oorkonde, een medaille met beeltenis van de Heilige Bernadette en enkele munten.

Zoals gebruikelijk worden ook de parochianen aangespoord een bijdrage te leveren voor de bouw en de inrichting van het nieuwe kerkgebouw. Pastoor Bank wijst hierbij op de mogelijkheid om een onderdeel van het liturgisch meubilair van de kerk en de pastorie te financieren. De totale stichtingskosten bedragen uiteindelijk f 1.093.574,00. Voor de inrichting van de kerk en het meerwerk van de toren moet de parochie zelf f 100.000,00 opbrengen. *'en dat is allemaal gelukt ook'*, aldus de pastoor Bank.³ Hij prijst de parochianen dan ook om hun vrijgevigheid.

Een jaar na de eerste steenlegging zijn de bouwwerkzaamheden voltooid; dan is het feest en gaan de vlaggen uit: op zaterdagavond 28 augustus 1965 wordt de kerk ingewijd door monseigneur Jansen. De bisschop voltrekt de consecratie volgens de nieuwe verkorte ritus. Daags daarna vindt de eerste zondagsviering plaats. Ook deze plechtigheid krijgt een bijzonder karakter: tijdens deze dienst komen de parochianen individueel en in groepsverband hun geschenken naar het altaar brengen. Het gebrandschilderde raam van de doopkapel is het geschenk van de hele parochie. Het raam stelt de doop voor van de opperschatmeester van de koningin van Ethiopië door de diaken Filippus (Hand. 8-26). Het wandkleed naast de doopkapel toont de verschijning van Maria aan Bernadette.

² Bank p. 12, 13

³ Bank p. 14, 16

De nieuwe kerk heeft 918 plaatsen. De parochie telt dan bijna 3000 leden en elke zondag worden er vier missen opgedragen.

De 28 meter hoge open toren wordt enkele weken later geplaatst. De drie luidklokken dragen namen die corresponderen met hun toonzetting. De grootste klok, die geschonken is door burgemeester Archibald Bogaardt, wordt ook naar hem vernoemd: de klok krijgt de naam Archibald en is getoonzet in A. De twee andere klokken heten Franciscus (vernoemd naar pastoor Franciscus Bank), getoonzet in Cis en Bernadette, getoonzet in B. Zij zijn geleverd door de firma Eijsbouts uit Asten.

De oecumene

De oecumenische gedachte krijgt in de jaren zestig een vaste basis.

Er bestaat een uitstekende verstandhouding tussen de parochievergadering en de kerkenraden van de hervormde Verzoeningskerk en de gereformeerde Licht der Wereldkerk. Tijdens de advent- en vastenperiode worden er gebedsdiensten in elkaars kerken gehouden en er zijn oecumenische gespreksgroepen gevormd. Waar nodig biedt de parochie gastvrijheid aan de protestantse gemeenten. Zo kunnen de gemeenteleden van de hervormde kerk in 1960 met toestemming van de bisschop tweemaal een protestantse dienst bijwonen in de noodkerk van Bernadette. Hun voorganger is ds. Van der Ham. Aanleiding hiervoor is de schade die in de noodkerk van deze gemeente door een storm was aangericht. Tijdens een van de diensten werden er 3 kinderen gedoopt, *'zij het met eigen doopwater'*. Daarnaast kunnen de gereformeerde gemeenteleden op zondag terecht in het wijkgebouw van de Bernadetteparochie voordat zij een eigen noodkerk krijgen.

In 1969 wordt er een speciale commissie voor oecumenische contacten opgericht, die de naam krijgt Contact Kerken Steenvoorde (CKS). Deze staat onder leiding van de heer J. van Soest.

Op 7 november 1972 bereikt de oecumenische samenwerking een *'anti-climax'*, zoal pastoor Bank het zelf verwoordt. Op die dag vindt de tv-uitzending plaats van een oecumenische dienst in de Bernadettekerk, waarbij communie onder twee gedaanten wordt uitgereikt (brood en wijn). De dienst wordt geleid door pastoor Bank. De pastoor negeert hiermee een verbod van bisschop Simonis. Daags na de viering wordt deze openlijk afgekeurd door de bisschop. Deze beroept zich hierbij op Rome: intercommunie was verboden; het was in strijd met de opvattingen over geloof en ambt.

De kerk op drift

De vernieuwingen die in de jaren zestig in de rooms-katholieke kerk werden doorgevoerd, leiden tot heftige discussies, met name in de parochieraad. In 1969 gaan er zelfs stemmen op de pastorie te verbouwen tot een soort jeugdhonk. Kapelaans zouden aan het parochiewerk onttrokken worden en een bijzondere taak krijgen ten behoeve van jongeren- en volwassenencatechese. Een kapelaan die van elders kwam, bepleit in datzelfde jaar zelfs de sluiting van de kerk. Het antwoord van pastoor Bank is kort maar krachtig: *'Als je kunt bouwen, kun je zelf ook opheffen; daar heb ik jou niet voor nodig'*.⁴

De voorstellen tot inkrimping of zelfs opheffing van de Bernadette hebben geen wortel geschoten onder de overige parochianen. Integendeel: wanneer pastoor Bank in 1976 met emeritaat gaat, laat hij een bloeiende parochie na die 8000 parochianen telt. Hij wordt opgevolgd door pastoor W.M.I. van den Ende, voorheen vicaris-generaal van het bisdom. Pastoor Bank gaat na zijn emeritaat tot in de jaren negentig nog geregeld voor in de zondagsvieringen.

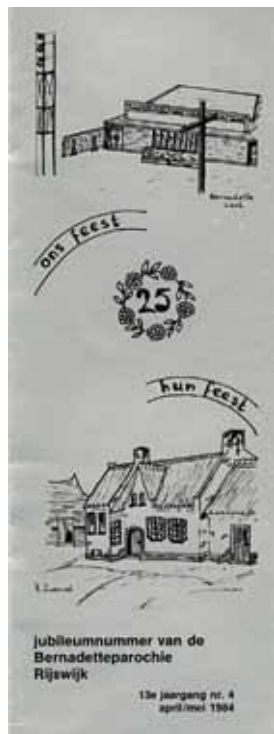
4 Bank p. 33

2. De ontwikkeling van een eigen identiteit

Informatie en Communicatie; zo heet het blad dat de ingeschreven leden vanaf 1972 tot ca. 2001 bijna maandelijks in hun brievenbus ontvangen. De heer A.B.M. Frinking, voorzitter van de parochieraad, geeft in de eerste uitgave een toelichting op de verschijning van het blad. *'Kerkbestuur en parochieraad hebben vastgesteld dat er nog te veel ontbreekt aan de onderlinge contacten, terwijl men daaraan wel behoefte heeft'*.⁵ Verder schrijft hij dat het doel van deze uitgave is informatie te geven over belangrijke zaken. Daarnaast zal het blad een medium zijn voor uitwisseling van meningen om onderling begrip en contact te bevorderen. De sobere uitvoering ten spijt beslaat de informatie in dit nieuwe blad een breed terrein. Naast vaste rubrieken met parochiële berichtgeving is er ruimte voor beschouwingen van de individuele kerkleden. Daarnaast wordt regelmatig aandacht geschonken aan activiteiten van Rijswijkse maatschappelijke organisaties, zoals Amnesty International, de Zonnebloem

en Stichting Vluchtelingenwerk. Ook wordt de lezer geïnformeerd over activiteiten van landelijke rooms-katholieke en interkerkelijke stromingen. Zo is er in diverse nummers berichtgeving opgenomen over de 8-mei Beweging (een beweging die streeft naar vernieuwing) en de Nederlandse Missieraad.

Ter gelegenheid van het 15e eeuwfeest van de Heilige Benedictus in 1980 verschijnt er een artikel over leefwijze en idealen van deze monnik. Het juli/augustus nummer van 1984 besteedt ruime aandacht aan de 6e Assemblee van de Wereldraad van Kerken. Al met al duidt deze informatie op een grote betrokkenheid van de leden bij de ontwikkelingen in kerk en samenleving. .

Bij het 25-jarig jubileum van de parochie wordt ook aan anderen gedacht

Op 21 december 1983 herdenkt de parochie-gemeenschap dat de noodkerk aan de Generaal Spoorlaan 25 jaar geleden werd ingezegend. De komende vijf maanden wordt dit zilveren jubileum met verschillende activiteiten gevierd. Ook inwoners van Rijswijk die niet tot de parochiegemeenschap horen worden bij de viering betrokken. Het programma omvat onder meer enkele exposities, een klaverjas-drive, een fancy-fair en een concertuitvoering. Voor de ouderen en niet-mobiele zieken wordt een speciale feestdag georganiseerd in wijkcentrum Stervoorde. De initiatiefnemers willen in dit herdenkingsjaar ook uiting geven aan hun solidariteit met de allerarmsten in de samenleving: vanuit de gedachte *ons feest-hun feest* hebben zij een project van de Vierde Wereld-beweging geadopteerd. Het betreft hier een vakantieboerderij in Wijhe, Overijssel, voor gezinnen die langdurig van vooruitgang zijn uitgesloten. Het jubileum wordt op 20 mei afgesloten met een eucharistieviering en een gezellig samenzijn na afloop van de viering.

⁵ Informatie en Communicatie mei 1972

Wandkleed in de Bernadettekerk

Werkgroepen en koren

De participatie van de leken in de geloofsgemeenschap breidt zich geleidelijk uit. Er worden werkgroepen gevormd die zich op verschillende terreinen inzetten. Halverwege 1982 zijn circa 20 werkgroepen actief in de parochie. Begin januari 1995 is dit aantal toegenomen tot circa 40. Sommige werkgroepen richten zich op pastoraat en maatschappelijk hulpbetoon. Andere zijn actief op gebied van liturgie en catechese. Het Open Huis, opgericht in 1986, is op werkdagen op vaste tijden toegankelijk. Elke dinsdagmorgen is er ontmoetingsochtend. De leden van de werkgroep willen hiermee een ruimte creëren waar iedereen mag komen voor stilte, bezinning en ontmoeting. In Open Huis is ook het documentatiecentrum gevestigd.

De opkomst van de Vredesbeweging leidt begin jaren tachtig tot de oprichting van de werkgroep Vrede en Gerechtigheid. Enkele leden van deze werkgroep hebben een speciale taak; zij onderhouden de contacten met de Praagse zusterparochie Sint Agnes. Deze relatie is tegelijkertijd ontstaan naar aanleiding van het contact dat de Verzoeningskerk reeds had met de protestantse Boheemse Broederschap in Praag. Leden van de werkgroep reisden met hervormde gemeenteleden mee naar Praag en maakten daar kennis met de parochiegemeenschap Sint Agnes. De band met deze parochie houdt onder meer in dat een aantal leden van beide parochies bij elkaar op bezoek komt, zo mogelijk jaarlijks op Hemelvaartsdag, en correspondentie voert over geloofszaken. De Bernadetteparochie geeft daarnaast ook financiële en materiële steun aan Sint Agnes.

In 1992 ontvangt de Bernadetteparochie van Sint Agnes drie stellen ampullen voor water en wijn en een grote karaf. Op de karaf is een afbeelding van de Sint-Agneskerk en van de Heilige Agnes van Bohemen gegraveerd. Dit kristallen cadeau zal regelmatig gebruikt worden bij feestelijke gelegenheden. Een ander cadeau, een schilderij van Maria, heeft in de kerk een vaste plaats gekregen.

Er worden ook contacten gelegd met werkgroepen van de andere rooms-katholieke kerken in Rijswijk. Zo verzorgt de interparochiële MOV-groep (Missie, Ontwikkeling en Vrede) samen met leden van de Bonifatius- en Benedictusparochie de jaarlijkse vastenactie.

De Bernadette telt vier koren die ieder hun eigen repertoire hebben

Het parochieel gemengd koor 'Resonet in Laudibus' is in de jaren zestig ontstaan uit een samenvoeging van het dames- en herenkoor, die in de noodkerk de vieringen opluisterden. Het koor zingt Gregoriaans, Latijnse missen en daarnaast officiële Nederlandse kerkmuziek. Sinds 1975 is de heer H. A. Speetjens de dirigent. De leeftijd van de leden van het middenkoor 'Barina' ligt tussen de 30 en 50 jaar. 'Maranatha' is het interparochiële jongerenkoor en 'Kolibri' ten slotte is het jeugdkoor.

Oecumene

Ondanks het verbod dat bisschop Simonis had ingesteld op intercommunie is het aantal interkerkelijke activiteiten in de loop van de jaren zeventig gaandeweg weer toegenomen. Bij de organisatie hiervan is het CKS actief betrokken. Enkele keren per jaar wordt er in een van de drie kerken in Steenvoorde een dienst verzorgd. De vieringen worden voorbereid door voorgangers en leken. Ook vinden er jongerenvieringen plaats. Tijdens belangrijke dagen en perioden van het kerkelijk jaar zoals aswoensdag, de vasten- en adventperiode, worden er speciale diensten verzorgd. Ook het Winter- en Zomerwerk wordt in CKS-verband georganiseerd. Het programma omvat informatieve bijeenkomsten en cursussen over theologische en maatschappelijke thema's.

Naast het CKS is de werkgroep Vrede en Gerechtigheid actief op oecumenisch gebied. Deze werkgroep verzorgt gespreksbijeenkomsten rond thema's die aansluiten bij haar aandachtsgebied

De parochiestructuur

De grotere betrokkenheid van leken blijkt ook uit de wijziging van de parochiestructuur, die in 1987 wordt doorgevoerd. Besloten wordt het kerkbestuur, dat belast is met het beheer, en de parochieraad, belast met beleid, samen te voegen tot één parochievergadering. Deze bestaat uit minstens vijftien leden die op voordracht van de parochianen door de bisschop benoemd worden. Uit haar midden worden minstens vier mensen gekozen voor het bestuur. De pastoor is van rechtswege lid van het parochiebestuur. De nieuwe parochievergadering heeft de volgende taken: advisering priester en pastoraal werker over het pastoraal beleid, het onderhouden van interne en externe contacten op dit vlak en tenslotte het vaststellen van het algemeen beleid inzake het beheer van het parochievermogen. De initiatiefnemers verwachten dat deze nieuwe organisatiestructuur zal leiden tot grotere openheid van bestuur en daarnaast meer inspraak vanuit de parochie.

De taken van de parochievergadering en het aantal leden zijn in de loop der jaren enkele malen aangepast. In april 1995 wordt besloten dat de bestuursleden als adviserend en stemgerechtigd lid formeel niet langer deel zullen uitmaken van de parochievergadering. In 1999 worden de taken van de parochievergadering als volgt omschreven: advisering van het parochiebestuur, en het onderhouden van contacten met werkgroepen, koren en individuele parochianen om inzicht te krijgen in de noden en wensen die hier leven. De parochievergadering bestaat dan uit achttien leden die gekozen worden voor vier jaar, met mogelijkheid tot herbenoeming.

De pastorale bezetting

De terugloop van het aantal priesters heeft een sterke impuls gehad op de inschakeling van leken in de eredienst. In het parochieblad van februari/maart 1987 schrijft pastoor Van den Ende over het besluit in de toekomst ook op zondag vieringen te houden onder leiding van parochianen: *'Deze diensten zouden plaats vinden wanneer in dat weekend geen priester beschikbaar is; bij voorbeeld in geval van ziekte of vakantie'*. De vieringen krijgen dan het karakter van woord- en gebedsdiensten, met lezingen, overwegingen, gebeden en uitreiking van de Heilige Communie. De pastoor wijst er in dit verband op dat de parochie beschikt over een lectorencollege, een preekgroep en een uitstekend koor. In de nu volgende jaren zal het aantal woord- en communievieringen tijdens het weekend geleidelijk uitbreiden.

Wanneer pastoor Van den Ende eind 1992 met emeritaat gaat, is het niet meer mogelijk een fulltime priester aan te stellen. Pastoor C. Rooijackers wordt in juli 1992 voor twee jaar benoemd tot assistent-priester voor 50% van zijn tijd. Deze functie is gebruikelijk voor priesters die ouder zijn dan 65 jaar. In de jaren daarvoor verzorgde hij reeds de eucharistievieringen. Na het vertrek van pastoor Rooijackers wordt pastoor W.E.F.M. Froger benoemd tot leider van het pastorale team van de drie Rijswijkse parochies. Nu de pastoors minder beschikbaar zijn voor het parochiewerk nemen pastoraal werkers een deel van hun taken over. Deze omvatten onder meer het verzorgen van communievieringen, volwassenencatechese, jongerenwerk en de begeleiding van werkgroepen. Zij worden in hun werkzaamheden bijgestaan door leken en stagiaires.

Interparochiële samenwerking

Vanwege het priestertekort wordt het noodzakelijk geacht in de komende jaren de interparochiële samenwerking te versterken. Ook de terugloop van het ledental en de dalende inkomsten zijn belangrijke factoren in dit proces.

Op 15 april 1998 stemt de Raad voor Katholiek Rijswijk (RKR) in met een notitie die de voorbereidingscommissie onder leiding van de heer Frinking heeft opgesteld. De RKR fungeert als een samenwerkingsverband van de drie Rijswijkse parochies. Het besluit houdt in dat de drie parochies hun samenwerking zullen intensiveren waardoor de RKR meer werk van de afzonderlijke parochies kan overnemen. Tussen nu en de volgende vijf jaar zal bekeken worden of een fusie van de drie parochies beter past bij de ontwikkelingen. De drie parochiebesturen zullen tijdens hun jaarlijkse plenaire vergadering onder meer vaststellen welke afzonderlijke taken in het vervolg gezamenlijk kunnen worden uitgevoerd. Het plan is deze nieuwe vorm van samenwerking per 1 januari 1999 in werking te laten treden.

In een volgende vergadering van 17 november 1999 besluit de RKR dat de Haagse parochies Jeroen (Spoorwijk) en Gerardus Majella (Laakkwartier) vanaf medio 2000 pastorale steun ontvangen van het Rijswijkse pastorale team. Hiertoe wordt een halftime pastoraal werker aangetrokken die gespecialiseerd is in opbouwwerk. Zo zal de interparochiële samenwerking de komende jaren verder gaan reiken dan de gemeentegrens. Verder zal een werkgroep onderzoeken of het mogelijk is in de toekomst een maandblad voor de drie parochies uit te geven.

Het gezamenlijke parochieblad verschijnt reeds op 1 januari 2001 onder de naam *'Katholiek Rijswijk'*. De nieuwe maandelijkse uitgave is groter van formaat en biedt daardoor meer ruimte voor nieuws uit de aangesloten parochies. Daarnaast wordt de lezer geïnformeerd over de ontwikkelingen in de Wereldkerk.

Opening van de St. Benedictus, 1959

3. Van Bernadetteparochie naar Bonifatiusparochie.

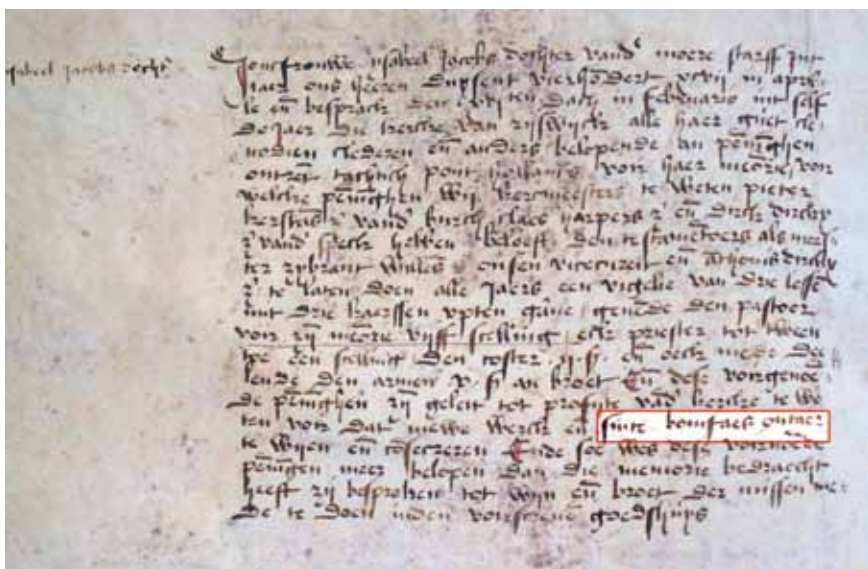
De samenvoeging van 5 parochies

We schrijven 1 mei 2003: op deze datum wordt bij bisschoppelijk besluit de nieuwe Bonifatiusparochie opgericht; bijna 45 jaar na de oprichting van de Bernadetteparochie in 1958 fuseren de Rijswijkse parochies Bonifatius, Benedictus en Bernadette en de Haagse parochies Gerardus Majella en Jeroen tot één gezamenlijke parochie. Tijdens een speciale bijeenkomst op 9 januari worden de leden van de betrokken parochies over de fusie geïnformeerd. Op deze avond maakt pastoor Froger tevens bekend dat de nieuwe parochie vernoemd zal worden naar de Heilige Bonifatius. Zijn naam is sinds 1267 aan deze regio verbonden. De oudst bekende vermelding van de naam Bonifatius in de oude kerk van Rijswijk dateert uit 1497. In dat jaar werd in de vorm van een legaat geld aan de kerk geschonken dat bestemd was voor de wijding van een Bonifatiusaltaar. De Rijswijkse kerk was mogelijk aanvankelijk gewijd aan Maria.⁶

Voorafgaand aan de bijeenkomst op 9 januari waren de parochianen uitgenodigd voorstellen voor de naam van de nieuwe parochie in te dienen. Gebleken was dat bij vier van de vijf parochies de naam `Heilige Bonifatius` op de eerste plaats stond en bij één parochie op de tweede plaats.

In een brief aan de bisschop waarin de besturen de fusiedatum vermelden, geven zij tevens hun visie op de bestuurlijke en pastorale inrichting van de nieuwe parochie. De besturen stellen hierin dat de kerk zo mogelijk moet inspelen op de behoefte van velen aan de vertrouwde liturgie, maar daarnaast ook moet voorzien in de persoonlijke behoefte aan kerkelijke dienstverlening. De parochie moet daartoe ruimte bieden voor rust, bezinning en mystiek, en tevens mogelijkheden scheppen voor gezelligheid en catechese. Van belang is ook het dienstbetoon aan de samenleving door de diaconie. Ook buitenstaanders moeten welkom zijn en in de parochie een open luisterende houding aantreffen. Om de gewenste vernieuwingen te realiseren zal er binnen het pastorale team personele ruimte vrijgemaakt worden. Gelijktijdig met de fusie wordt

⁶ De Heilige Bonifatius p.10,11,13

‘Sinte Bonefaes outaer’, genoemd in het testament van Ysaabel Jacobsdr. van der Moere, overleden in april 1497 (Archief Oude Kerk, inv.nr. 518, regest 70)

ook de naam van ‘Katholiek Rijswijk’ gewijzigd in ‘Pastorale’. Pastorale wordt nu het maandelijks informatieblad voor de leden van de vijf aangesloten parochies.

In deze periode wordt ook de Parochiële Caritas Instelling opgericht (PCI). De eerste vergadering vindt plaats op 3 december 2003. Voorzitter is de heer L. van Rheenen. De PCI heeft binnen de diaconale opdracht van de parochiegemeenschap een belangrijke functie. Het doel van de PCI is het geven van materiële hulp en het bieden van ondersteuning aan personen met financiële problemen die zelf geen oplossing meer zien. Het gaat hierbij om mensen in de naaste omgeving; zowel parochianen als niet-parochianen komen voor hulpverlening in aanmerking. De medewerkers van de PCI leren deze mensen kennen door hun wekelijkse bezoeken aan de voedselbank Haaglanden en de contacten met het Maatschappelijk Werk van Florence. De PCI wil met dit dienstbetoon een antwoord geven op de toenemende sociale problematiek, die onder meer het gevolg is van de terugtrekkende overheid. De Bonifatiusparochie krijgt daarnaast de komende jaren twee uitdeelpunten voor de voedselbank.

Samenvoeging Benedictus en Bernadetteparochie

In de periode waarin de fusie wordt voorbereid, vinden ook de eerste besprekingen plaats over de toekomst van de Benedictus en de Bernadetteparochie. Op 21 maart 2000 ontvangen de leden van de drie Rijswijkse parochies een brief waarin hen meegedeeld wordt dat de besturen van de Benedictus en de Bernadetteparochie de mogelijkheden voor een gezamenlijk kerkgebouw zullen onderzoeken. Gelet op het afnemend kerkbezoek en de terugloop van het aantal priesters, pastoraal werkers en vrijwilligers verwachten de besturen dat het parochieel en financieel draagvlak over enkele jaren te gering zal zijn voor drie kerken in Rijswijk. Een belangrijke factor is voorts het feit dat zowel voor de Benedictuskerk als de Bernadettekerk groot onderhoud nodig is. De

besturen van beide parochies volgen met dit besluit het voorstel van het bisdom om samen een nieuwe start te maken met een nieuwe kerk.

Het besluitvormingsproces verloopt moeizaam, maar een klein jaar later, op 29 januari 2001 besluiten de besturen van beide parochies samen een nieuwe kerk te bouwen op de locatie van de Bernadette, op voorwaarde dat dit financieel haalbaar is.

Een bouwcommissie onder voorzitterschap van de heer C.L.J. Caminada zal samen met het bestuur dit proces begeleiden. Werkgroepen zullen zich buigen over de eisen die gesteld worden aan de vormgeving en de inrichting van het nieuwe gebouw. In de jaren die volgen worden daartoe plannen ontworpen en gewijzigd, rapportages opgesteld en besprekingen gevoerd met het bisdom en het dekenaat.

De laatste eucharistieviering in de Benedictuskerk vindt plaats op 29 juni 2003. De kerk is vanaf die datum onttrokken aan de eredienst. Het orgel van de kerk wordt het jaar daarop gedemonteerd en vervoerd naar de zusterkerk de Heilige Jakob in Beroun. In het kader van de stedenband Rijswijk/Beroun hebben de Benedictus en de Bonifatiusparochie sinds 1990 contacten met deze geloofsgemeenschap onderhouden. Op 24 mei 2005 stemt de gemeenteraad in met verkoop van de grond van de Benedictuskerk aan de Stichting Onderwatershof en Woonzorg Haaglanden. Het plan is om hier seniorenwoningen te realiseren. Ook hecht de Raad zijn goedkeuring aan verkoop van de toren aan Vodafone N.V. in Maastricht, die de toren nog in het lopend jaar zal restaureren. De verkoop had de goedkeuring nodig van het gemeentebestuur vanwege bijzondere voorwaarden toen de grond in 1957 aan de parochie ter beschikking werd gesteld. De opbrengst van de grond en de toren bedraagt € 2.5 miljoen. Dit bedrag moet in principe bestemd worden voor 'kerkelijke presentie' in Rijswijk.

De nieuwe Benedictus en Bernadettekerk

Binnen het parochiebestuur en het pastorale team bestaat voorslagnog geen consensus over de noodzaak tot nieuwbouw. Het parochiebestuur meent dat de komst van een nieuwe kerk ook nieuw elan zal geven aan de parochie. Er is bovendien aan de vroegere parochianen van de Benedictuskerk beloofd dat er een nieuwe kerk zou worden gebouwd op de Bernadettelocatie. De nieuwbouw wordt- zo stelt men- volledig gedekt door de opbrengst van € 2.5 miljoen. Ter vergelijking: de kosten van renovatie van de kerk inclusief het uitvoeren van achterstallig onderhoud worden geraamd op circa € 1.2 miljoen.

Heropeningsviering van de gerenoveerde kerk van de parochie Benedictus en Bernadette, 11 april 2010 (foto Tino van Dam)

Heropeningsviering van de gerenoveerde kerk van de parochie Benedictus en Bernadette, 11 april 2010 (foto Tino van Dam)

Het bestuur beseft dat er ook bezwaren zijn in te brengen tegen de hogere kosten en de benodigde personele inzet die nieuwbouw met zich meebrengt. Hierbij speelt ook de vergrijzing van het aantal actieve leden een belangrijke rol. Daarenboven zal een nieuw kerkgebouw qua inrichting en uitstraling ook voor de langere termijn in moeten spelen op de behoeftes van de kerkelijk betrokken leden. Het is op dit moment nog niet duidelijk op welke wijze een dergelijke opzet gerealiseerd kan worden.

Op 8 februari 2006 besluiten de leden van het parochiebestuur over te gaan tot sloop en nieuwbouw van de Bernadette. Hiervoor zal een machtiging bij het bisdom aangevraagd worden. De administrator⁷ en de pastores kunnen zich niet vinden in dit besluit. Om tot een oplossing te komen wordt besloten deze kwestie te bespreken met de bisschop. Twee constructieve gesprekken leiden tot een nieuw plan, dat gebaseerd is op grondige vernieuwbouw van de bestaande kerkruimte. Hierdoor kan er ook geld worden vrijgemaakt voor het onderhoud van de overige kerken. Het nieuwe plan wordt door alle betrokkenen geaccepteerd en nog hetzelfde jaar begint de bouwcommissie met het uitwerken van de plannen.

Het bestuur vindt het belangrijk ook de mening van de parochianen te peilen. Daartoe worden er een drietal gespreksavonden georganiseerd. In het blad Pastorale verschijnt eveneens een oproep aan de lezers om hun standpunt over vormgeving en inrichting van de nieuwe kerk kenbaar te maken aan de bouwcommissie of het bestuur. Dank zij de vele reacties die binnenkomen krijgt het bestuur een goed beeld van de wensen die er leven bij de parochianen. Hun inbreng wordt opgenomen in het zogeheten `definitief voorlopig ontwerp van de vernieuwbouw`. Ook met de gemeente Rijswijk wordt overleg gevoerd. De medewerking van de gemeente is van belang bij de inrichting van het voorplein aan de Sir Winston Churchillaan.

Op 20 september 2007 vindt er een belangrijke informatiebijeenkomst plaats. Hiervoor zijn niet alleen de parochianen maar ook de vertegenwoordigers van het bisdom Rotterdam en van de gemeente Rijswijk uitgenodigd. De aanwezigen worden op deze avond geïnformeerd over de concrete bouwplannen, die opgesteld zijn op grond van het programma van eisen.

De architecten van het Architectenbureau Room for Architecture (R4A), dat de

⁷ een geestelijke door de bisschop aangewezen als -tijdelijke- bestuurder

opdracht heeft gekregen, zijn aanwezig om het ontwerp toe te lichten. In het plan worden alle bijgebouwen afgebroken; de nevenruimten zullen een plaats krijgen in de vernieuwde kerkruimte. Voorts blijft het open karakter van de toren behouden.

Een belangrijke aanpassing is de verplaatsing van de ingang. Deze komt nu te liggen aan een plein dat uitkijkt op de drukke Sir Winston Churchilllaan. Het parochiebestuur wil hiermee het uitnodigend open karakter van de kerk naar de wijk tot uitdrukking brengen.

Tijdens de verbouwingswerkzaamheden vinden de zondagsvieringen plaats in het wijkcentrum Steenvoorde. Pasen 2010 wordt hier in een overvolle zaal de laatste viering gehouden. De voorgangers zijn emeritus pastoor Van den Ende en pastoraal werker mw. I.A.M. van der Aart. *'Aan het eind van de viering wordt Steenvoorde-beheerder Tibor (en in hem zijn collega's) nog even in de bloemetjes, of liever in de paaseieren gezet'*, schrijft de heer L. Beneken Kolmer, redactielid van Pastorale. En hij vervolgt: *'want geboft hebben we toch eigenlijk; zo'n vijftig zondagsvieringen en een evenredig aantal koorrepetities in een zaal recht tegenover onze kerk Al met al hebben we daar een prima verblijf gehad gedurende het jaar'*.⁸

Nog geen zeven jaar na de sluiting van de Benedictuskerk wacht de twee Haagse kerken de Heilige Jeroen en Gerardus Majella hetzelfde lot. Het is voor het kleine team pastores niet meer mogelijk om in alle vier kerken te blijven voorgaan in de weekendvieringen. Het kerkbezoek van de beide Haagse kerken was in de loop van de jaren al zeer sterk gedaald. Op 24 januari 2010 vindt de laatste viering plaats in de Jeroenkerk. Het altaar dat tijdens de viering ontmanteld wordt, zal evenals andere liturgische voorwerpen een plaats krijgen in de vernieuwde Benedictus en Bernadettekerk. Veertien dagen tevoren had de laatste plechtigheid plaats gehad in de Gerardus Majellakerk, waarna ook deze kerk aan de eredienst onttrokken was.

Tijdens de voorbereidingswerkzaamheden voor de inrichting van de nieuwe Benedictus en Bernadettekerk heeft een groep parochianen onder de kerkgangers een actie opgezet met het verzoek een bijdrage te leveren voor de nieuwe stoelen in het kerkgebouw. Deze kosten € 150,00 per stuk. Het parochiebestuur heeft dit plan van harte overgenomen. Uit gesprekken met parochianen is gebleken dat er bereidheid bestaat het gevraagde bedrag voor een zitplaats te betalen. Onder het motto *'maak je sterk voor een stoel in de kerk'* wordt onder meer een folder verspreid die informatie geeft over het 'stoelenproject'.

Op 11 april 2010 is het wéér feest; wéér gaan de vlaggen uit. Bijna 45 jaar na de inwijding van de Bernadettekerk door mgr. Jansen wordt op dezelfde locatie de vernieuwde Benedictus en Bernadettekerk in gebruik genomen waarbij mgr. A.H. van Luyn sdb, bisschop van Rotterdam, het altaar wijdt. De kerk is stampvol en alle beschikbare stoelen, het zijn er meer dan 400, zijn bezet. Daarnaast moet nog een dertigtal kerkgangers de viering staande bijwonen.

De liturgie is van Beloken Pasen, de zondag na Pasen. Mgr. Van Luyn besteedt in zijn preek aandacht aan de symboliek van het altaar: de verwijzing naar Christus en zijn nieuwe verbond, de hoeksteen van de kerk die Jezus op aarde heeft gesticht; de vijf kruisjes die Christus (in het midden) en de vier windstreken symboliseren. De wijdingshandeling van het altaar wordt nog voorafgegaan door een gemoderniseerde litanie van alle heiligen.

Na de plechtige viering is er Open Huis voor alle inwoners van Rijswijk. Zij zijn via de pers uitgenodigd om de kerk 's middags te bezichtigen. Ook hiervoor bestaat grote belangstelling.

De renovatie van de nog lege toren en het plein aan de zijkant zijn op de openingsdatum nog niet voltooid. Deze zouden enkele maanden later opgeleverd worden.

Naast de buitenkant is ook het interieur van het nieuwe kerkgebouw ingrijpend veranderd. In de voormalige kerkzaal is een narthexwand aangebracht die de nieuwe grote kerkzaal, met 300 tot 400 zitplaatsen, scheidt van de overige ruimten. De inrichting in deze zaal kent veel symboliek: de stoelen staan in een halve cirkel rond het altaar en de ambo (lessenaar). Hiermee wordt verwezen naar de gelovigen als volk van God, die zich verzamelen rond het altaar voor de eucharistie en rond de ambo voor de lezingen en de verkondiging.

In de scheidingswand zijn 40 sleuven aangebracht. Deze verwijzen naar twee bijbelteksten: de tocht van 40 jaar door de woestijn van de Israëlieten en de 40 dagen dat Jezus vastte. In de wand bevinden zich zeven ramen, symbolisch voor het heilige getal 7 dat staat voor de volmaaktheid en de schepping. Het beeld van de heilige Benedictus, links achter het altaar verwijst naar de gesloopte Benedictuskerk. Het Mariabeeld rechts achter het altaar komt uit de gesloten Gerardus Majellakerk en verwijst naar de verschijning van Maria aan Bernadette Soubirous.

Aan de andere kant van de grote kerkzaal bevinden zich verschillende ruimten, zoals een kleine kerkzaal, de parochiezaal, vernoemd naar bouwpastoor Frans Bank en tenslotte een ruimte die beheerd wordt door Lupine Uitvaartverzorging. Het gebrandschilderde raam van de voormalige doopkapel is voor het grootste deel geplaatst achter het altaar in de Jeroenkapel. Twee kleinere delen zijn aangebracht in de grote kerkzaal. Het raam was door de parochianen geschonken bij de wijding van de oude kerk (1965).

Er zijn 470 stoelen aangeschaft voor de kerkzaal, de dagkapel, en de koffiezaal. Aan de stoelenactie hebben 175 parochianen meegedaan.

De verbouwings- en inrichtingskosten van het nieuwe kerkgebouw bedragen in totaal € 2,3 miljoen. Deze kosten zijn gefinancierd uit de verkoop van de vroegere Benedictuskerk (opbrengst € 2,5 miljoen). Het parochiebestuur heeft voor de sloop van deze kerk het resterende bedrag van € 200.000 betaald.

In een terugblik op de opening spreekt pastoor A.J. van Deelen, leider van het pastoraal team, over nieuwe mogelijkheden voor de parochiegemeenschap. Deze beschikt nu over een moderne, flexibel in te richten kerk uit 2010 naast de klassieke Bonifatiuskerk uit 1897. *‘Nu zal het de kunst zijn om onze activiteiten in beide gebouwen op een inspirerende en aansprekende wijze vorm te geven’*⁹. Pastoor Van Deelen spreekt verder namens bestuur en pastores zijn grote dank en waardering uit voor het vele werk dat door zo velen is verzet.

Na de openingsplechtigheid van de nieuwe kerk worden de weekendvieringen hier weer hervat. Gelukkig heeft ook een grote groep parochianen van de Jeroenkerk en de Gerardus Majellakerk inmiddels de weg naar de Benedictus en Bernadettekerk gevonden. Ondanks de onvermijdelijke sluiting van drie kerken in betrekkelijk kort tijdsbestek is het vertrouwen gerechtvaardigd dat de Bonifatiusparochie de komende jaren een levenskrachtige gemeenschap blijft.

Bijlage: opgave pastores vanaf 1958 t/m 2010

Pastors

Pastoor F.J. Bank 1958 tot 1976. Tot de jaren 90 gaat hij nog geregeld voor in de zondagsvieringen

Pastoor W.M.I. van den Ende 1976 tot 1992. Sinds zijn emeritaat gaat hij nog geregeld voor in de zondagsvieringen

Pastoor C. Rooijackers 1992 tot 1995 voor 50% van zijn tijd. Vanwege zijn hoge leeftijd wordt hij benoemd tot priester-assistent

Pastoor W.E.F.M. Froger 1995 tot 2004

Pastoor A.J. van Deelen 2004 tot heden.

Overigen

Kapelaan J.A.A. Breukel 1963 tot 1976

Pastoraal werker J.J. Bol 1977 tot 1987, werkzaam in de parochie vanuit de Salvator leefgroep in Scheveningen

Pastoraal werker J. Batist 1987 tot 1999

Pastoraal werker M. van der Put 1992 tot 1993

Pastoraal werker J. Lamberts, in 2003 diaken gewijd, 1999 tot 2005

Mw. S. van der Pol-van Winden 2004 tot heden voor 25% van haar werktijd

Diaken S.A. Kuik in 2006 priester gewijd. 2005 tot 2009 voor 60% van zijn werktijd

Mw. I.A.M. van der Aart 2005 tot heden.

Met dank aan

Pastoor A.J. van Deelen, leider pastoraal team

De heer. B.P.M. van der Spek, archivaris Bonifatiusparochie

Bronnen

Archief Bonifatiusparochie

- Pastoor A.J. van Deelen: over de vernieuwde Benedictus en Bernadettekerk
- De Rijswijkse Courant: 3 september 1965
- Informatie en Communicatie; maandblad Bernadetteparochie jrg. 1972-2000
- Katholiek Rijswijk; maandblad Bonifatiusparochie jrg. 2002
- Pastorale; maandblad Bonifatiusparochie jrg. 2003-april 2010
- Oorkonde oprichting Bernadetteparochie 1958.

Overige literatuur

- F. J. Bank: geschiedenis van de Bernadetteparochie in Rijswijk
- *De Heilige Bonifatius, het roomse leven door de eeuwen heen*, onder redactie van drs. R.G. de Neve. Rijswijkse Historische Reeks, Rijswijk, 1998
- *De Bernadetteparochie in het zilver*, Groot Rijswijk, 23 december 1983
- Anita van Breugel: *Het dorp voorbij, honderd jaar stedenbouw en architectuur in Rijswijk*. Rijswijkse Historische Reeks, Rijswijk 1993
- Anke Gerritsen: *Dom van der Laan en de kerk van Sint Benedictus te Rijswijk*, in: Jaarboek HVR 2000, uitgave Historische Vereniging Rijswijk.

*wie waarde hecht aan het eigen
gevoel, komt nooit uit op een
standaardinterieur*

greuter interieurs

willemsstraat 23 2282 cb rijswijk
info@greuterinterieurs.nl

070-390 33 54
www.greuterinterieurs.nl

070-319 24 28
www.interlubke.nl

Tweede Groot Rijswijks Dictee

Jan Brak

Op 27 maart 2010 heeft in het Rijswijks Lyceum voor de tweede maal een Groot Rijswijks Dictee plaats gevonden. De opbrengst was bestemd voor de voorgenomen uitbreiding van Museum Rijswijk tot een 'Huis van de Stad'. De organisatie van het dictee was opnieuw in handen van de drie Rijswijkse Rotaryclubs, die met het benefietdoel het belang van het Rijswijkse culturele erfgoed wilden onderstrepen.

Het dictee is geschreven door Rob de Ruiter, docent Nederlands aan het Rijswijks Lyceum, en heeft als titel: 'Uit de historie van Rijswijk'. In zes zinnen, samen goed voor 309 woorden, wordt de lezer meegenomen op een tocht langs zes historische perioden, van de Nieuwe Steentijd (3500 voor Chr.) via de Hoekse en Kabeljauwse twisten tot aan de moderne tijd. 'Het is een hele uitdaging een echt goed dictee te maken', aldus de schrijver. 'Voor mijn leerlingen doe ik dat ook graag. Ik verzin meestal een spannend verhaal met allerlei moeilijke woorden erin'.

Het dictee werd voorgelezen door de burgemeester van Rijswijk, Ineke van der Wel – Markerink. Het aantal deelnemers bedroeg 70, waaronder enkele leerlingen van het Rijswijks Lyceum die een 'voorwedstrijd' hadden gewonnen, die de school had georganiseerd. Alle deelnemers aan het dictee hebben zich laten sponsoren door familie, burens, vrienden of bekenden per goed geschreven woord of voor een vast bedrag. Het gemiddelde aantal goede woorden bedroeg 270. Winnaar was de heer Van de Heuvel met slechts 14 fouten. Het team van de gemeente Rijswijk prolongeerde de titel van het beste team.

De totale opbrengst van het dictee bedroeg € 14.266,-- een bedrag dat door de Rotaryclubs is afgerond op € 15.000. Dit bedrag zal specifiek worden besteed aan de nieuwe, permanente educatieve tentoonstelling over de Canon van Rijswijk in het Huis van de Stad.

Uit de historie van Rijswijk

1. Millennia geleden, in de nieuwe steentijd, was het weidse gebied rond Rijswijk reeds gedomicilieerd en grondvestten gemêleerde volksstammen, bestaande uit veetelers en jagers-op-klein-wild er zich, zo blijkt uit minutieuze opgravingen waarbij keukengerei als snijzers en kaduke kookpotten werden gevonden.
2. In een elfde-eeuwse oorkonde wordt voor het eerst gewag gemaakt van Rijswijk als naam voor de ontstane dorpsgemeenschap die toentertijd nauwelijks als geciviliseerd bestempeld mocht worden en nog verscheidene metamorfoses zou ondergaan vooraleer enkele vooraanstaanden werkelijk gereüsseed genoemd mochten worden.
3. Tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten werden de Rijswijkse bevolkingsgroepen onder anderen door het kaas- en broodvolk, een gideonsbende van rondtrekkende querulanten, regelmatig gespolieerd en de gebouwen vermassacreerd, waarbij represailles niet uit konden blijven en uiteindelijk de Kabeljauwen een pyrrusoverwinning behaalden.
4. In de gouden eeuw werden hier te lande tijden van orgiastische feestpartijen en feeëriek gala-avonden waarbij heren in goeden doen met frakken aan en dames in baljurken met tiaraatjes op het etiquetteboek veelvuldig raadpleegden teneinde geen fiasco te lijden, ruw onderbroken door gewelddadige en periculeuze periodes in de Tachtigjarige Oorlog.
5. Op de late, wolkeloze lenteavonden van mei '40 werd vliegveld Ypenburg weliswaar zwaar gebombardeerd, maar met succes verdedigd tegen de vijandelijke Duitse squadrons, waardoor - althans voor even - een euforisch gevoel ontstond; luttele dagen later capituleerde het vaderland en begon een tijdspanne van repressie, schaarste en vitaminearm eten dat door volontairs in een armoeiige Centrale Keuken werd bereid.
6. Heden ten dage is het levenspeil dusdanig hoog, dat men op een tv'loos* avondje voluptueuze deernen aan het aerobicen kan zien slaan na eerst uitgebreid te hebben gefonduud of gesteengrild, omdat barbecueën helemaal uit is, terwijl jongens met achterovergekamd of retrobeatlehaar en getatoeëerde armen eerst skateboardden tussen de piramides op het plein en daarna hebben gepogood op door een compact disc voortgebrachte metalmuziek.

Ook goed: tvloos, teeveeloos

Jaarverslag

Historische Vereniging Rijswijk 2009

Wim Dammers, secretaris

In 2009 bestond de Historische Vereniging Rijswijk 25 jaar! Een feestelijk jaar, met als hoogtepunt op 21 november een zeer goed bezochte jubileumbijeenkomst in de Oude Kerk:

Na het openingswoord met een terugblik op de geschiedenis van de HVR van de voorzitter, de heer Hans van Rossum verzorgde de heer dr. Frits van Oostrom (universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht, winnaar van de AKO-literatuurprijs 1996 en vooral bekend als samensteller van de Canon van Nederland) de lezing 'Lokale en landelijke canons. Hoe Nederland omgaat met geschiedenis'.

Vervolgens hield de wethouder van cultuur de heer Jos Bolte een toespraak.

Hij overhandigde het bestuur van de HVR namens de gemeente een geldbedrag, ter gelegenheid van haar 25-jarig jubileum. Hiervoor is een mooie voorzittershamer aangeschaft, welke al die jaren heeft ontbroken.

Ter afsluiting werd het speciale jubileumboek 'In amper 25 jaar...' gepresenteerd: het eerste exemplaar werd aangeboden aan de heer Van Oostrom. Het rijk geïllustreerde boek is geschreven door mevrouw Joke van Wijk van Brievingh – Hesselink en de heer Willem van der Ende.

Aansluitend was er een receptie waar iedereen elkaar kon ontmoeten onder het genot van enige versnaperingen. Tevens konden boeken over Rijswijk worden aangeschaft én de tentoonstelling 'Gefotografeerd Verleden' (zie verderop onder 'Strandwalfestival') worden bekeken.

De vereniging

De HVR telde eind 2009 369 betalende leden en 36 relaties, zoals naburige Historische Verenigingen, de krantenredacties, de gemeente Rijswijk en de regio-bibliotheken.

Ofschoon er in het jubileumjaar 2009 is ingeteerd op de reserves, is de financiële positie van de HVR nog steeds zeer gezond. Per 31 december 2009 bedroegen de algemene reserves van de vereniging € 14.878 hetgeen de voornaamste kostenpost, te weten het Jaarboek, ruim dekt.

Ter gelegenheid van het lustrum is € 5.548 aan de algemene reserves onttrokken om het prachtige jubileumboek 'In amper 25 jaar' te drukken. De eigenlijke lustrumviering is grotendeels bekostigd uit de daarvoor bestemde lustrumreserve.

De voornaamste inkomstenbronnen waren de contributies van de leden ten bedrage van € 6.553 en de jaarlijkse subsidie van de gemeente Rijswijk welke in 2009 € 4.732 bedroeg.

In 2009 werden twee reguliere Algemene Ledenvergaderingen (ALV) gehouden: op 4 juni en op 17 december. Op 4 juni tekenden 48 leden de presentielijst en op 17 december 59.

De belangrijkste punten tijdens deze vergaderingen waren:

- de voortgang rond het Voorontwerp Bestemmingsplan voor de Landgoederenzone en de bouwplannen op de stadhuislocatie
- goedkeuring van de boekhouding en financiële verslaglegging 2008
- vaststellen van de begroting van 2010
- aansluitend op de ALV van 17 december ontvingen de leden het Jaarboek 2009.

Tijdens beide vergaderingen is tevens de voortgang van de Werkgroepen binnen de HVR besproken:

- Werkgroep Verteld Verleden

Na een lange voorbereiding is de Werkgroep de afgelopen maanden daadwerkelijk begonnen met het benaderen van en afspraken maken voor interviews met de 80-plussers uit onze gemeente. Het heeft veel tijd gekost om dit project op te starten. Zo moesten er procedures rond het afnemen van interviews worden opgesteld. Verder moesten de juridische aspecten hiervan worden gezien, evenals die voor wat betreft het lenen van materiaal van onze geïnterviewden. Tenslotte was het noodzakelijk om goede vragenlijsten te ontwikkelen.

De werkgroep bestaat uit: de dames Netty van Pesch (voorzitter), Lia Boshoven (Rijswijks Historische Informatiecentrum) en Joke van Wijk van Brievingh en de heer Ruud Poortier;

- 'Gefotografeerd en gefilmd verleden':

Van vele kanten is er inmiddels, vooral gefilmd, materiaal binnengekomen. De kwaliteit is zeer verschillend. Op diverse lezingen zijn al beelden getoond. Het grote archief van RTV Rijswijk is in studie genomen om te digitaliseren maar de kosten zijn daar nog een bezwaar. De werkgroep bestaat uit de heren Henk van Drimmelen, Theo van der Kooij, Fred Kuipers en Hans van Rossum;

- 'Jaarboek':

Dit jubileumjaar is het boek wat dikker dan gewoonlijk om duidelijk te maken dat er nog steeds, al is het na 25 jaar, veel over het dorp en zijn bewoners van toen en nu, te vertellen valt. De redactie bestaat uit: de heer Ruud Poortier (eindredacteur), de dames Netty van Pesch en Joke van Wijk van Brievingh en de heer Rob de Mooy;

- 'Open Monumentendag': Op zaterdag 12 september was de jaarlijkse Open Monumentendag, het thema voor 2009 was 'Op de kaart': hiermee werd aandacht gevraagd voor een relatief onbekend onderwerp als kaarten en plattegronden. Al eeuwenlang worden deze gemaakt om landen, bepaalde gebieden, steden enzovoorts in beeld te brengen. Ook Rijswijk en omgeving is in de afgelopen eeuwen talloze malen en op tal van verschillende manieren zo op de kaart gezet. Een fototentoonstelling in de Oude Kerk gaf hiervan een indruk. De dag werd geopend in de Oude Kerk, door de voorzitter van de Werkgroep, de heer Jan Hartkamp. De heer Jos Bolte, wethouder voor onder andere Monumentenzorg reikte de Monumentenprijs 2009 uit aan de eigenaren van Herberg Vlietzicht, de heer en mevrouw Leenheer, voor de voorbeeldige restauratie van hun pand. Ook stond de heer Jos Bolte stil bij het 25-jarig jubileum van de HVR en hij bood namens de gemeente Rijswijk de HVR een geldbedrag aan. Hiervoor is een mooie voorzittershamer aangeschaft, welke al die jaren heeft ontbroken

De opening werd afgesloten door de heer Philip Meijer, die het Reichnerorgel in de Oude Kerk bespeelde.

De reguliere monumenten waren geopend: Oude Kerk, Tollenshuis, Hofruustkapel, St. Bonifatiuskerk, Landgoed Te Werve, Commandopost Bescherming Bevolking en Sociëteit Amicitia. Bijzonder was de openstelling van Hoornwijk: dankzij de medewerking van de eigenaar Modulus Vastgoed B.V. was het gebouw voor het eerst geopend voor bezichtiging: deze trok ruim 200 bezoekers.

In de Werkgroep hadden zitting -naast de HVR-bestuursleden de heren Evert van de Graaff en Wim Dammers- mevrouw Hannie van Leeuwenberg en de heren Jan Hartkamp (voorzitter), Dik Koersen (secretaris) en Arjan Kwakernaak.

De vereniging heeft in 2009 de beschikking gekregen over de uitgebreide collectie devotieprentjes van het HVR-lid, de heer Theo van der Kooij: hij heeft devotieprentjes verzameld van personen, die in Rijswijk zijn geboren en / of begraven. Deze collectie bestrijkt de periode 1880 tot heden. De prentjes zijn gescand en ter inzage beschikbaar gesteld via de website.

De gemeente Rijswijk organiseerde op 27 mei weer een bijeenkomst voor nieuwe Rijswijkers: de HVR heeft hierbij acte de presence gegeven.

Bestuur: bestuurssamenstelling en activiteiten

- Het bestuur heeft in 2009 zes keer vergaderd;
- In dit verenigingsjaar werd afscheid genomen van de heer Joost Nicasië, die vele jaren als webmaster heeft gefungeerd. In verband met verhuizing naar het midden des lands en een veeleisende baan, heeft hij besloten om zijn functie als webmaster over te dragen. In zijn plaats is de heer Tom Hamoen aangesteld.

De bestuurssamenstelling per eind 2009 is als volgt:

Hans van Rossum, voorzitter

Evert van de Graaf, penningmeester

Wim Dammers, secretaris/ledenadministrateur

Bram Buijs, vice-voorzitter

Joke van Wijk van Brievingh, lid tevens redacteur Jaarboek

Rob Wubbels, lid;

- Het bestuur heeft het archief van de HVR tot en met het jaar 2006 (dat tot 2009 bij mevrouw Anke Gerritsen berustte) geschoond en overgedragen aan het Gemeentearchief, dat is ondergebracht bij het Gemeente Archief in Delft;
- Herdenking Slag om Ypenburg van 10 mei 1940: de vereniging is op 10 mei 2009 tijdens deze herdenking bij het Instituut Defensie Leergangen vertegenwoordigd door het HVR-lid de heer Bart Tent. De HVR was hiertoe uitgenodigd door de Koninklijke Vereniging van Nederlandse Reserve Officieren;
- Project Tweede Wereldoorlog: In samenwerking met het Erfgoedhuis Zuid Holland heeft de HVR deelgenomen aan een project over WO II voor het onderwijs. Aan vijf vmbo-klassen van het Van Vredenburg College is een gezamenlijke lezing gegeven over WO II en Rijswijk, waarbij filmmateriaal is gebruikt over de V2-lanceringen van de heer Borsboom uit Almere. Vervolgens zijn er gedurende drie dagen vijf wandelingen door Rijswijk gehouden, met focus op de V2 (Kruisvaarders, Rijswijkse Bos). De school was enthousiast en is geïnteresseerd om het volgende jaar weer aan een dergelijke activiteit deel te nemen;
- Stedenbouwkundig plan Eikelenburg: in juli heeft het bestuur tijdens een inspraakbijeenkomst kanttekeningen geplaatst bij dit plan, dat voorziet in grootschalige woningbouw in dit historische gebied, waar ook nog enkele 17e-eeuwse boerderijen liggen;
- Strandwalfestival: in het weekend van 18, 19 en 20 september heeft de gemeente dit festival georganiseerd om Rijswijk op de kaart te zetten. Er vonden allerlei activiteiten plaats op de 'strandwal', van het Ruysdaelplein over de Van Vredenburgweg tot aan de Naald in het Rijswijkse Bos. De HVR heeft op zaterdag 19 september -evenals een keur aan Rijswijkse culturele en sociale organisaties- deelgenomen met een kraam voor de ledenwerving (hetgeen een tiental nieuwe leden heeft opgeleverd). Tevens heeft zij in samenwerking met de Fotoclub Rijswijk een speciaal fotoproject opgezet,

waarbij oude Rijswijkers, die werden geïnterviewd voor het project 'Verteld Verleden' werden gefotografeerd door leden van de Fotoclub Rijswijk: hun portretten op groot formaat werden tezamen met een korte schets van hun verleden tentoongesteld in de Bonifatiuskerk;

- Oorlogsgedenkteken aan de Mgr. Bekkerslaan: op initiatief van het HVR-lid de heer Bart Tent is een oorlogsgedenkteken ontworpen en op 26 september, 65 jaar na dato geplaatst aan de Mgr. Bekkerslaan, ter herinnering aan de aldaar op 26 september 1944 gecrashte Amerikaanse bommenwerper Lil'Max, waarbij twee bemanningsleden sneuvelden. De indrukwekkende plechtigheid werd bijgewoond door veel belangstellenden, waaronder een vertegenwoordiger van de Amerikaans regering, Captain Daniel Braswell, Defense Attaché voor Nederland. De burgemeester, mevrouw Ineke van der Wel heeft het gedenkteken onthuld, samen met een aantal kinderen van de Shalomschool, die het gedenkteken heeft geadopteerd. Het gedenkteken bestaat uit een propellerblad, geschonken door de TU Delft, rustend op een blok graniet, geschonken en geïnstalleerd door de steenhouwerij Schols en 't Hart uit Delft;
- Omgevingsgebied Beatrixlaan: De HVR is op uitnodiging van de gemeente vertegenwoordigd geweest bij een aantal besprekingen over de (on)mogelijkheden bij de voorgenomen reconstructie van de Prinses Beatrixlaan. De insteek van de HVR is daarbij geweest dat in het gedeelte van de Landgoederenzone dat door de Beatrixlaan doorneden wordt, de zichtlijnen op de landgoederen aan beide zijden van deze verkeersader zoveel mogelijk open moeten worden gehouden. Verder zou er ook met de ecologische functie van de Landgoederenzone terdege rekening moeten worden gehouden. Anders gezegd: bij de plannen en de uitvoering daarvan dient de ecologische kwaliteit van de Landgoederenzone minimaal behouden en waar mogelijk versterkt te worden;
- Vrijwilligersprijs 2009: het bestuur heeft het HVR-lid de heer Bart Tent voorgedragen voor de Vrijwilligersprijs 2009, voor zijn inzet bij de HVR. Het gemeentebestuur heeft het voorstel overgenomen en de Vrijwilligersprijs 2009 op 10 december aan hem en aan dertien andere vrijwilligers uitgereikt;
- Het gebied Sion wordt in de komende jaren opnieuw ingericht: de kassen worden vervangen door woningen. Een stukje geschiedenis is daar nog aanwezig, in de vorm van het voormalig koetshuis van de vroegere buitenplaats Sion, daterend uit ongeveer 1700. Voor dit pand is een sloopvergunning afgegeven. In samenwerking met de Historische Vereniging Schipluiden heeft de HVR de gemeente verzocht om de mogelijkheden te onderzoeken tot behoud van dit pand, evenals een gepaste nieuwe bestemming;
- Het bestuur werkt nauw samen met de Stichting Rijswijkse Historische Projecten, die zich inspannt om mooie uitgaven op het terrein van de geschiedenis van Rijswijk te realiseren. Een aantal interessante boeken verschenen in 2009: '100 jaar Sociaal Democratie in Rijswijk', 'Adriaen van de Cabel (Rijswijk 1631 – 1705 Lyon) - een Rijswijkse schilder' en 'Het Nederlandse Rode Kruis – 70 jaar in Rijswijk'.

Ontwikkelingen rond de stadhuislocatie

De schorsing van de besluitvorming van de provincie door de Raad van State in 2008 heeft in 2009 weinig zichtbare gevolgen gehad. De gemeente heeft zich beraden op de situatie. Daartoe heeft het College van B & W in het voorjaar de gemeenteraad een voorbereidingsbesluit voorgelegd om snel te kunnen opereren als college zonder verdere bemoeienis van de raad. Dit voorstel is aangenomen maar de voorspelling daarbij van de wethouder dat er dan eind 2009 een bouwvergunning zou liggen is niet bewaarheid, het is alleen maar stil gebleven. Inmiddels is ook de provincie voorstander van een sterkere bescherming van kwetsbare gebieden zoals de landgoederenzone.

Ontwikkelingen in de Landgoederenzone

Op 15 december 2009 heeft de gemeenteraad het bestemmingsplan Landgoederenzone vastgesteld. Tot veler verrassing werd bij het vaststellen de mogelijkheid tot woningbouw beperkt tot de locatie De Opperd. De oorspronkelijk door B & W voorgestelde woningbouwlocaties Tedo-Adelaars en Omnigroen zijn vervallen en ook is het voorstel om op Te Werve een 'dormitorium' te bouwen van de baan.

De HVR is zeer ingenomen met deze aanpassing van de oorspronkelijke voorstellen. Andere belangrijke ontwikkelingen in de Landgoederenzone zijn de opknabbeurt van sportcomplex Vredenburg en het planten van een groot aantal bomen en heesters in het gebied van De Voordes.

In het najaar werd in het kader van de opknabbeurt van het Rijswijkse Bos archeologisch onderzoek gedaan naar de restanten van Huys Ter Nieuburch.

Bij al deze plannen en ingrepen in de Landgoederenzone is de insteek van de HVR geweest om in een vroegtijdig stadium haar visie te geven op de (on)wenselijkheid van de voornemens.

Bijeenkomsten

In 2009 kregen de leden de volgende bijeenkomsten aangeboden:

- Op 26 februari werd een bijeenkomst gehouden over 'De Kerklaan en de verdwenen middenstand', gehouden door geboren Rijswijker en HVR-lid de heer Jan Eijken. Hij heeft een omvangrijke verzameling foto's en ansichtkaarten over Rijswijk in het algemeen en de Kerklaan in het bijzonder: hij heeft zijn kapperszaak immers in de Kerklaan !

In deze boeiende lezing heeft hij een beeld geschetst van de ontwikkelingen van de middenstand in de Kerklaan, vanaf het einde van de 19e eeuw tot heden. Zit de middenstand nu vooral in het voorste deel van de Kerklaan (vanaf de Oude Kerk gezien), tot de jaren '60 zat er ook veel nering in het gedeelte van de Kerklaan over de Lindelaan. Deze winkels zijn veelal verdwenen en omgebouwd tot woonhuis.

Eijken heeft voor deze lezing uit zijn verzameling geput, maar ook heeft hij veel materiaal weten te achterhalen bij bewoners van de Kerklaan, veelal (nazaten van) winkeliers. Veel bijzondere foto's van verdwenen winkels waren te zien, alsook van de winkeliers en hun familieleden: velen in de zaal (her)kenden de afgebeelde personen.

Jan Eijken is een geboren verteller, de zaal reageerde dan ook enthousiast en met bijval op zijn verhalen en anekdotes. Een enkele keer wist een bezoeker zelfs nog een interessant detail toe te voegen.

Dat het onderwerp aansprak bleek uit de meer dan volle zaal: er moesten zelfs bezoekers in de gang zitten !

- Op 26 maart 2009 hield de heer Georg J. Groenveld, voorzitter van het 'Historisch genootschap De Blauwe Tram' een lezing over de geschiedenis van deze legendarische openbaar vervoersverbinding.

Tussen 1924 en 1961 reed in onze regio de zg. Blauwe Tram, zo genoemd naar de donkerblauwe kleur van de rijtuigen. De tram reed op het traject Scheveningen, Den Haag, Voorburg en verder naar Katwijk, Noordwijk en Haarlem. In Voorburg aan de Parkweg stond een grote tramremise: nu staan hier appartementengebouwen, maar in de bestrating liggen nog biels en een herdenkingsbord.

De Stichting Historisch Genootschap 'De Blauwe Tram' (www.blauwetram.nl) spant zich in om de herinnering aan het trambedrijf van de Noord-Zuid-Hollandsche Tramweg Maatschappij, kortweg NZH, levend te houden door het verzamelen van fotomateriaal en voorwerpen zoals uniformen, bordjes uit de tramrijtuigen, lampen, etcetera.

Ook heeft het Genootschap in de jaren zeventig een vervallen Blauwe Tramrijtuig, dat als zomerhuis dienst had gedaan, naar Voorburg overgebracht en in een tijdsbestek van

bijna 10 jaar volledig gerestaureerd. Dit rijtuig is te bewonderen in het Noord-Zuid-Hollands Vervoer Museum aan de Leidsevaart te Haarlem.

Alhoewel de tram al sedert 1961 niet meer rijdt, bleek deze nog sterk in de herinnering aanwezig: de zaal was overvol!

- Op 23 april 2009 hield de heer Jacques Moerman de lezing 'Sion, buitenplaats en tuinbouwgebied'. Op de grens van Delft ligt in Rijswijk het buurtschap Sion. Hier stond het laatmiddeleeuwse klooster Sion, een afsplitsing van het klooster St.Hieronymusdal in Delft. Bij het kapittel van Sion waren in de bloeitijd 25 kloosters aangesloten. De heer Jacques Moerman, geschiedeniskenner van Midden-Delfland en de VOC, nam ons mee langs de drie belangrijkste periodes van de geschiedenis van Sion. In de jaren 1573-1574 waren de resten van het klooster in Spaanse handen. Vanaf het begin van de 17e eeuw ontstond uit de hofstede Sion een van de grootste buitenplaatsen van de regio. Na de Franse tijd werd het gebied ingericht voor de tuinbouw. In de komende jaren zal de bestemming van dit historische gebied opnieuw veranderen.
- Op 4 juni 2009, aansluitend op de Algemene Ledenvergadering, heeft het HVR-lid (tevens stadsgids voor Den Haag en Rijswijk) de heer Joop Josée de aanwezigen vergast op een virtuele wandeling door twee prachtige en interessante wijken van Den Haag. De rondwandeling voerde door het Willemspark en de Archipelbuurt. Hij heet de 'Indische wandeling', omdat deze wijken vanaf hun aanleg aan het eind van de 19e eeuw in trek waren bij Oudindisch gasten, mensen die na een verblijf in Nederlands-Indië terugkeerden naar Nederland. Bij de wandeling door het Willemspark kwam de onlosmakelijk daarmee verbonden schrijver Louis Couperus aan de orde. Aansluitend wandelden we langs de prachtige panden en intieme hofjes van de Archipelbuurt. De Archipelbuurt is één van de eerste wijken in Den Haag, die tussen 1869 en 1889 buiten de Haagse grachtenring werd gebouwd. De wandeling begon in de Javastraat en liep via de Zeestraat, het Plein 1813 en de Nassaulaan naar het Nassauplein. Verder doorkruisten we de Archipelbuurt en eindigden de wandeling op de Schelpkade
- Op 17 september 2009 hield de heer drs. J.A. Waasdorp, archeoloog bij de gemeente den Haag, de lezing 'Vier MP naar MAC: de Romeinse infrastructuur in de Haagse kustregio'. Hij heeft een boek geschreven over de infrastructuur van de Romeinen in onze regio ('M.P. naar M.A.C., Romeinse mijlpalen en wegen', Haagse Oudheidkundige Publicaties 8). Centraal staat hierbij de vondst van vier mijlpalen: deze hebben voor heel veel nieuwe informatie gezorgd over de Romeinse infrastructuur. Tijdens de lezing stond hij ook stil bij de militaire bezetting van het gebied. MP staat voor 'Milia passuum': Romeinse mijl en MAC staat voor Municipium Aelium Cananefat(i)um
- Op 22 oktober 2009 heeft de voorzitter van de HVR, de heer Hans van Rossum een lezing gehouden over 'Oorlogsgeweld in Rijswijk'. In de aanloop naar de herdenking van 65 jaar Bevrijding in 2010 werd een aantal momenten uit de periode '40-'45 belicht waar het oorlogsgeweld ook Rijswijk raakte. Ter ondersteuning werd recent en oud beeldmateriaal getoond

De lezingen werden gehouden in het Gebouw Hofrust.

Tenslotte

Een deel van onze leden beschikt niet over een e-mail adres, reden dat zij hun convocatie per post ontvangen. Dankzij een aantal leden, die zich hiervoor belangeloos beschikbaar hebben gesteld, kan het envelopperen verdeeld worden.

Een woord van dank aan deze leden is op zijn plaats: wij danken de dames Juul Kuiper, Elies van Muyden, Rina van der Broeke en Wilma den Hertog, alsmede de heer en mevrouw Rob en Joop Davilar en de heer Tom Brouwer voor hun inzet!

Archeologische Kroniek over 2009

Hans Koot

Inleiding

Sinds het verschijnen van het eerste jaarboek in 1994 is het gebruikelijk een kroniek op te nemen met informatie over in het voorgaande kalenderjaar gedane archeologische vondsten. Ook dit jaar wordt deze traditie voortgezet.

Na het afsluiten van het veldwerk vindt de uitwerking van het onderzoek plaats. Tijdens het schrijven van deze kroniek zijn van veel projecten de eindresultaten nog niet bekend. Elk onderzoek wordt uiteindelijk afgesloten met een rapportage. De kroniek geeft dan ook een eerste indruk van de onderzoeksresultaten. Tenzij anders wordt vermeld, is het veldwerk verricht door het Bureau Monumentenzorg en Archeologie (BMA) van de sectie Ruimtelijke Ordening, Verkeer en Milieu (ROVM) van de afdeling Stad en Samenleving van de gemeente Rijswijk. Evenals voorgaande jaren werd aan het onderzoek deel genomen door vrijwilliger(st)ers, van wie de meeste lid zijn van de Archeologische Werkgroep Rijswijk (AWR).

Opgavingen trekken altijd veel aandacht van passerend publiek. Veel passanten stellen de vraag of de archeologische resten niet permanent zichtbaar kunnen blijven. Meestal is dat niet mogelijk. Vrijwel altijd worden de opgravingen uitgevoerd omdat de archeologische resten op dat moment met vernietiging, bijvoorbeeld door woningbouw, worden bedreigd. Met het archeologisch onderzoek vindt dan eerst de documentatie plaats van de archeologische resten.

Op veel plaatsen in de bodem van Rijswijk is archeologisch erfgoed aanwezig. Dat is bovengronds echter niet zichtbaar. Het is beleid van de gemeente Rijswijk om het verhaal over het Rijswijks erfgoed te vertellen. Soms kan dat door het plaatsen van een informatiebord op de plek waar ooit een kasteel heeft gestaan waarvan de funderingen nog in de ondergrond liggen. Dit jaar is begonnen met een wel heel bijzondere vorm van aanschouwelijk onderwijs. In het Rijswijkse Bos is een begin gemaakt met het weergeven van de omtrek van het paleis Huys ter Nieuburch waarover elders in deze kroniek meer. In de Herenstraat zal volgend jaar de oude openbare waterput van het dorp zichtbaar worden gemaakt. Dat gebeurt wel heel erg letterlijk. De oude resten zullen straks onder een glasplaat permanent te zien zijn. In 2009 zijn de plannen voorbereid en in 2010 wordt de uitvoering ter hand genomen. Ongetwijfeld zal in de archeologische kroniek van het volgende jaarboek hieraan meer aandacht worden besteed.

Munten

Een andere bijzondere gebeurtenis was de schenking van 75 munten uit de muntschat die in 1978 in de Hoekpolder werd gevonden. In dat jaar vonden spelende kinderen zilveren munten in een weiland. In twee maanden tijd werden door tal van mensen munten in het weiland verzameld. Uiteindelijk kwamen er zo'n 1400 zilveren munten tevoorschijn. De munten dateren vooral uit de vijftiende en de zestiende eeuw, de jongste zijn uit het jaar 1573. De meeste munten behoorden tot het kleine handgeld, zoals stuivers. De samenstelling van de muntschat, het gegeven dat de jongste munt van 1573 dateert, terwijl

ook verschillende munten zijn voorzien van een belastingklop die in 1573 verplicht werd gesteld, maakt het aannemelijk, dat de munten in 1573 of 1574 in de bodem zijn verstopt (Van der Kuijl 1996). Dat is niet zo vreemd, want in 1572-1574 was deze streek het strijdtoneel van Spaanse en Staatse troepen. Iemand heeft het geld verstopt en is niet meer in de gelegenheid geweest de munten later weer op te halen. Na de vondst in 1978 zijn vrijwel alle munten in particuliere verzamelingen terecht gekomen en veelal niet meer traceerbaar. Slechts enkele munten belandden uiteindelijk in de collectie van Museum Rijswijk. Een van de particulieren, de heer W. Pont, had in 1978 maar liefst 75 munten gevonden. Hij besloot zijn munten te schenken aan de gemeente Rijswijk. De schenking was voor een andere vinder aanleiding om zijn munten, acht exemplaren, eveneens aan de gemeente te schenken. Eerder had het Museum Rijswijk al enkele munten verworven. Hierdoor zijn uit de muntschat die naar schatting zo'n 1400 munten telde, nu ongeveer 100 munten weer in een openbare verzameling terecht gekomen. De munten zijn in bruikleen gegeven aan het Museum Rijswijk waar zij deel uitmaken van de permanente expositie.

• 180 •

Oud-Rijswijk, vervanging waterleiding

In de dorpskern van Oud-Rijswijk waren de waterleidingen in de openbare ruimte aan vervanging toe. In de maanden juni en juli 2009 vonden de werkzaamheden plaats. Er werd doorgaans niet dieper dan 60 tot 80 centimeter gegraven en grotendeels in eerder verstoorde bodem. Archeologen van de gemeente Rijswijk volgden uiteraard het graafwerk. Het grondwerk leverde doorgaans niet of nauwelijks vondsten op. Op enkele plaatsen werden gemetselde kolken (19e eeuw?) doorsneden. Ter hoogte van de scheiding tussen Herenstraat 86 en 88 werd een muur waargenomen, gemetseld van gele baksteen. Op basis van de formaten van de bakstenen (16 bij 7,9 bij 4 cm), dateert de fundering van de 18e of de 19e eeuw. De functie van de fundering is onbekend. Ter hoogte van het pand Tollensstraat 10 kwam metselwerk van gele en rode baksteen (geel: 17,2 bij 7,2 bij 4 cm en rood: 17,5 bij 9,2 bij 4,2 cm) te voorschijn, mogelijk behorend tot een kolk uit de 17e of de 18e eeuw. In alle gevallen was de sleuf te smal om uitgebreidere waarnemingen te kunnen verrichten en meer gegevens vast te leggen.

Een opvallende vondst werd gedaan voor het pand Herenstraat 69. Op de stort lag een kleine hoeveelheid natuursteen, vooral tufsteen. De meeste brokken tufsteen vertoonden sporen van bewerking. De stukken zijn afkomstig van grotere blokken die als bouw materiaal zijn gebruikt. Het tufsteen is zacht en poreus waardoor het goed te bewerken is. Het nadeel van tufsteen is daardoor de snelle aantasting door weersinvloeden. Het gebruik van natuursteen als bouw materiaal is bijzonder in Holland. Het werd voor het eerst geïmporteerd in de Romeinse Tijd en gebruikt bij de bouw van de meest belangrijke gebouwen zoals castella. Ook in de Late Middeleeuwen importeerden de bouwers tufsteen. Ook toen werd het gebruikt voor belangrijke gebouwen als kerken terwijl de ‘gewone’ panden werden gemaakt van hout en leem. Pas later, vanaf de dertiende eeuw werd steeds meer baksteen toegepast. Binnen de dorpskern is alleen tufsteen in de Oude Kerk gebruikt, en wel in de oudere bouwfasen. Dat blijkt uit hergebruikt tufsteen dat op verschillende plaatsen in het huidige gebouw zichtbaar is. Muren van oorspronkelijk tufsteen zijn bovengronds niet bewaard gebleven als gevolg van latere verbouwingen. Bij de aanleg van de vloerverwarming in 1982-1983 zijn brokken natuursteen aangetroffen. Naast tufsteen werden in de grond onder de kerkvloer ook hardere steensoorten als kalksteen (?) gevonden. Een determinatielijst is niet voorhanden, zodat nadere informatie ontbreekt. De vondst wijst echter wel op het gebruik van andere soorten natuursteen naast tufsteen in de oudere bouwfasen van de kerk.

Ofschoon wel vaker bij opgravingen in de dorpskern kleine brokken tufsteen worden gevonden, valt de hoeveelheid tufsteen uit de kleine sleuf bij Herenstraat 69 op. De brokken vertonen sporen van bewerking. Enkele stukken maakten deel uit van rechthoekige blokken. Een fragment heeft aan de bovenzijde enkele afgeschuinde vlakken. Mogelijk had dit exemplaar een piramidevormige beëindiging. In totaal zijn twaalf brokken tufsteen verzameld waarvan de grootste dertig centimeter groot is. Het gewicht van het verzamelde tufsteen is elf kilo. Tevens zijn vier brokken hardsteen en een stuk leisteen gevonden. De afstand tot de Oude Kerk bedraagt zo'n 25 meter, waardoor het natuursteen van dat gebouw afkomstig kan zijn. Een andere mogelijkheid is een ander gebouw waarin tufsteen was verwerkt in de directe omgeving van de vindplaats.

De aanleg van een proefsleuf op het sportpark Vredenburg.

Op de achtergrond het oude clubgebouw.

(foto: Gemeente Rijswijk, SenS, REO, Bureau Monumentenzorg en Archeologie)

Sportpark Vredenburg

Het noordelijk deel van Rijswijk wordt gedomineerd door de Landgoederenzone. Sinds enkele jaren is de gemeente Rijswijk bezig met het ontwikkelen en uitvoeren van plannen om dit bijzondere gebied op te knappen en te herinrichten. Eén van de deelplannen is de volledige reconstructie van het Sportpark Vredenburg. Het plan bestaat uit het opnieuw indelen van het terrein, de aanleg van een kunstgrasveld, het slopen van de oude opstallen en de bouw van een nieuw en groot clubgebouw.

Het terrein is gelegen op de oude strandwal Voorschoten-Rijswijk. Vanaf de vorming in de periode 3800-3400 voor Chr. leefden er mensen op deze zandrug. Op de strandwal lagen duinen waardoor het gebied reliëfrijk was. Zandwinning leidde er toe, dat in de loop van de eeuwen vrijwel alle duinen werden afgegraven. In Rijswijk zijn op slechts enkele plaatsen nog resten van duinen te zien. Het fraaiste voorbeeld is de hoogte waarop de dorpskern van Rijswijk ligt.

Met het afgraven van de duinen zijn ook veel bewoningssporen uit het verleden verdwenen. Uit archeologische onderzoek is gebleken, dat vooral op de flanken van de strandwal bewoningssporen nog goed zijn geconserveerd. Minder bekend is de conserveringstoestand van de archeologische resten onder de lengteas van de strandwal. De jongere bewoningssporen uit bijvoorbeeld de Romeinse Tijd zullen goeddeels verdwenen zijn bij het afgraven van de duinen. De dieper gelegen en oudere bewoningssporen liggen op en onder het grondwaterniveau. Op deze diepte was zandwinning niet meer rendabel. De reconstructie van het sportpark Vredenburg maakte het mogelijk om meer gegevens te verzamelen. De grondwerkzaamheden zouden immers het eventueel aanwezig bodemarchief aantasten.

De opgraving in het Rijswijkse Bos kreeg veel belangstelling. Oscar Holthausen is bezig met het in kaart brengen van de vondsten. (foto Erwin Dijkgraaf)

In het gedeelte waar een parkeerterrein en het nieuwe verenigingsgebouw zouden komen, groeven de archeologen drie proefsleuven. Onder de recent geroerde bovenlaag werd op geringe diepte het onverstoorde strandwalzand aangetroffen. In het zand werden geen oude bodemlagen gevonden en evenmin archeologische resten. Dat is opvallend, want bij een vergelijkbaar onderzoek aan de Van Vredenburgweg, hoek Steenvoordelaan in 1995 werden tal van vondsten uit de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen gedaan. De gevonden resten waren fors aangetast door zandwinning (Koot 1996, 147-148). De voorlopige conclusie van het onderzoek aan het Sportpark Vredenburg is dat op dit deel van de strandwal veel meer zand is afgegraven. Het reliëf reikte er hoger. Alle bewoningssporen die vanuit het toenmalige loopvlak zijn ingegraven, zijn door de zandwinning verdwenen.

Laan van Zuidhoorn

Op het bedrijventerrein Hoornwijck werd op het zogeheten kavel 17 een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven uitgevoerd. Het onderzoek was nodig vanwege de bouw van een kantoorvilla. Het plangebied ligt in een zone waar in voorgaande jaren bewoningsplaatsen uit de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen/Nieuwe tijd werden gevonden.

Er werden twee proefsleuven gegraven. Daarbij werden enkele greppels uit de Late Middeleeuwen (1050-1500) en Nieuwe Tijd (1500-heden) ontdekt, evenals enkele restanten van paalsporen uit de Nieuwe Tijd. Alle aangetroffen sporen hielden verband met de verkaveling van het landschap en agrarische activiteiten ter plaatse.

Geestbrugweg 56

In de zomer van 2009 meldde de bewoner van het pand Geestbrugweg 56 de vondst van een ronde put met een betonnen mantel en een gemetselde koepel. Deze kwam te voorschijn bij de renovatie van een bijkeuken. De woningen aan de zuidzijde van de Geestbrugweg zijn gebouwd tussen ca. 1900 en ca. 1920. Het pand Geestbrugweg 56 maakt deel uit van een blok van ongeveer acht woningen en is gebouwd rond 1910.

Bij nadere inspectie bleek het te gaan om een waterput. De put was aangelegd op de scheiding tussen de percelen Geestbrugweg 54 en 56. Beide panden maakten van de put gebruik. Vanaf 1897 werd Rijswijk aangesloten op het drinkwaterleidingnet (Alkemade 1989). Eigenaren van toen al bestaande panden mochten kiezen voor aansluiting op het netwerk of blijven gebruikmaken van eigen putten. De vondst toont aan dat in de eerste jaren van de twintigste eeuw in Rijswijk nieuwe panden niet 'automatisch' werden aangesloten op het drinkwaterleidingnet.

Landgoed Zuidhoorn

Het landgoed Zuidhoorn ondergaat ingrijpende veranderingen: het landhuis 'Huize Zuidhoorn' wordt verbouwd en fors uitgebreid tot een hotel met 'wellness-centrum'. Het omliggende terrein wordt heringericht. Een proefsleuvenonderzoek in opdracht van Restaurant Savarin bracht laatmiddeleeuws aardewerk aan het licht, wat wijst op een woongeschiedenis die minimaal teruggaat tot de 15e eeuw.

Sir Winston Churchillaan – Wereldhave

Op een terrein omsloten door de Sir Winston Churchillaan, P.A. van der Steurlaan en de C.T. Storklaan worden drie flats met appartementen gebouwd. Dit project 'Wereldhave' wordt gerealiseerd door Schouten & De Jong Projectontwikkeling. In opdracht van laatstgenoemde vond een proefsleuvenonderzoek plaats. De ene sleuf werd in 2008 aangelegd en de ander in 2009. De locatie had een hoge archeologische verwachting omdat langs de zuidrand van het terrein in de Romeinse Tijd een hoofdweg lag. Anderzijds werd de verwachting getemperd omdat er al eerder een kantoorflat en parkeergarage op hetzelfde terrein stond. De getemperde verwachting werd bevestigd door het proefsleuvenonderzoek. Beide sleuven toonden aan dat het terrein vrijwel volledig was verstoord door de eerdere bouwwerkzaamheden. Verder onderzoek was dan ook niet nodig.

Rijswijkse Bos en het paleis Huys ter Nieuburch

Een van de meest bekende plaatsen in Rijswijk is De Naald, met het Rijswijkse Bos. Dit bos is gelegen aan de zuidzijde van de Van Vredenburgweg. Het is een overblijfsel van het zeventiende-eeuwse paleis Huys ter Nieuburch. Over dit gebouw is al veel gepubliceerd, o.a. rond de herdenking van de Vrede van Rijswijk.

Het Rijswijkse Bos is sinds de Franse Tijd openbaar toegankelijk. Het huidige bos is van recentere datum. In de hongervinter van 1944-1945 kapten omwonenden het volledige bos om als brandstof te kunnen verstoken. Na de oorlog vond herplanting plaats. Omstreeks 1990 droeg de beheerder, Dienst der Domeinen, het Rijswijkse Bos over aan de gemeente Rijswijk. Omstreeks 1995 werd het complex opgeknapt, waarbij bij de Naald een heg werd geplaatst. Met deze heg werd de omtrek van het paleis aangegeven. De locatie was door de ontwerper bepaald door het vergelijken van oude prenten waarop het paleis was afgebeeld.

Een bos heeft onderhoud nodig. Periodieke uitdunning voorkomt verstikking. Daarom voerde de gemeente Rijswijk in 2009 en 2010 een grote onderhoudsbeurt uit waarbij uitdunning plaatsvond, wandelpaden werden opgeknapt, een oude vijver werd heropend en nieuwe zitbanken werden geplaatst. Landschapsarchitect Jelle Bennema van de Deltavormgroep besteedde ook aandacht aan het veld rondom de Naald. Op deze plaats stond het hoofdgebouw van het paleis, maar daarvan was sinds de sloop niets meer te zien. De gelegenheid deed zich nu voor om het veld opnieuw in te richten en daarbij de historie weer zichtbaar te maken. De inrichting bestaat onder meer uit het wijzigen van de ligging van de wandelpaden en het vergroten van het veld. De (lage) heuvel waarop de Naald staat, krijgt steilere hellingen. Op natuurstenen tekstplaten zal het verhaal van deze bijzondere plek worden verteld. In de ontwerpfase ontstond ook het idee om met natuurstenen banden de omtrek van het hoofdgebouw weer te geven. In de loop van 2010 zal het ontwerp zijn uitgevoerd.

De herinrichting van het Rijswijkse Bos wordt door de archeologen van de gemeente Rijswijk begeleid, zodat documentatie van mogelijke archeologische vondsten mogelijk is. Het belangrijkste deel van het archeologisch onderzoek vond in 2009 plaats. In dat jaar moest worden vastgesteld waar het paleis precies had gestaan om de contourlijn op de juiste plek te kunnen aanbrengen. De archeologen hadden onderzoeksvragen als: wat is er nog van het paleis over, zijn alle funderingen in 1786 en 1791 uit de bodem verwijderd zoals schriftelijke bronnen melden, hoe waren de funderingen gemaakt, is er bouw materiaal in de bodem achtergebleven zodat we weten wat voor natuursteen in het gebouw werd verwerkt?

Er werd besloten een Inventariserend Veldonderzoek uit te voeren. Dit onderzoek bestond uit het verrichten van grondboringen, de inzet van een grondradar en het graven van enkele kleine proefsleuven. De intentie was daarbij de archeologische resten zo min mogelijk te verstoren. De werkzaamheden vonden plaats in meerdere campagnes in de loop van 2009. De onderzoekslocatie was gelegen op de zuidelijke flank van de strandwal. De meest noordelijke rand van het Rijswijkse Bos reikt tot op de middenas van de strandwal. De huidige Van Vredenburgweg geeft min of meer de middenas van de strandwal weer. Vanaf de Van Vredenburgweg ligt het strandwalzand steeds dieper ten opzichte van het huidige loopvlak. Op het strandwalzand liggen jongere bodemlagen van veen en klei. Het hoogste niveau bestaat uit opgebrachte grond bij de aanleg van de tuin en jongere grondverbeteringen.

Met behulp van een grondradar werd een poging gedaan om meer inzicht te krijgen in de archeologische resten in de ondergrond. Dit onderzoeksdeel werd uitgevoerd door de firma Groundtracer die kort daarna is opgegaan in de firma Saricon. Het is een niet-destructieve onderzoekstechniek, waarbij door het uitzenden van elektromagnetische golven wordt nagegaan hoeveel weerstand deze ontmoeten. Het nadeel is dat niet altijd duidelijk is wat de weerstand veroorzaakt. Het resultaat van het grondradaronderzoek is een diepteprofiel met allerlei nuances van licht en donker: licht betekent veel weerstand, donker minder. Bij de interpretatie van de resultaten waren diverse lijnen en vlekken waarneembaar. Een aantal van dergelijke patronen was te koppelen aan bekende structuren als de twee gedempte ronde vijvers in het noordelijk deel van het Rijswijkse Bos. Een aantal andere rechthoekige structuren en lijnen was zichtbaar op de plek van het voorplein van het paleis. Funderingen waren dat niet of nauwelijks. Wel kon de plek van het paleis worden vastgesteld door verschillen in de verkleuringen.

Op basis van het grondradaronderzoek, grondboringen en historische gegevens werd bepaald waar de proefsleuven zouden komen. Enkele kleine proefsleuven werden gegraven op de plek waar tuinmuren het voorplein begrensd. Andere proefsleuven richtten zich op het paleis. De afbeeldingen van de buitengevels van het paleis tonen pilasters. De verwachting was, dat de pilasters ook in de funderingen zichtbaar zouden zijn in de vorm van plaatselijke verbredingen. Op de gravure van A. Rietkesler, gemaakt in 1697, is een plattegrond van de benedenverdieping van het paleis verwerkt. Ook op deze plattegrond zijn de verbredingen van de gevel goed zichtbaar. Op basis van de plattegrond van Rietkesler zou het paleis een frontbreedte hebben van zo'n 96 meter.

De resultaten van het verkennend onderzoek overtroffen elke verwachting. Het had, zoals gezegd, een verkennend karakter waarbij zo min mogelijk verstoringen van de archeologische resten dienden plaats te vinden. Het veldwerk was pas mogelijk na het zogeheten strandwalfestival waarbij het centrale middenveld plaats moest bieden aan een groot podium. Vlak voor dit festival werd in augustus een klein kijkgat gegraven op de zuidoosthoek van het middenpaviljoen. Op zo'n negentig centimeter beneden het maaiveld kwam een zware fundering te voorschijn. Het bleek de zuidoosthoek van het middenpaviljoen te zijn. Daarmee werd duidelijk, dat de omstreeks 1995 geplaatste heg niet op de juiste plaats stond. Kort na het strandwalfestival kon de renovatie van het Rijswijkse Bos en daarmee ook het verdere archeologische verkennend onderzoek een aanvang nemen.

Op basis van de tekening van Rietkesler werd besloten om op de verwachte locatie van het paleis op drie plaatsen een kleine sleuf te graven. De eerste sleuf werd over de zuidelijke gevel van de oostelijke galerij gegraven. Ook hier bleek de fundering geheel aanwezig

te zijn. De fundering lag slechts enkele decimeters beneden maaiveld. De tweede sleuf kwam ter plaatse van de zijgevel van het westelijke paviljoen. Ook in deze sleuf werd muurwerk aangetroffen. Dit muurwerk bleek niet tot de verwachte zijgevel te behoren maar een binnen het pand gelegen beerput met riool. Bij verbreding van de sleuf kwam de noordwesthoek van het paviljoen te voorschijn. Tenslotte werd de in augustus al blootgelegde zuidoosthoek opnieuw opgegraven. Ditmaal richtte het onderzoek zich op de onderzijde van het muurwerk.

De breedte van de fundering van de buitengevels blijkt ruim één meter dik te zijn. De muren zijn opgetrokken van rode baksteen (formaat 19 bij 9 bij 4 centimeter en 19 bij 8,5 bij 4,5 centimeter). Het metselwerk is goed verzorgd. Het muurwerk reikt tot grote diepte. Het is geplaatst op de top van het strandwalzand dat ruim twee meter beneden de bovenzijde van het gevonden muurwerk lag. De zeventiende-eeuwse bouwers hebben eerst een dikke veenlaag moeten verwijderen alvorens dit zand te bereiken. Onder het muurwerk van het middenpaviljoen is houtwerk aangebracht, bestaande uit balken en palen.

Ook de binnenmuren zijn voorzien van een houten versteviging. Dit kon worden geconstateerd in de sleuf in het westelijk zijpaviljoen.

Op regelmatige afstand springt het muurwerk van de buitengevels zo'n 35 centimeter uit. Elke uitsprong was 115 centimeter breed. Op deze plaatsen stonden bovengronds de pilasters. Door het uitspringen van de funderingen te vergelijken met de afbeelding van Rietkesler is goed na te gaan wat de relatie is tussen de verschillende gevonden muurresten en de opbouw van het paleis zoals afgebeeld op historische prenten.

Door de vondst van de verschillende muurdelen was het mogelijk de positie van het paleis exact te bepalen. Ter controle kwam op de plek van de zijgevel van het oostelijke zijpaviljoen een klein kijkgat. Op de verwachte locatie werd eveneens de fundering aangetroffen.

De archeologen concludeerden dat het paleis een frontbreedte had van ruim 103 meter. De gedenknaald bleek niet op het middenpaviljoen te staan zoals vaak werd vermeld, maar precies voor de hoofdingang van het middenpaviljoen.

Andere delen van het complex, zoals de tuinen, bleken minder goed te zijn geconserveerd. Enkele kleine proefsleuven toonden aan dat de muren inclusief de fundering waren gesloopt. Toch was niet alles verdwenen. Niet meer bruikbare puinresten waren teruggeworpen in de funderingssleuf. De positie van de muren is daardoor nog steeds goed herkenbaar maar dan in de vorm van puinbanen.

In de ondergrond zijn oudere bewoningssporen aanwezig. Dit blijkt onder meer uit gedempte greppels. Ook kwamen uit de toplaag van de natuurlijke kleilaag scherven inheems-Romeins aardewerk te voorschijn. De scherven wijzen op bewoning in de 1-3e eeuw na Chr. in de directe omgeving.

Na de sloop van het paleis werd het grootste deel van het terrein overdekt met een zandlaag waarop een teeltlaag was aangebracht. Vanaf de sloop van het paleis was het gebied rondom De Naald in gebruik als park. De lange historie van de locatie was nauwelijks zichtbaar. Lange tijd was alleen de Naald met Latijnse tekst de enige herinnering. Pas omstreeks 1995 werd bij de Naald een klein informatiebord geplaatst en met een heg de contourlijn van het paleis weergegeven. De werkzaamheden van 2009-2010 brengen hierin verandering. Naast uitdunning is een belangrijk planonderdeel de herinrichting van het gebied rondom de Naald. De herinrichting bestaat uit de wijziging van de wandelpaden, het aanbrengen van natuurstenen banden en platen waarop de geschiedenis van het terrein in beeld en tekst is aangebracht. In het gazon geven straks natuurstenen banden ook de omtrek weer van het paleis. Hierdoor is een belangrijk cultuurhistorisch object in de gemeente Rijswijk weer zichtbaar gemaakt.

Literatuur

Chandali en Huitsing 1989

R. Chandali en H.H. Huitsing, *Ter Nieuwburg en de Vrede van Rijswijk. Vorstelijk vertoon in een Hollands dorp*, Rijswijkse Historische Reeks 3, 1989

Alkemade 1989

W.R.C. Alkemade, *Drinkwatervoorziening in Rijswijk*, in: *Kroniek*, orgaan van de Historische Vereniging Rijswijk, 2, p. 34 t/m 54

Koot 1996

J.M. Koot, *Archeologische kroniek van Rijswijk 1995*, in: *Jaarboek 1996*, Historische Vereniging Rijswijk, p. 146-150

Van der Kuijl 1996

H. van der Kuijl, *De muntvondst bij de Schapweimolen*, in: *Jaarboek 1996*, Historische Vereniging Rijswijk, p. 93-102.

Floor
Klein

Onderhouds- en
timmerbedrijf

Doelenstraat 86, 2282 NZ Rijswijk
tel. 06 14437361, floorklein@ziggo.nl

Jaaroverzicht 2009

Wilberd Gijzel

Januari

Tijdens de jaarwisseling zijn het jongerencentrum De Smeltkroes aan het Pieter Postmapad en het clubhuis van de Senioren 55-club in brand gestoken. Het clubhuis is gevestigd in een Spijkstaalwagen omdat het vorige wegens waterschade niet meer kon worden gebruikt.

Op de drukbezochte nieuwjaarsreceptie in het stadhuis op 5 januari heeft burgemeester Ineke van der Wel de Rijswijkers opgeroepen zich niet te laten beïnvloeden door alle sombere berichten rond de kredietcrisis. Na haar speech kreeg de burgemeester de nieuwe ambtsketen omgehangen, een ontwerp van edelsmid en kunstenaar Greetje Sieders (zie ook Jaarboek 2008).

De gemeenteraad heeft op 14 januari de opzet van de forumavonden op een aantal praktische punten verbeterd. De vaste tijdsindeling wordt losgelaten, de onderwerpen in de deelfora worden meer afgestemd op de vakdeskundigen in de fracties en ten slotte beginnen de deelfora voortaan meteen na de gezamenlijke bijeenkomst aan het begin van de avond. Er zijn voortaan twee deelfora in plaats van drie: forum Stad en forum Samenleving.

Op woensdag 14 januari behaalt het zwembad van Sport- en Welzijnscentrum De Schilp wederom het keurmerk Veilig en Schoon. Het zwembad aan de Schaapweg is getoetst aan alle wettelijke eisen en richtlijnen in het kader van hygiëne en veiligheid.

B&W hebben op 15 januari hun plannen voor sportpark Vredenburg bekend gemaakt. Er komt een nieuwe accommodatie op de plaats van het huidige hoofdveld, die zo wordt ontworpen dat hij ook gebruikt kan worden voor buitenschoolse kinderopvang.

De tribune wordt met de accommodatie samengevoegd. Er vóór komt een kunstgrasveld, dat intensief gebruikt kan worden. Hierdoor wordt er meer speelcapaciteit geschapen. Rondom de accommodatie komen een jeugdvoetbalveld, een parkeerterrein en een fietsenstalling. Het gehele project vergt een krediet van iets meer dan 4 miljoen euro.

Een nieuwe Rabobankvestiging aan het Eisenhowerplein vervangt in het voorjaar van 2009 de dienstverlening van de vestigingen aan de Kerklaan en in het winkelcentrum In de Bogaard. In het kantoor kunnen de nieuwste technieken worden geïmplementeerd, zodat de klant er echt voor alle diensten terecht kan.

Steffie van der Peet ontvangt de sportprijs 2008 (foto Tino van Dam)

De winnende foto van Jos van Koningsbrugge

Tijdens een feestelijke avond op vrijdag 31 januari in het Sir Winston Leisure Centre is de Rijswijkse Sportprijs 2008 in handen gevallen van Noeki Klein, de gouden Olympisch kampioene waterpolo. Bij de jeugd ging de sportprijs naar wielrenster Steffie van der Peet (9 jaar). De teamprijs voor jeugdsporters gaat naar het jongensteam U12 van basketbalclub Lokomotief. De teamprijs bij volwassenen gaat naar het eerste herenteam van tennisvereniging LTC Vredenburg. Sjoerd Vaders van tafeltennisvereniging TSB/Steeds Hoger ontvangt de publieksprijs voor jeugd individueel, het team van deze vereniging sleept de publieksprijs volwassen sporters in de wacht.

● 189 ●

Februari

De fotowedstrijd naar aanleiding van het Waterplan Rijswijk wordt op 16 februari gewonnen door amateurfotograaf Jos van Koningsbruggen uit Rijswijk. Hij maakt een foto van de Vliet in Rijswijk. Uit handen van wethouder Dick Jense en hoogheemraad Aad Wiegman ontvangt hij een ingelijste vergroting van de winnende foto en een prijzengeld van 500 euro. De wedstrijd werd georganiseerd ter gelegenheid van het Waterplan, dat voor Rijswijk is samengesteld en waaraan gewerkt is door de gemeente Rijswijk, samen met het hoogheemraadschap van Delfland.

Een 18-jarige Delftenaar komt donderdag 26 februari op de Lange Kleiweg ter hoogte van TNO bij een motorongeluk om het leven.

Maart

De gemeente Rijswijk kondigt begin maart aan expats te gaan helpen hun weg te vinden in Nederland, door onder andere een ontmoetingsmogelijkheid voor hen te faciliteren. Brochures worden in het Engels en Frans vertaald. Op de wat langere termijn wordt gedacht aan een bustocht met rondleiding, een welkomstmandje met lokale informatie en producten van winkels en het aansluiten bij een tv-programma voor expats.

De gemeente kondigt 4 maart aan een voorbereidingskrediet van twee ton uit te trekken voor de ontwikkeling van drie brede scholen in het basisonderwijs: De Melodie (de vroegere Oprit-Brug), de Piramide en het scholencomplex nabij de Willem van Rijswijkstraat. Doel van de brede school is om een samenwerking te starten tussen partijen, die zich bezig houden met opgroeiende kinderen. Door het aanbieden van sport, cultuur en educatie kunnen de ontwikkelingskansen van het kind worden vergroot.

Rijswijk wordt op 2 en 7 maart getroffen door twee stroomstoringen.

In speciaalslagerij Vrijenhoek aan de Herenstraat 59 is het vrijdag 27 en zaterdag 28 maart feest. Die zondag bestaat de zaak van Dick Vrijenhoek precies 75 jaar. Slagerij Vrijenhoek mag dan bekend staan als een echte Rijswijkse dorpsslager; de lange geschiedenis begon toch echt in Den Haag. In 1934 verhuisde paardenslagerij Vrijenhoek naar de Herenstraat.

De afdeling Rijswijk van de Partij van de Arbeid bestaat 100 jaar. 28 maart 1909 vond de oprichtingsvergadering van een nieuwe afdeling van de SDAP plaats. Dit wordt uitgebreid gevierd op de oprichtingsdag. Ter gelegenheid van het jubileum verschijnt het boek '100 jaar sociaaldemocratie in Rijswijk'.

April

Bij Torica Optiek aan de Herenstraat vloeit zaterdag 4 april de Prosecco rijkelijk. Eigenaar Edwin Luyckx en zijn negen personeelsleden vieren het 70-jarig bestaan van de winkel. Torica, officieel gestart op 1 april 1939, is een familiebedrijf.

Uit onderzoek blijkt dat de bevolking van Rijswijk de informatievoorziening van de kant van de gemeente redelijk positief waardeert. Maar in de schriftelijke communicatie is nog een 'verbeterslag' mogelijk. De gemeente gaat met het advies aan de slag, de gevraagde trainingen publieksgericht schrijven komen er.

De website van de gemeente Rijswijk (www.rijswijk.nl) wint De Grand Prix Webcommunicatie. De prijs wordt op 1 april voor de eerste keer uitgereikt op initiatief van de 2900 leden tellende landelijke vereniging voor communicatie Logeion. In de categorie 'overheid' steekt de site met kop en schouders uit boven de andere genomineerde websites, aldus de jury.

De Archeologische Werkgroep Rijswijk (AWR) bestaat 25 jaar. Zaterdag 18 april is er een jubileumbijeenkomst voor de leden en donateurs in Museum Rijswijk. De AWR is een vereniging van amateurarcheologen. Op dit moment telt de werkgroep circa 60 leden en donateurs. Doel van het werk is het behoud van vindplaatsen in de bodem. Deze zijn immers uniek en onvervangbaar en worden beschermd door de Monumentenwet.

29 april: lintjesdag. Zeven Rijswijkers krijgen een Koninklijke Onderscheiding:

Ridder in de Orde van Oranje-Nassau:

- Mevrouw H. Lakho, schrijfster over haar gewelddadige en liefdeloze jeugd in Pakistan, oprichter en bestuursvoorzitter Stichting Geheim Geweld.

Lid in de Orde van Oranje-Nassau:

- De heer H. van Eijdsen, adviseur TNO Defensie en Veiligheid, ouderling en scribe Protestantse Gemeente Rijswijk
- De heer R.P. Jacobs, Actief in Rijswijkse volleybalwereld, scheidsrechter bij de volleybalbond
- De heer J. Plak, oud-huismeester en nu vrijwilliger van en in een aantal Rijswijkse flats
- Mevrouw G.A.M. Sablerole-van der Kolk, werkzaam in regionaal jeugd- en jongerenwerk, betrokken bij CJV Den Haag e.o. en secretaris Rijswijks Strijdkoor
- Mevrouw P.M.T. Smits-de Groot, vrijwilliger en oud-voorzitter Zonnebloem Oud-Rijswijk/Voorburg West
- De heer J.J.A. van Zijl, actief als vrijwilliger binnen sport-, welzijns- en onderwijsorganisatie, bestuurslid bij de klaverjasclub van De Drassige Driehoek en lid werkgroep senioren en veiligheid van de gemeente.

Mei

Op 89-jarige leeftijd overlijdt op 3 mei in het Bronovo Ziekenhuis te Den Haag de schilder Rob Poort. Een In Memoriam staat in het Jaarboek 2009.

Niven Kunz opent 11 mei zijn nieuwe zaak; tot vorig jaar was hij nog chef-kok bij 't Raethuys in Wieringen. Hij begint echter opnieuw aan de Delftweg in Rijswijk, op de voormalige locatie van 't Ganzenest.

Onder het motto 'Samen leven is Samen praten' start Vluchtelingenwerk Rijswijk 6 mei op verzoek van de gemeente en in samenwerking met het Mondriaan College met een maatjesproject. Een maatje is een vrijwilliger die een ander tijdelijk een steuntje in de rug geeft. In dit geval: een half jaar met een vluchteling of migrant één à twee uur in de twee weken samen optrekken. Voorwaarde is dat zij Nederlands spreken.

Een heftige storm met zware onweersbuien trekt in de nacht van maandag 25 op dinsdag 26 mei over Rijswijk. Bomen vallen om, kelders lopen onder water. De schade aan de natuur en enkele auto's is groot.

Er komt definitief geen piramide met 24 sociale woningen op Eikelenburg. Rijswijk Wonen heeft het plan geschrapt. Het idee was in 2004 leuk, maar zou nu een verlies van 3,5 tot 6 miljoen euro opleveren.

Het 'Jenseplein' (foto Tino van Dam)

Wethouder Dick Jense stelt eind mei op ludieke wijze de 30 nieuwe parkeerplaatsen op het Generaal Eisenhowerplein in gebruik. Staande in een legerjeep en gevolgd door een zware Amerikaanse legertruck neemt Jense bezit van het plein. Met bewoners en ondernemers van het plein wordt in café De Halve Maan een toast uitgebracht op de succesvolle uitvoering van een bijzonder project. Fietzers en voetgangers kunnen voortaan het plein veiliger oversteken. Zij hoeven de rijbaan nu nog maar één keer te kruisen.

Juni

Rijswijk is rechtsaf geslagen. Bij de Europese verkiezingen van 4 juni krijgt de PVV van Wilders in Rijswijk 23,4% van de stemmen. Grootste verliezer is de PvdA met 11,2% van de stemmen, 9,6% minder dan 5 jaar geleden. Ook D66 is winnaar. De democraten krijgen 13,6% van de stemmen, 8,2% meer dan in 2004. De belangrijkste uitslagen: CDA 15,9% (-5,1%), PvdA 11,2% (- 9,6%), VVD 12,3% (-4,4%), GroenLinks 7,8% (+1,1%), D66 13,6% (+8,2%) en PVV 23,4%. Opkomst 40,3%.

Op de hoek van de Huis te Landelaan en de Henriëtte Roland Holstlaan wordt de 57-jarige Rijswijker Ron Makadoera op 8 juni opgewacht door een 51-jarige man uit Maarssen, een bekende van hem, die hem een kogel in het hoofd schiet. De dader meldt zich vrijwillig bij de politie.

Er mag dan een economische recessie zijn, met Rijswijk gaat het goed. Zo goed zelfs, dat de gemeente vorig jaar 3,5 miljoen euro heeft overgehouden. Het geld wordt in de gemeentelijke reserves gestort.

Tientallen jaren schreef Jan Brandsen voor Groot Rijswijk en voorganger De Rijswijkse Courant: ontelbare 'gewone' artikelen over alles wat er in de gemeente speelde, maar ook de bekende columns onder de naam Pieter Pen. Nu vindt Brandsen het dan toch tijd om te stoppen, ruim 40 jaar nadat hij zijn eerste stukje afleverde.

De daders van de gewelddadige overvallen op onder andere de Aldi-supermarkt in de Herenstraat gaan langdurig achter slot en grendel. De hoofddaders, een 28-jarige Hagenaar en een 22-jarige man uit Delft, worden wegens medeplichtigheid veroordeeld tot 30 maanden cel, waarvan 10 maanden voorwaardelijk. Een even oude vrouw uit Delft krijgt 2 jaar gevangenisstraf, waarvan 1 jaar voorwaardelijk.

Het gestolen beeld 'Kind met boek' (foto gemeente Rijswijk)

In Rijswijk wordt halverwege juni het bronzen beeld 'Kind met boek' van Fred Tuijnman gestolen. Het was sinds 1996 eigendom van de gemeente en stond aan de Mgr. P.J. Willekenslaan, vlakbij basisschool De Piramide.

Van 27 juni tot en met 13 september 2009 wordt in het Museum Rijswijk voor de eerste keer de Rijswijk Textiel Biënnale georganiseerd. Op de tentoonstelling zijn werken te zien van zestien hedendaagse beeldend kunstenaars, die gebruik maken van textiele materialen.

De Rijswijkse Leonardoschool, onderdeel van de Wethouder Brederodeschool, wordt geopend. De school is voor kinderen met een zeer hoog IQ, die zich op een reguliere basisschool op zijn minst ongelukkig voelen. De belangstelling voor deze vorm van onderwijs is groot, uiteindelijk worden er drie groepen van zestien leerlingen gevormd.

De Rijswijkse zaalvoetballers van FRC/Argos winnen op 19 juni de finale van de nacompetitie en promoveren naar de topdivisie.

Juli

Ook de rest van Nederland weet nu, dat het goed wonen, recreëren en werken is in Rijswijk. Opinieweekblad Elsevier onderzocht in juli, zoals ieder jaar, de 441 gemeenten aan de hand van genoemde criteria. Rijswijk staat op plaats 36 en is in Zuid-Holland nummer 4, achter Wassenaar, Oegstgeest en Leiderdorp.

De gemeente Rijswijk, Reclassering Nederland en de woningcorporaties Vidomes en Rijswijk Wonen ondertekenen begin juli een convenant voor huisvesting van ex-gedetineerden en mensen voor wie huisuitzetting dreigt. Doelstelling is het vergroten van de veiligheid en leefbaarheid in de wijk.

Patrick van Zuiden van restaurant Savarin en Ruud Kuper van de Rijswijkse Schouwburg begraven half juli de strijdbijl. De twee hebben een financiële regeling getroffen en niemand is ontslagen.

Op woensdag 15 juli 2009 ondertekent burgemeester Ineke van der Wel, namens het college van burgemeester en wethouders, een intentieovereenkomst met Modulus Vastgoedondernemingen voor de ontwikkeling van de voormalige, nu leegstaande locatie van de Hollandse Betongroep aan de Generaal Spoorlaan 484. Het college wil met nieuwe plannen investeren in de kwaliteit van de leefomgeving. In september gaat de gemeente omwonenden en andere belangstellenden bij de ontwikkeling van de plannen betrekken.

De bouw van de Paulinesymfonie, een appartementencomplex van 172 woningen, begint half november. Met het ondertekenen van de grondovereenkomst door burgemeester Ineke van der Wel en directeur Jacques Habets van Vidomes Rijswijk kan de bouw nu snel beginnen. Verwacht wordt dat het complex aan de Klaroenstraat medio 2012 klaar is.

De heer Van Alphen ontvangt eind juli de sleutel van zijn gloednieuwe stadswoning in Wooncomplex De Sfinx in Rijswijk. Hij is daarmee de eerste bewoner van dit nieuwbouwproject van woningcorporatie Rijswijk Wonen. Het bijzondere van het complex aan de Johan Braakensieklaan is de combinatie van huur- en koopwoningen in verschillende prijsklassen.

Augustus

Begin augustus is ook in Rijswijk de Mexicaanse griep opgedoken. GGD Zuid-Holland West telde twee gevallen.

Het gemeentebestuur van Rijswijk stelt begin augustus samen met de besturen van Delft, Den Haag, Leidschendam-Voorburg, Midden Delfland, Pijnacker-Nootdorp, Wassenaar, Westland en Zoetermeer de Gemeenschappelijke Regeling Veiligheidsregio Haaglanden vast. Door het besluit komen de gemeentelijke brandweerkorpsen per 1 januari 2010 onder bestuur van de regio.

De gemeente Den Haag speelt met de gedachte betonfabrieken en een afvalverwerkingsbedrijf van de Binckhorst te verhuizen naar een plek tussen de A4 en A13. Daarvoor moet dan een aantal holes van de Rijswijkse golfbaan wijken. Het college van burgemeester en wethouders van Rijswijk wijst de komst van de bedrijven resoluut van de hand.

Met ingang van zondag 30 augustus 2009 neemt Veolia Transport het regionale busvervoer in Haaglanden over van Connexxion.

September

De bibliotheek Rijswijk viert op 9 september haar 90-jarig jubileum. De Stichting Rijswijkse Openbare Bibliotheek bestaat sinds 1973, maar de historie van de bibliotheek Rijswijk reikt veel verder (zie Jaarboek 2009). Er zijn nu twee moderne vestigingen: aan het Eisenhowerplein en het filiaal in de Esdoornstraat.

De aanleg van een Cruyff Court aan de Citerstraat in de Muziekbuit wordt begin september uitgesteld omdat er asbest is aangetroffen. De verwachting is nu dat het voetbalveld eind oktober klaar is.

Op 10 september breekt er brand uit in restaurant Van Ouds 't Nest aan de Van Vredenburgweg. De hele zolder brandt af. Echter een week later opent het restaurant van Paul Smith al weer zijn deuren. Dat het horecabedrijf haar deuren weer zo snel kan openen is te danken aan de inzet van het personeel en de medewerking van de gemeente, brandweer en andere instanties.

De Rijswijkse Monumentenprijs 2009 wordt 12 september toegekend aan herberg Vlietzicht. De eigenaren Ronald en José Leenheer krijgen een cheque van 250 euro en een kopergravure overhandigd. De prijs wordt toegekend door de gemeente vanwege de bijzondere inspanning die geleverd is om Vlietzicht functioneel én monumentaal te restaureren.

Het eerste damesteam van de Rijswijkse honk- en softbalvereniging Red Lions wordt in september kampioen in de 4e klasse.

Rijswijk bundelt begin september voor ondernemers informatie in het kader van de recessie. Op een speciale website (www.rijswijk.nl/recessie) vinden ondernemers alle relevante informatie over subsidiemogelijkheden, kredietregelingen en deeltijd WW in het kader van de recessie. De gemeente beoogt hiermee ondernemers gemakkelijk inzicht te geven in hun

mogelijkheden. Bezoekers van deze link kunnen bovendien met behulp van een formulier vragen stellen, die de gemeente beantwoordt.

Aad van den Berg Modeschoenen neemt Brokx Shoes in de Herenstraat 50 over, nadat het echtpaar Brokx na 37 jaar met hun winkel is gestopt. De winkel is na een ingrijpende verbouwing begin september opengegaan. Aad van den Berg Modeschoenen bestaat sinds 1902. Het bedrijf exploiteert ook twee winkels in het toeristische hart van Noordwijk.

Donderdag 24 september is de nieuwe brandweerkazerne op de hoek Sir Winston Churchilllaan en Burgemeester Elsenlaan officieel in gebruik genomen. Geheel in stijl van de gebruiker bestaat deze handeling uit het blussen van een gesimuleerde brand in de kazerne door de burgemeester.

Een feest voor groot en klein, dat is het Strandwalfestival. Iedereen geniet tijdens het zonovergoten weekend van 18, 19 en 20 september van de activiteiten tussen De Naald in het Rijswijkse Bos tot aan het Museum Rijswijk. Rijswijkers laten zich op cultureel, sportief en muzikaal gebied van hun beste kant zien en Rijswijkers genieten ervan. Meer dan twaalfduizend bezoekers komen langs in drie dagen.

Het Huys te Nieuburgh herrijst tijdens het Strandwalfestival in de sfeervolle omgeving van De Naald (foto Tino van Dam)

Lampionnenoptocht tijdens het Strandwalfestival

De pas 15-jarige Anish Giri uit Rijswijk wordt zondag 20 september schaakkampioen van Nederland. Hij is 's wereld jongste grootmeester.

De Algemene Bond van Ouderen (ANBO), de Katholieke Bond van Ouderen (KBO) en de Protestants-christelijke Ouderenbond (PCOB) gaan samenwerken. De drie partijen ondertekenden maandag 14 september op het Stadhuis bij wethouder Bolte een convenant. Zij hebben de handen ineengesloten en zullen hun aanbod nog beter op de vraag van de Rijswijkse ouderen aansluiten, met behoud van de eigen identiteit. De drie bonden willen in de toekomst de belangen van alle Rijswijkse ouderen behartigen.

Vrijdag 25 september worden de Red Lions heren 2 (softbal) kampioen.

Op 26 september bestaat Stichting Florence 5 jaar en Steenvoorde 45 jaar. Dit wordt groots gevierd.

Op zaterdag 26 september wordt een gedenkteken onthuld aan de Mgr. Bekkerslaan. Het is een herinnering aan de Amerikaanse bommenwerper die daar exact 65 jaar eerder neerstortte. Piloot en copiloot kwamen om het leven. Het monument is ontworpen door stadgenoot Bart Tent. De nabijgelegen Shalomschool heeft het monument geadopteerd en zal er voortaan jaarlijks een herdenking bij houden.

Gedenkteken

Eind september presenteren Stichting Trias, Museum Rijswijk, de Rijswijkse Openbare Bibliotheek en de Rijswijkse Schouwburg een cultuurnota. Streven is Rijswijk de komende jaren een cultuurstad te laten worden. Basis in de nota is dat de grotere organisaties vanzelfsprekend de kleinere gaan helpen, onder andere in het binnenhalen van subsidies.

De gemeente begint op maandag 28 september met een onderhoudsbeurt van het Rijswijkse Bos. Het bos wordt enkele maanden afgesloten voor het publiek.

Oktober

Dinsdag 6 oktober is er wel veel politie aanwezig bij een woningbrand aan de Rembrandtkade. Er blijkt een hennepkwekerij te zitten.

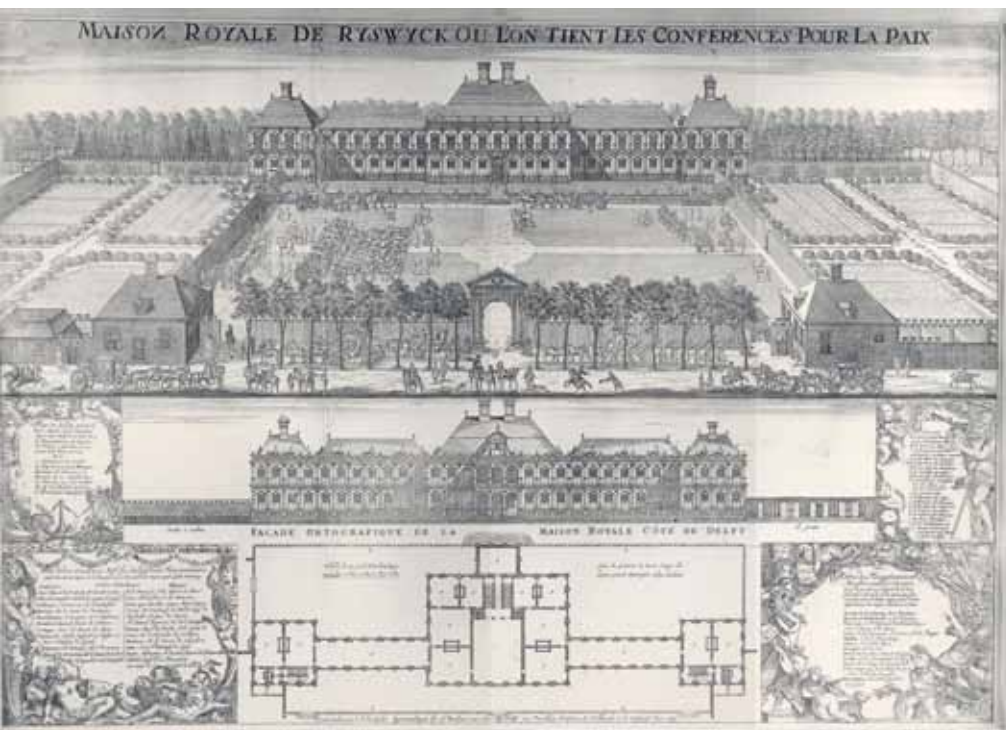
Rijswijk heeft met het samenwerkingsprogramma Keurmerk Veilig Ondernemen (KVO) in winkelcentrum In de Bogaard een Europese prijs in de categorie Economic Well Being in de wacht gesleept. Winkelcentrum In de Bogaard is een van de weinige winkelcentra in Nederland die met drie sterren gecertificeerd is volgens het klassieke driesterrenstelsel van het KVO.

Het is veilig werken op onze bedrijventerreinen Plaspoelpolder, Hoornwijk, Broekpolder en Rijswijk-Zuid. Half oktober krijgen de terreinen opnieuw het Keurmerk Veilig Ondernemen (KVO). Het behaalde certificaat geeft aan dat de gemeente, politie en brandweer samen werken aan de verbetering van de veiligheid.

Op 24 oktober viert de Rijswijkse afdeling van het Rode Kruis haar 70e verjaardag. Er verschijnt een boekje over deze periode.

Stadsarcheoloog Hans Koot bij de opgraving in het Rijswijkse Bos (foto Tino van Dam)

Paleis tijdens vredesconferentie 1697

Aan de Klaroenstraat organiseert Haag Sportief eind oktober voetbaltoernooitjes en er zijn activiteiten zoals een klimwand en springkussens. Tevens is er de feestelijke officiële opening van het 109e Cruyff Court door sportwethouder Dick Jense. Tijdens de opening wordt er een minuut stilte gehouden voor Mark Bouwman, die in november 2008 op deze plek door een tragisch ongeval om het leven kwam.

De vrijwilligers van de Wereldwinkel aan de Kerkstraat krijgen 30 oktober uit handen van burgemeester Ineke van der Wel een onderscheiding in de vorm van een lintje. Het is 40 jaar geleden dat in Breukelen de eerste Wereldwinkel in Nederland het levenslicht zag.

November

De precieze plek van het paleis Huys ter Nieuburch was tot nu toe onbekend. In oktober en november hebben archeologen van de gemeente in het Rijswijkse Bos onder andere met radar met succes een onderzoek ingesteld naar de ligging van het paleis van Frederik Hendrik. (Zie de archeologische kroniek elders in dit Jaarboek).

Rijswijk heeft de beste afdeling Sociale Zaken van ons land. Dit blijkt uit de benchmark Wet Werk en Bijstand (Wwb) over 2008 van onderzoeksbureau SGB0 dat begin november is gepresenteerd. In dit onderzoek zijn de afdelingen Sociale Zaken van 68 Nederlandse gemeenten met elkaar vergeleken.

De nieuwe trouwzaal (foto Erwin Dijkgraaf)

Stephan van den Akker en Mirco Cuppens, de twee directeuren van het Rijswijkse bedrijf Event Company, hebben dinsdag 10 november de Ondernemersprijs Haaglanden 2010 gewonnen. Het bedrijf exploiteert vier bedrijven als luxe, historische horecalocaties voor vergaderingen, presentaties, recepties, en dergelijke. De jury prijst het professionele management van de tweehoofdige directie.

Alle kinderen van zes maanden tot en met 4 jaar en ouders van kinderen tussen de 0 en 6 maanden worden in De Schilp ingeënt tegen de Nieuwe Influenza (H1N1), ook wel Mexicaanse griep genoemd'.

• 200 •

Wouter van Putten maakt eind november bekend afscheid te nemen van de Rijswijkse politiek. De wethouder van Stadsontwikkeling, Ruimtelijke Ordening, Groen, Wonen en Volkshuisvesting en Personeel en Organisatie keert na de gemeenteraadsverkiezingen van 3 maart 2010 niet meer terug in een lokale bestuursfunctie.

Niven Kunz heeft binnen een halfjaar zijn Michelin-ster.

Op 23 november is de vernieuwde trouwzaal van de gemeente Rijswijk geopend. De oude was nog maar 6,5 jaar oud; er waren echter veel klachten dat deze te steriel en kil zou zijn. Hier is nu sfeervolle verandering in gekomen. Door deze vernieuwing verhuist het 'gratis trouwen' echter wel naar een ondertrouwzaal.

Op vrijdag 27 november komt er een einde aan de 70 jaar oude voetbalclub JuVentaS. De huur voor het complex aan het Julialaantje wordt per 1 juli 2010 opgezegd; een fusie met als voorwaarde intrekken bij Vredenburg bleek geen haalbare kaart.

Voor Rijswijk zijn er kansen op cultureel gebied, maar dan moeten de diverse partijen wel samenwerken. Dat is de conclusie van het project 'De Gouden Toekomstbus'. Vertegenwoordigers van culturele instellingen als de bibliotheek, schouwburg, Rijswijks Jeugdtheater en de gemeente discussiëren in Museum Rijswijk over het thema 'Cultureel erfgoed als inspiratiebron en aanjager van sociale en economische activiteiten, cohesie en leefbaarheid in de stad'. De bijeenkomst was georganiseerd door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, die met een bus door de provincie rijdt.

December

Het Rijswijkse deel van de Prinses Beatrixlaan zal in 2020 niet volledig ondertunneld zijn. Die variant valt begin december af, omdat uit onderzoek blijkt dat het gros van het verkeer Rijswijk als bestemming heeft.

Op 7 december schenkt de 72-jarige Willem Pont 75 oude munten uit de 15e en 16e eeuw, die meer dan dertig jaar geleden zijn opgegraven aan het Museum Rijswijk. De munten lagen begraven langs het uitpad van het klooster Sion, dat in 1572 grotendeels werd afgebroken. Ze waren uit veiligheidsoverwegingen in tinnen kruiken en begraven. (Zie Archeologische Kroniek in dit Jaarboek)

De gemeente Rijswijk en ontwikkelingscombinatie Eikelenburg (AM Vastgoedontwikkeling) tekenen 16 december een samenwerkingsovereenkomst voor de ontwikkeling van het nieuwbouwplan Eikelenburg. Het plan behelst de ontwikkeling van 292 koop- en huurwoningen en bijbehorende openbare ruimte.

Begin december blijkt dat Pizzeria Casanova toch moet verdwijnen aan de Huys te Wervelaan. De familie Fasani heeft een eenmalig aanbod van de gemeente verworpen, waardoor de bestemming alsnog 'groen' wordt. Ruim twintig jaar is er tussen de gemeente en de pizzeria gebakkeleid over uitbreiding, maar zonder overeenkomst. De familie beraadt zich nu op vervolgstappen en heeft bij monde van haar advocaat al aangekondigd het besluit aan te vechten.

De Landgoederenzone wordt groener dan het college in gedachten had. De gemeenteraad besluit dinsdag 15 december dat op de voormalige velden van de voetbalverenigingen TEDO en De Adelaars aan de Van Vredenburgweg en het terrein waar voorheen Omnigroen gevestigd was, niet wordt gebouwd. Uiteindelijk gaat het college met de wens van de gemeenteraad akkoord.

Een club van maar liefst 26 mensen schreef en werkte mee om de jubileumuitgave van het jaarboek van de Historische Vereniging Rijswijk (HVR) vorm en inhoud te geven. Dit keer is het een jubileumuitgave omdat de historische vereniging in 2009 een kwarteeuw oud geworden is. Het boek is eind december uitgekomen.

De moord op Antonio Felligno, die op 24 december in zijn woning aan de Burgemeester Elsenlaan gepleegd is, is met raadselen omgeven. De *senior patent manager*, die zich met de octrooiaanvraag van nucleaire apparatuur voor behandeling van kanker bezighield, werd vorige week levenloos aangetroffen.

Auteursgegevens Jaarboek 2010

Jos Bolte, Wethouder Sociale Zaken, Welzijn, Onderwijs en Zorg, tweede loco-burgemeester van Rijswijk

Jan Brak, lid gemeenteraad

Jan Bulens, o.a. voormalig directielid Chr. Scholengemeenschap Rijswijk

Wim Dammers, secretaris van de HVR

Barend Jan Donker, voorheen onderwijzer op de Ottoburgschool, actief in toneel

Jan Eijken, kapper in de Kerklaan, geïnteresseerd in geschiedenis Rijswijk, met name het oude dorp, actief in Stichting Historische Projecten

Willem van der Ende, oud-voorzitter HVR, voorheen wethouder Rijswijk, actief in Stichting Rijswijkse Historische Projecten

Wilberd Gijzel, heeft Geschiedenis en Journalistiek & Nieuwe Media gestudeerd aan de Universiteit Leiden. Sinds 2008 webredacteur gemeente Rijswijk

Liesbeth Hoogduin, maakte als kind in Rijswijk de oorlog mee, inmiddels woonachtig te Leidschendam

Hans Koot, werkzaam bij Bureau Monumentenzorg en Archeologie van Gemeente Rijswijk

Rien Kraaijeveld, directeur-eigenaar Drukkerij Hes

Arjan Kwakernaak, conservator Museum Rijswijk

Frits van Oostrom, Universiteitshoogleraar te Utrecht, voorzitter Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon

Netty van Pesch, voorheen belast met het beheer van de gemeentelijke kunstcollectie. Sinds 1996 redactielid van het Jaarboek

Ruud Poortier, neerlandicus met historische belangstelling, met ingang van Jaarboek 2008 eindredacteur

Hans van Rossum, voorzitter van de HVR, geboren Rijswijker

Bart Tent, voorzitter van de Natuur- en Cultuurhistorische Vereniging 'Te Werve'

Rob Vermeulen, bestuurslid van de Stichting Historie Grofkeramiek, heeft onderzoek naar de geschiedenis van de fabriek Steenplaets gedaan

Mark Witte, voorzitter Stichting Nationale Collectie Bescherming Bevolking

Joke van Wijk van Brievingh-Hesselink, neerlandica, begeleidt scripties en corrigeert manuscripten, bestuurslid HVR, tevens lid van jaarboekredactie.

VAN OOSTEROM & VERHAGEN

Makelaardij Hypotheeken Assurantiën

Willemstraat 27
2282 CB Rijswijk

070 399 51 41

telefax 070 390 93 50

Register van personen

- Aartsen, van J., 156
 Aart, Ingrid A.M. van der, 166,168
 Achilles, militair, 33
 Akker, Stephan van den, 200
 Albrecht van Beieren, hertog, 91
 Alphen, de heer Van, 194
 Alsem, H.G.H. van, 39
 Andriessen, Erik, 30
 Baan, fam. De, 138
 Bakker, mej. M., 151
 Balthasars, Floris, 96
 Bank, F.J., 153-168
 Batist, J., 168
 Beel, L.J.M., 84
 Beernink, H.K., J.86
 Begs, A.A.G., 151
 Beijer, Jan de, 108
 Beneken Kolmer, L., 166
 Bensem, fam. Van, 138
 Berkhoff, Cornelis, 125
 Berkhoff, Jan, 126
 Berkhoff, Margaretha, 126
 Breukel, J.A.A., 168
 Bie, Wim de (Bie), 9
 Bijlsma, kaartenmaker, 92
 Bilderbeek, kaartenmaker, 92
 Blokland, F.A. (Frans), 121
 Bochove, korporaal, 39
 Boer, Paul, 7
 Bogaardt, A.Th., 131,149,156,157
 Bol, J.J., 168
 Bolstra, kaartenmaker, 92
 Bolte, Jos, 8,172,173,197,202
 Boode, Wilhelmus H., 115
 Boomer, Gerard, 21
 Borsboom, heer, 174
 Boshoven, Lia, 173
 Bottemanne, mgr. C.J.M., 153
 Bouwman, Mark, 199
 Brak, Jan, 170,202
 Brandsen, Jan, 193
 Braswell, cpt. Daniel, 175
 Brinkman, fam., 138
 Broeke, Rina van der, 177
 Brokx, echtpaar, 196
 Broos, militair, 37,39
 Brouwer, Tom, 177
 Brueghel, Pieter, 134
 Bruyn, fam. De, 138
 Bückert, W.H., 41
 Buhler, J.K.L., 151
 Buijs, Bram, 174
 Buitendijk, Nel, 134
 Bulens, Dirkje E. (Dick), 13-21
 Bulens, Geertruida H. (Truus), 13-21
 Bulens, Goverdina J. (Diny), 13-21
 Bulens, Hendrina H. (Drina), 13-21
 Bulens, Jan, 7,12-21,202
 Bulens, Jan Dirk, 13-21
 Bulens, Leendert C. (Leen), 13-21
 Bulens, Wilhelmina, (Wil), 13-21
 Bulens-v.d.Bogerd, Goverdina A. (Dien), 13-21
 Buurman, A.P.M., 151
 Bye, Nicolaes de, 102
 Camerijk, Louis van, 21
 Caminada, C.L.J., 164
 Christiansen, Friedrich, 71-72
 Clijweg, Jacob Jzn., 100
 Colijn, Jean, 103
 Comans, advocaat, 102
 Cornelissen, Igor, 55-57
 Couperus, Louis, 177
 Creighton, Helena Timp, 125
 Cruikius, kaartenmaker, 111
 Cuppens, Mirco, 200
 Daamen, Theresia G.B. Hamaker-, 25-27
 Dammers, Wim, 45,143,172,174,202
 Davilar, Joop, 177
 Davilar, Rob, 177
 Deelen, A.J. van, 167,168
 Deutekom, fam. Van, 138
 Dijkgraaf, A., 151
 Dingemans, J., 114
 Donker, Barend Jan, 132-140,202
 Doornenbal, rector, 14
 Dou, kaartenmaker, 92
 Douzi, W., 115
 Drimmelen, Henk van, 173
 Dubbers, Arno, 89
 Dulken, fam. Van, 138
 Dungelmann, militair, 33
 Dussen, Jan Ewoutsz. van der, 76
 Edelschaap, J.N., 41
 Egmond, wachtmeeester Van, 39
 Eijken, Jan, 7,47,67,176,202
 Eijdsen, H. van, 191
 Ende, W.M.I. van den, 157-168
 Ende, W.P.C. (Willem) van der, 23,55,172,202
 Engelen, Dick, 56
 Fasani, familie, 201
 Felius, Martin, 15
 Felligno, Antonio, 201
 Franse, Hans, 45
 Frederik Hendrik, prins, 199

Frinking, A.B.M., 158,161
 Froger, W.E.F.M., 161,162,167
 Gaalen, Adrianus (Janus) van, 7,51-53
 Gerritsen, Anke, 174
 Gerritsen, Cor, 31-42
 Geurts, korporaal, 41
 Gijzel, Wilberd, 188,202
 Giri, Anish, 197
 Göring, Hermann, 71
 Graaff, Evert van de, 174
 Groeneweg, Dick, 134
 Groenheide, A.A., 41
 Groenveld, Georg J., 176
 Groningen à Stuling, H. van, 64
 Habets, Jacques, 194
 Haen, Abraham de, 105-111
 Ham, ds. A.H. van der, 157
 Hamaker, Cornelis M., 7,23-27
 Hamoen, Tom, 174
 Hartkamp, Jan, 173
 Hartman, Hélène, 148
 Hartman, J.M.A. (Bob), 148-151
 Hee, Bastiaan van der, 116
 Heemskerk, F.H., 156
 Hellenberg Hubar, J.A.G.M. van, 17
 Hendriks, sergeant, 39
 Hensums, A., 62
 Hertog, Wilma den, 177
 Herwijnen, fam. Van, 138
 Hes, Wilhelm A., 119
 Hes-Segaar, Suzanna, 119
 Hettema, IJke, 126
 Hettema, Maria, 126
 Hettema, Onno, 126
 Hettema, Pieter, 126
 Hettema, Symon, 126
 Hettema-de Mars, Anna, 126
 Heussen, Johan van, 99
 Heuvel, de heer Van de, 170
 Hitler, Adolf ('de Führer'), 37,62,64,79
 Hoek, Christiaan H. van der, 100
 Hoek, Hendrik J. van der, 100
 Hogendorp, Daniël van, 98
 Hogenhouck, Alide van, 76
 Hogenhouck, Jan Jzn.van, 76
 Hooft Graafland, jvr., 113
 Hoogduin-Waardeloo, Liesbeth, 51,202
 Houten, S. van, 93
 Hove, soldaat Van, 40
 Incour, Jan Tzn., 100
 Incour, Jillis, 100
 Ingen, Alie van, 31
 Ingen, Sien van, 31,34
 Jacobs, R.P., 191
 Jansen, mgr. M.A., 153,156,166
 Jense, Dick, 189,192,199
 Jong, Bernhard H.J. de, 56
 Jong, Emmy M. de, 56
 Jonges, ds. P., 135,138-139
 Josée, Joop, 177
 Jutte, Frans, 64
 Kaaden, A. van der, 151
 Kemme, dokter, 126,127
 Kester, boer Van, 18
 Kikkert, Herman O., 117
 King, John, 56
 Kip, Jaap A., 42
 Kipling, Rudyard, 135
 Klein, Noeki, 189
 Knotters, weduwe Gerrit Gzn., 102
 Koeleveld, Fred, 7,46-47
 Koersen, Dik, 174
 König, sergeant, 41
 Konijn, korporaal, 40
 Koningsbruggen, Jos van, 189
 Kooij, Theo van der, 173,174
 Kool, Catharina Berkhoff-, 125
 Koolhoven, fam., 138
 Koot, Hans, 7,179,198,202
 Kooten, Kees van (Koot), 9
 Kooyman, familie, 21
 Kort, Kees, 27
 Kortenoever, Gré (Groeneweg-), 134
 Kouwenberg, fam., 138
 Kraaijeveld, Abram (Bram), 119-121
 Kraaijeveld, Bart, 121
 Kraaijeveld, Conny, 120
 Kraaijeveld, Dick, 120
 Kraaijeveld, Leo, 120
 Kraaijeveld, M.L. (Rien), 119-121,202
 Kraaijeveld-Koppes, Leonora C. (Noor), 120-121
 Kramers, V.A., 119
 Krivitsky, spion, 56
 Krop, Hildo, 56
 Kuik, S., 168
 Kuiper, Juul, 177
 Kuipers, Fred, 173
 Kunz, Niven, 191,200
 Kuper, Ruud, 194
 Kuyl, mevr. Van der, 23
 Kuypers, Catharina M., 100
 Kwakernaak, Arjan, 7,105,174,202
 Laan, Leo van der, 125
 Lakho, mevr. H., 191
 Lamberts, J., 168

- Lange, H., 139
 Leenheer, Ronald en José, 173,195
 Leeuwen, Arie van, 89,145
 Leeuwenberg, Hannie van, 174
 Lempereur, Theodosius, 91,96,98,103
 Lenin, Wladimir, 155
 Lier, Bernharda H.J. (Bernie) Pieck-van, 56-58
 Linden, Frank van der, 140
 Lingen, N.W., 41
 Louwes, S.L., 67
 Luyckx, Edwin, 190
 Luyn, mgr. A.H. van, 152,166
 Maas, Antoinette J. (Net), 126
 Maas, Elisabeth C.M. (Loekie), 126
 Maas, Johannes A.J. (André), 126,127
 Mak, Geert, 11
 Makadoera, Ron, 192
 Man, Hugo de, 25
 Marel, Klaes Azn. van der, 99
 Marks, G., 134
 Marks, Jopie van Vianen-, 134
 Mastrigt, Anna T. van, 30
 Mastrigt, Arie van, 31
 Mastrigt, opa en oma Van, 31
 Meer, soldaat Van der, 41
 Meeuwisse, fam., 113
 Meijer, korporaal, 41
 Meijer, Philip W., 173
 Meijs, militair, 37
 Mekel, J.A.A., 24
 Mertens, fam., 138
 Mijnlieff, F.P., 80
 Moerman, Jacques, 177
 Monchy, S.J.R. de, 57
 Mooy, Rob de, 173
 Mulder sr., Jan, 113
 Munting, J.P., 17
 Mussert, Anton, 62
 Mussolini, Benito, 62
 Mutters, Jan, 125
 Muyden, Elies van, 177
 Nefkens, ir. H., 155
 Nicasie, Joost, 174
 Nijhoff, Martinus, 139
 Noordhuizen, H.A., 151
 Notenboom, J.J., 151
 Oetelaar, M. van den, 41
 Onderwater, Boudewijn, 100,136
 Oostrom, Frits van, 11,172,202
 Osendarp, Martinus (Tinus), 7,61-64
 Otger Cornelisz., 76
 Pahud de Mortanges, Charles F., 26-27
 Paulen, Ad, 64
 Peet, Steffie van der, 188
 Penning, Laurens, 13
 Pesch, Netty van, 152,173,202
 Pestman, ds. H., 17
 Pieck, Anton, 55,56
 Pieck, Han jr., 56-59
 Pieck, Henri Chr.(Han sr.), 54-58
 Pieck, Ina, 56
 Pieck, Joyce, 58
 Pieck, Karla, 56
 Pieck, Sacha Tj., 58
 Pieck-Leopold, Nelly M., 58
 Pietersen, G.M., 151
 Pijnenburg, militair, 37
 Plak, J., 191
 Poederooyen, fam., 138
 Poesjkin, Alexander, 55
 Pol-van Winden, mw. S. van der, 168
 Pont, Willem, 180,201
 Poort, Rob, 191
 Poortier, Ruud, 7,21,113,173,202
 Prittwitz, Max von, 72
 Pronk, Cornelis, 106
 Pruijsers, P., 151
 Put, M. van der, 168
 Putten, Wouter van, 200
 Quinckhart, Jan M., 107
 Raalte, Maarten van, 58
 Ravesteijn, Johan G. van, 100
 Reiss, spion, 56
 Rheenen, L. van, 163
 Ridder, Anna J. de, 99
 Rietkesler, A., 185
 Rodenburg, A., 134
 Roensel, soldaat, 40
 Rogman, de heer, 25
 Rooijakkers, C., 161,168
 Rossum, Hans van, 125-128,172-174, 177,202
 Rossum, Johannes L. (Joop), 126
 Rotteveel, Adriaan, 99
 Rotteveel, Cornelis A., 99
 Rotteveel, Josephus, 99
 Rozemulder, fam., 138
 Ruiter, Rob de, 170
 Sablerole-van der Kolk, mevr. G.A.M., 191
 Salm, Floris Jzn. van der, 102
 Salmon, Thomas, 107
 Scheringa, Klaas, 117
 Schoemaker, R.L.A., 24
 Schoenmaker, Andries, 106
 Scholman, Antonius, 126

Scholman, Johanna, 126
 Scholten, Henk, 131
 Scholten, Teddy, 130-131
 Schoolland, Johan E.E., 113
 Schouman, Aert, 105-109
 Schrap, Jacomina, 99
 Schweitzer, Albert, 137
 Siburg, Hans, 71
 Sieders, Greetje, 188
 Simonis, mr. A., 157,160
 Simons, fam., 138
 Sluyter, kaartenmaker, 92
 Smit, G., 34
 Smith, Paul, 195
 Smits-de Groot, mevr. P.M.T., 191
 Soest, J. van, 157
 Sol, Jan, 115
 Soubirous, H. Bernadette, 153
 Spanjaards, R.J.O.F., 151
 Speetjens, H.A., 160
 Spek, B.P.M. van der, 168
 Spilman, Hendrik, 105-109
 Spree, Albert, 62-63
 Stern, jhr. W., 151
 Straten van den Hill, Adrianus van, 100
 Straten, Campegius C. van der, 100
 Suspet, Pieter, 99
 Taeyespil, Hendrick Wzn., 102
 Tent, Bart, 27,61,71,174-175,197,202
 Timp, Jacobus, 125
 Timp, Maria, 125
 Timp, Petrus Gerardus, 125
 Timp, Pierre, 125
 Tirion, Isaac, 106-109
 Toebosch, Eugene, 127
 Toet, familie, 14,18
 Tol, Frits van, 67
 Tolstoi, Lev, 133
 Toorens, R.W., 151
 Tuijnman, Fred, 194
 Vaartjes, Henri, 7,29-42
 Vaartjes, Janni, 30
 Vaartjes, Roelof, 7,29-42
 Vaders, Sjoerd, 189
 Valk, echtpaar Van der, 127
 Veefkind, Johannes, 58
 Veen, ds. J. van der, 133
 Veen, ds. J.M. van, 133,134
 Velzen, Machiel van, 116
 Verkijk, mw. J.C. (Coby) van Hulst-, 23-27
 Vermeulen, Rob A.J., 91,202
 Verschouw, Anna, 99
 Verschouw, Appelonía, 99
 Visser, W., 61
 Vollewens, Marjolein, 113
 Vornholt, Beleke, 126
 Vornholt, Carel, 126
 Vornholt, Frederik, 126
 Vorstman, mevr., 113
 Vranck Jansz. (Verschouw/v.t. Schouw),
 96,98,103
 Vredenburg, Jacob van, 76
 Vredenburg, Johan Willem van, 76
 Vries, F. de, 114
 Vrijenhoek, Dick, 190
 Vroenhove, soldaat, 40
 Waasdorp, J.A., 177
 Wagenaar, Aad, 51
 Wagenaar, Jan, 108
 Wal, Johanna van der, 116
 Wall, Margaretha E. van de, 100,135
 4Wel-Markerink, Ineke van der,
 170,175,188,194,199
 Werff, van der, voorzitter (NAU), 64
 Weyde, Theodorus van der, 96
 Wiegel, H., 85
 Wiegman, Aad, 189
 Wieringa, Wabe, 18
 Wijk van Brievingh-Hesselink, Joke,
 130,148,172-174,202
 Wilde, Arent de, 103
 Wildeboer, mevr., 113
 Wilhelmina, koningin, 13
 Winkelman, generaal, 14
 Witte, Mark, 75
 Wubbels, Rob, 174
 Zei(j)l(e)maker, Grietje (Greta Vollewens),
 114
 Zeijlemaker, Jacob, 113-117
 Zeijlemaker, Jacoba (Cootje), 114,117
 Zeijlemaker-Douma, Grietje C., 114-117
 Zeylemaker, Douwe Pz., 114
 Zeylemaker-Koudenburg, Grietje, 114
 Ziel, Ed van der, 143-147
 Ziel, Ria van der, 143-147
 Zijl, J.J.A. van, 191
 Zübli-Coops, mevr. G.W.S., 113
 Zuiden, Patrick van, 194

